MYKOLO ROMERIO UNIVERSITETAS

Meilutė Taljūnaitė

PILIETYBĖ IR SOCIALINĖ EUROPOS INTEGRACIJA

Monografija

Vilnius 2005

UDK 342.7(4)
Ta58

Monografijos rengimą rėmė
Lietuvos valstybinis mokslo ir studijų fondas

Išleista parėmus Lietuvos Respublikos švietimo ir mokslo ministerijai

Recenzavo:
prof. habil. dr. **Arvydas Virgilijus Matulionis,** Socialinių tyrimų instituto direktorius;
doc. dr. **Natalija Kasatkina,** Vytauto Didžiojo universiteto Politinių mokslų ir diplomatijos instituto Politologijos katedros docentė

Lietuvos teisės universiteto Valstybinio valdymo fakulteto Politologijos katedros 2004 m. sausio 22 d. posėdžio sprendimu (protokolas Nr. 1PLK–1) leidinys rekomenduotas spausdinti.

Lietuvos teisės universiteto vadovėlių, monografijų, mokslinių, mokomųjų, mokomųjų bei kitų leidinių aprobavimo spaudai komisija 2005 m. vasario 24 d. posėdyje (protokolas Nr. 2L–4) monografiją patvirtino spausdinti.

Visos leidinio leidybos teisės saugomos. Šis leidinys arba kuri nors jo dalis negali būti dauginami, taisomi arba kitu būdu platinami be leidėjo sutikimo.

ISBN 9955-19-004-3

© Mykolo Romerio universitetas, 2005

TURINYS

ĮVADAS 5

Pirma dalis. EUROPOS INTEGRACIJA: TEORINĖS PARADIGMOS 13
1.1. Integracijos samprata 13
1.2. Europos integracijos paradigmos 16
1.3. Europos integracijos sąveikos 26
1.4. ES struktūra kaip integracijos proceso rezultatas 28
1.5. Viešosios nuomonės vaidmuo Europos integracijos procese 31

Antra dalis. EUROPOS SĄJUNGOS PILIETYBĖ 44
2.1. ES pilietybės kūrimosi kontekstas ir tikslai: nuo Romos iki ES konstitucinės sutarties – atvirų sienų link 44
2.2. ES pilietybė Europos Sąjungos struktūroje 50
2.3. ES pilietybės politinis būtinumas 54
2.3.1. Europos Sąjungos Konstitucijos rengimas 54
2.3.2. Pilietybė kaip žmogaus teisių išraiška 56
2.3.3. Dviguba ir pasirenkama pilietybė 59
2.4. Piliečio ir valstybės santykių kaita nacionalinės ir ES pilietybės kontekste 65
2.5. ES pilietybė kaip politinės integracijos veiksnys 74

Trečia dalis. SOCIALINĖ INTEGRACIJA IR PILIETYBĖS KONCEPCIJA 78
3.1. Pilietybės samprata: teisės tradicijos 80
3.2. Pilietybės samprata: sociologiniai požiūriai 84
3.2.1. Pilietybė kaip statusas (T. H. Marshallas) 89
3.2.2. Pilietybė kaip socialinis vaidmuo (R. Dahrendorfas) 93
3.2.3. Pilietybė kaip procesas (B. Turneris, M. Mullardas) 97
3.2.4. Postnacionalinės pilietybės samprata (G. Delanty) 100

Ketvirta dalis. SOCIALINĖS INTEGRACIJOS IR STRATIFIKACIJOS TEORIJŲ SANTYKIS 102
4.1. Socialinės integracijos samprata 102
4.2. Pilietybė ir jos apraiškos socialinėje struktūroje 105
4.3. „Naujos“ socialinės nelygybės ir klasikinių stratifikacijos teorijų santykis 109
4.4. Pilietybė ir socialinė klasė 114
4.5. „Naujoji socialinė nelygybė“ ir nediskriminavimo principas 134

Penkta dalis. PILIETYBĖ IR SOCIALINĖ ATSKIRTIS ŠIUOLAIKINĖJE EUROPOJE 160
5.1. Socialinės atskirties samprata 163
5.2. Socialinė atskirtis šiuolaikinėje Europoje 167
5.3. Valstybės vaidmuo sprendžiant pilietybės socialinės atskirties problemas 171

PABAIGA 179
SUMMARY 180
LITERATŪRA 213

Suprasti, kas yra Europos pilietybė, trukdo pasenę vaizdiniai.

ĮVADAS

„Pilietybės teisės ir pareigos gali ilgainiui kisti. Tačiau visomis sąlygomis jos yra ne tik viešos, bet ir iš principo universalios“ – rašė R. Dahrendorfas (1996, p. 64). Tai iš dalies paaiškina, kodėl įvairiausių sričių ir amžių tyrėjai savo darbuose, pradedant Aristoteliu, gvildeno pilietybės klausimus. Kita vertus, neatsiejamas pilietybės ir žmogaus teisių, kaip evoliucinės (ir revoliucinės) kategorijos, ryšys reikalauja nuolat grįžti prie šių sąvokų. Trečia, teisės ir sociologijos mokslų sandūra įpareigoja tirti tai, ką žmonės iš tikrųjų daro, o ne tik tai, ką jie turi teisę daryti. Todėl šia knyga ir buvo ryžtasi vėl drumsti pilietybės vandenyną, nes jį iš naujo pradėta skrosti Europos Sąjungos integracijos ir plėtros kontekste. Atkreiptinas dėmesys į tai, kad jau tampa kone tradicija, kad pilietybės klausimais pradeda rašyti autoriai, ilgesnį laiką nagrinėję socialinės stratifikacijos ir socialinių klasių klausimus. Pradžią tokiai tradicijai davė T. H. Marshallas 1950 metais, kurie irgi reikšmingi Europos vienijimosi procese. Vieni tyrimai susitelkia ties nacionalinės pilietybės ir jos valdymo praktikos istoriniu ir teoriniu supratimu, apimdami klausimus nuo politikos ir institucijų veiklos iki etnografinių ir sociologinių sričių.

Įvairiose šalyse sparčiai besikeičianti pilietybės suteikimo ir administravimo praktika bei pilietybės politika skatina šių klausimų teorinius tyrimus. Pilietybės klausimai glaudžiai susiję su etniniais, regioniniais ir tarptautinių santykių klausimais. Ir konkrečios valstybės, ir atskiro regiono – Europos Sąjungos atveju – pilietybės klausimai nagrinėjami įstatymų leidybos, teisės, politikos pokyčių kontekste. Jie veikia ne tik piliečių gyvenimą šalyje, bet iš esmės siejami ir su socialiniu stabilumu konkrečiame regione. Todėl suprantama, kodėl įvairios tarptautinės organizacijos, pavyzdžiui, Europos Saugumo ir bendradarbiavimo organizacija (*Organization for Security and Cooperation in Europe*), bei Europos Sąjunga įvairiose šalyse vykdo pilietybės ir su ja susijusių klausimų stebėseną. Būtent pilietybės klausimų pažeidimai sukelia prievartą, išskirtinių dalykų atsiradimą politinėje arenoje, įtam-

pą tarptautiniuose valstybių santykiuose ir net pretenzijas dėl teritorijų. Nepaisant pilietybės reikšmingumo (o galbūt būtent dėl to), dėl pilietybės apibrėžimo iki šiol nesutariama. Prie šio klausimo ne kartą grįšime šioje knygoje. Vieni ją tiria aprašydami tautybės ir formalaus pilietybės suteikiamo statuso terminais, kiti nagrinėja pilietybę kaip socialinę politinę narystę. Pastarosios krypties tyrimų plėtrą paskatino ne valstybės piliečių klausimų sprendimas, o svetimšalių, imigrantų bei emigrantų formalios pilietybės klausimų, socialinės padėties tam tikroje šalyje, ypač atskirų sričių, tokių kaip socialinė gerovė, užimtumas bei išsimokslinimas, prieinamumas.

Pilietybės tyrimai reikšmingi:

- Siekiant suprasti ir aprašyti valstybę ir jos vykdomą politiką;
- Dėl sparčiai kintančios pilietybės politikos ir jos įgyvendinimo praktikos daugelyje šalių;
- Dėl kintančios pilietybės politikos įvairiose šalyse;
- Siekiant suprasti tam tikro regiono valstybių tarpusavio santykius.

Pastaroji tyrimų sritis, be abejonės, išlieka tarptautinių santykių specialistų tyrimo sritimi. Europos Sąjungos plėtros kontekste atskiros valstybės „vidaus gyvenimas“, socialinių įtampų tarp atskirų gyventojų grupių buvimas ir valstybės gebėjimas jas suvaldyti tampa tarpdisciplininio tyrimo dalyku. Daugiausia tai nulėmė dviejų pilietybės tyrimo tradicijų skyrimas:

- Pilietybės kaip klasikinės teisės kategorijos;
- Pilietybės politikos.

Nagrinėjant pilietybės politikos formavimą ir raišką, tradicinės pilietybės teisės klausimų neįmanoma išvengti, nes teisiniai pilietybės klausimai įeina ir į valstybės pilietybės politikos turinį. Šioje knygoje daugiausia dėmesio skiriama valstybės ir ES pilietybės politikai, o ne teisei. Sutelkiant dėmesį ties teisiniais pilietybės klausimais, lyginamasis pilietybės politikos aspektas lengviau išslysta. Nors pilietybės suteikimo, dvigubos pilietybės reikšmės ir suteikimo praktikos augimas lieka teisininkų dėmesio centre, teisės ir politikos skirtumų paieškos dažnai yra turiningesnės. Įvairių šalių pilietybės politikos lyginimas leido skirti tam tikras temas ir nagrinėjamus klausimus, bendrus joms visoms. Ne vienos šalies įstatymų leidėjams ir kitoms su pilietybės administravimu susijusioms institucijoms teko ir tenka nagrinėti savo valstybės vykdomos pilietybės politikos koncepciją ir administravimą.

Kaip galėtumėme bendriausia prasme nusakyti, kas yra pilietybės

politika? Pirmiausia pilietybės politika yra tam tikras oficialių taisyklių rinkinys bei procedūros, kurios *de facto* veikia ir leidžia realizuoti šią formalizuotą narystę (Barrington, 2000, p. 255). Pridursime, kad siekiant aprašyti ir įvertinti vykdomą politiką, neišvengiamai domimasi jos padariniais tos šalies ar sąjungos gyventojams (ne tik piliečiams).

Visos valstybės apibrėžia, ką jos laiko savo šalies piliečiais, o ką – ne, taip diferencijuodamos savo šalies gyventojus. Pilietybė pirmiausia užtikrina tos šalies piliečiams „pilną narystę“ politiniame gyvenime, pasireiškiančią balsavimo teise šalies (neretai ir tik jiems prieinamuose vietinės valdžios, pavyzdžiui, Latvijoje) rinkimuose, teise steigti partijas, dažnai – ir užimti tam tikras pareigas valstybės tarnyboje. Teigiama, kad jau tuo pilietybė, suteikdama vienokį „teisių rinkinį“ piliečiams, formuoja tam tikros įtampos laukus tarp piliečių ir „nepiliečių“. Šių padėties skirtumų ribos paliečia tokias sritis kaip balsavimas, profesija, kartais – gyvenamosios vietos pasirinkimas, deportacija, ekstradicija.

Palietėme dar vieną tradicinę pilietybės nagrinėjimo dimensiją: narystė – teisės – pareigos. Ar įmanoma aprašyti pilietybę, neužsiskleidžiant žmogaus teisių kategorijoje? Pilietybės sampratoje mūsų nagrinėjimui svarbus valdžios vaidmens išskyrimas, bet dar reikšmingesnis – „lygybės“ terminas, kuris suponuoja naujos socialinės nelygybės ir socialinės atskirties tyrimų svarbą.

Dar viena tradicinė pilietybės nagrinėjimo dimensija: politinių teisių ir pareigų išryškinimas apeinant pilietines, o dažniausiai socialines teises, nes pastarosios, „savaime suprantama“, išplaukia iš politinių. Šis požiūris tampa nepopuliariu Europos Sąjungos kūrimo kontekste, kai sprendžiant pilietybės suteikiamų politinių teisių klausimus gilinamasi į šių teisių užtikrinimo galimybes atskirose šalyse.

Teigiama, kad Vakarų visuomenės yra jautresnės politinių teisių įgyvendinimo klausimams, nes šios šalys yra pasiekusios tam tikrą gerovės lygį, o socialinių teisių realizavimo problemos – tai pereinamojo laikotarpio valstybių aktualijos. Todėl šiose šalyse, naujai įsitraukiančiose į ES, šie klausimai gali vyrauti politinių pilietybės aspektų atžvilgiu.

Vis sparčiau plėtojami pilietybės tyrimai įsitraukimo ir atskirties plotmėje. Teigiama, kad teisinis pilietybės apibrėžimas savo prigimtimi yra atskirtį nusakanti dimensija: apibrėžiant, kas laikomi piliečiais, iš tiesų pasakoma, kas negali jais būti. Šios atskirties ribos įvairiose šalyse skiriasi, kaip skiriasi jų vykdoma pilietybės politika. Tai leidžia

vienų šalių pilietybės politiką vertinti kaip labiau nukreiptą į socialinės atskirties mažinimą, lyginant su kitomis šalimis: reikalavimas nuolat gyventi šalyje ne mažiau kaip dešimt metų, siekiant gauti tos šalies pilietybę (pavyzdžiui, Graikijoje) yra didesnę atskirtį diegianti politika nei tose šalyse, kuriose užtenka nuolat gyventi, pavyzdžiui, dvejus (Skandinavijos šalys) ar penkerius metus. Šalys, suteikiančios pilietybę jose gimusiems asmenims, yra mažesnę atskirtį diegiančios nei tos, kurios neužtikrina jose gimusiems gyventojams pilietybės teisių. Kai kurie autoriai (Barrington, 2000, p. 262) nagrinėjantys Baltijos šalių pilietybės politikos ir teisės raidą atkūrus nepriklausomybę, pripažįsta, kad Lietuvos pilietybės instituto raida buvo mažiausiai atskirties dimensiją įgyvendinanti lyginant su Latvija ir Estija. Pasirodo, nusakyti atskirties turinį ir ribas yra prieinamesnis uždavinys nei apibrėžti piliečių įsitraukimą į tos šalies gyvenimą. Tačiau ne todėl ES skiria daug dėmesio socialinės atskirties tyrimams šalyse. Besirutuliojanti sociologinė pilietybės tyrimo tradicija formuoja piliečių „įsitraukimo“ į šalies gyvenimą tyrimo koncepcijas ir kriterijus.

Parašyti šią studiją mane paskatino pastarųjų dvejų metų Europos Sąjungos pilietybės ir Europos integracijos tyrinėjimas socialinės stratifikacijos požiūriu bei jų dėstymas, norint atskleisti Europos integracijos socialinius padarinius Europos Sąjungos šalyse ir numatyti galimus socialinius pokyčius Lietuvoje. Tam būtina pagrįsti įvairių socialinių procesų (socialinės stratifikacijos, socialinės atskirties) reikšmingumą, atskleisti jų tendencijas. Socialinių integracijos padarinių žinojimas leis numatyti, kaip pasikeis Lietuvos piliečių gyvenimo kokybė ir pagrindiniai socialinės raidos veiksniai.

Šių teorinių klausimų sprendimas turėtų padėti numatyti, kokių administracinių padarinių Lietuvos socialinės apsaugos sistemai galėtų turėti ES pilietybės įgyvendinimas pagal ES socialinės apsaugos koordinavimo reglamentus. Kita vertus, siekiama supažindinti su žymiausių Vakarų autorių darbais socialinės integracijos klausimais, ypač daug dėmesio telkti plėtojant socialinės pilietybės sampratą. Žinoma, bet kurie gvildenami klausimai įgyja tam tikrą specifiką atsižvelgiant į istorinę jų nagrinėjimo erdvę: kaip jie buvo keliami ir sprendžiami rengiantis narystei Europos Sąjungoje ir kaip – į ją įstojus.

Lietuvos socialiniai įstatymai tenkina ES socialinės politikos reikalavimus, tačiau jais nustatomų socialinių teisių įgyvendinimo lygis dar yra žemas (pvz., socialinės apsaugos išmokų lygį diktuoja šalies ekonominė situacija). Socialinės apsaugos sistemos ES valstybėse la-

bai skiriasi savo įgyvendinimo būdais. ES teisės aktai praktiškai neformuluoja jokių detalių privalomų reikalavimų nei dėl socialinės apsaugos struktūros, nei dėl jos lygio, nei dėl socialinių procesų valdymo arba administravimo atskirose šalyse, todėl savos šalies specialistų pastangos ir darbai šiose srityse turi išskirtinę reikšmę. Lietuvoje tokių teorinių ir empirinių studijų akivaizdžiai stokojame.

Pilietybės idėja pradėta įgyvendinti nuo 1984 m., kai Fonteblo susirinkusi Europos viršūnių taryba pavedė specialiam komitetui parengti išsamų pranešimą. 1985 m. birželio mėn. Milane Europos viršūnių taryba pritarė komiteto parengtam pranešimui „Piliečių Europa“, kuriame buvo detaliai išnagrinėtos galimybės įdiegti bendrą pilietybę. Europos Bendrijos steigimo sutartyje ES pilietybė apibrėžta 17–22 straipsniuose. *De facto* Europos Bendrijos valstybių piliečiai buvo Europos piliečiai jau devintojo dešimtmečio viduryje, ypač kai 1985 m. visose Europos Bendrijos šalyse buvo imta diegti Europos pasą. Europos Sąjungos pilietybė įsteigta 1992 metais Mastrichto sutartimi. 1993 m. įsigaliojus Europos Sąjungos (Mastrichto) sutarčiai, ES valstybių piliečiai įgijo ES pilietybę ir *de jure.* Ją reglamentuojančios nuostatos įtvirtintos tarp naujųjų ES ramsčio nuostatų (Borchardt, 2001, p. 19). 1999 m. įsigaliojusioje Amsterdamo sutartyje buvo numatyta labiau detalizuoti individualias piliečių teises ir suteikti jiems platesnes galimybes (įdarbinimo, socialinėje, kultūrinėje, santykio su ES institucijomis, saugios aplinkos srityse). 2004 m. spalio 29 d. Romoje ES 25 valstybių narių valstybės ar vyriausybės vadovai pasirašė Sutartį dėl Europos Konstitucijos, kurioje įtvirtinamos nuostatos ir apie Europos pilietybę.

Europos pilietybė yra vienas iš Europos Sąjungos politinio identiteto atributų: 1984 metais šalių narių iniciatyva buvo patvirtintas Europos himnas (juo tapo „Odė džiaugsmui“ iš Liudviko van Bethoveno Devintosios simfonijos, sukurtos 1823 m.) ir vėliava, jos inicijavo bendro ES paso ir vairuotojo pažymėjimo įvedimą. Neseniai buvo inicijuotas bendras ES gimimo liudijimas, Europinės dimensijos įvedimas mokykliniuose vadovėliuose, Europos Sąjungos medalis „Už nuopelnus“ (viršesnis už nacionalinius apdovanojimus). 1976 m. Europos viršūnių taryba suteikė Jeanui Monnet (1888–1979) Europos piliečio garbės vardą. Europos Sąjungos šūkis „Susivieniję įvairovėje“ *(Unity in Diversity)* buvo išrinktas konkurse, surengtame grupės Europos piliečių, kuriame dalyvavo apie 80 tūkstančių jaunųjų europiečių iki 20 metų.

Dauguma ES pilietybę nagrinėjusių autorių, tokių kaip Alvaro Castro d'Oliveira, Siofra O'Leary, Josephas Weileris, Norbertas Reichas, Carlos Closa ir kiti, kuriuos ne kartą minėsime šioje knygoje, sutaria, kad bendros pilietybės įvedimas nebuvo sutarties steigėjų gerai apsvarstytas žingsnis, todėl dabartinė ES pilietybė yra vis dar nesusiklosčiusio turinio sąvoka, kuriai trūksta svarbiausių tradicinių elementų. Kiti, pavyzdžiui, Elizabeth Meehan, Yasemin Soysal, pabrėžia tai, kad dabartinis ES pilietybės įsteigimas yra simbolinis žingsnis ir jame slypi būsimos ES integracijos potencialas. S. O'Leary teigimu (O'Leary, 1998, p. 84), įsteigiant ES pilietybę, buvo siekiama šalinti demokratijos deficitą ir taip užtikrinti ES legitimumą bei padėti pagrindus europietiško identiteto formavimuisi.

Europos Sąjungos pilietybės klausimas yra įdomus ir aktualus, nes leidžia kalbėti apie naują pilietybės sampratą ir jos išraiškas. Tradiciškai pilietybė siejama su nacionaline valstybe kaip išskirtinis jos suvereniteto atributas, o ES lygmeniu ji tampa institutu, vienijančiu keleto valstybių piliečius. Neišvengiamai susiduriama su tam tikrais prieštaravimais, glūdinčiais dabartiniame ES pilietybės įtvirtinime, kuriuos galima mėginti aprašyti tokių dichotomijų pavidalu:

- Globalizacija – Europos integracija;
- ES integracija (ypač monetarinė sąjunga) – ES socialinė politika („socialiniai („gerovės") modeliai"); „Europos socialinio modelio" paieška;
- Ekonominė integracija – Socialinė integracija;
- Gerovės valstybė – Konkurencijos valstybė;
- Europos Sąjungos pilietybė – Nacionalinės valstybės pilietybė;
- Pilietybės teisinė samprata – Socialinis pilietybės veiksmingumas (sociologinė pilietybės samprata);
- Pilietybė – Identitetas;
- Pilietybė kaip įsitraukimas – Pilietybė kaip socialinė atskirtis;
- Pilietybė kaip bendruomenė – Pilietybė kaip individų visuma.

Pirmoji dichotomija, nagrinėjanti globalizacijos – Europos integracijos sąveikas, savaime yra ir filosofine, ir politine prasme sudėtingas darinys. Šios sąveikos tyrimus gražiai aprašė Britų mokslininkai, vykdydami projektą „Vieninga Europa ar kelios Europos?" (*One Europe or Several?*) (http://www. one-europe. int/). Paminėtini E. Vareikio ir K. Manioko darbai globalizacijos ir Europeizacijos klausimais, plėtojantys šią paradigmą Lietuvos skaitytojams. Kita vertus, nemažai socialinių mokslų tyrimų grindžia tą faktą, kad dėl globalizacijos eko-

nominės įtakos didėja socialinė nelygybė ir poliarizacija.

Teisės ir politikos sąsajų (ir/arba išskyrimo) klausimas tebėra šiandien atviras. Šių dviejų vertybių susidūrimas bus artimiausio laikotarpio aktualija. Kita vertus, neatskiriama aktualija lieka Lietuvos teisės derinimo su Europos Sąjungos teise klausimai. „Derinimo“ terminas savaime yra sudėtingas, ypač šio proceso teoriniai pagrindai. Susiduriame su dviem derinimo rūšimis: derinimu „iš paskos“, t. y. Lietuvos teisės derinimu prie jau galiojančios ES teisės, ir derinimu „paraleliai“, kai Lietuva dalyvauja rengiant naujus rengiamus dokumentus. Teisės derinimo pagrindas – Europos sutartis, kurios santykis su šalies Konstitucija taip pat yra tyrimų objektas. Klausimai apie tarptautinį Sutarties įgyvendinimą ir tiesioginį teisės taikymą po stojimo į ES yra konstituciniai. Pripažįstama, kad teisės derinimas derybų procese atliko reikšmingą vaidmenį. Kai kurių teisininkų teigimu (V. Vadopalo), konstitucinės problemos yra galingos iki stojimo į ES momento, įstojus jos pasitraukia į antrą planą. Stojimo į ES sutartis taip pat turi konstitucinę reikšmę. Europos Konvento rengtas Konstitucinės sutarties projektas tik po gana ilgų mūšių buvo patvirtintas 2004 metų birželio 18 dienos. Kelių nuo 1957-ųjų susikaupusių sutarčių – Romos, Mastrichto, Amsterdamo, Nicos – per vieną vakarą nesuviršinsi. Visas šias sutartis perėmusi ES Konstitucija yra kur kas aiškesnė ir lengviau perskaitoma. Galiausiai ir bet kuris ES pilietis bent jau vienoje vietoje galės iš 300 puslapių 342 straipsnių dokumento pasiskaityti, kur prasideda ir baigiasi jos galios, nors kai kur net patiems biurokratams turbūt sunkiai suprantama kalba parašytas dokumentas skaitomas ne taip lengvai, kaip įprasta šalies konstitucija. Konstitucijos tekstą vargais negalais priėmę ir apie istoriją kalbėję Europos lyderiai džiaugėsi įrodę, kad išsiplėtusi Europa – darni ir vieninga, pamiršdami pridurti, kad žemyno vienybė išvagota įvairių nesutarimų, pasidalijimo frontais linijų, senų ir naujesnių, kartais net asmeninių nuoskaudų randų. Daugelyje sričių naujasis dokumentas leis jau ne vienbalsiai, o dauguma priiminėti sprendimus.

Būtina bazinė, minimali Europos pilietybės koncepcija. Bendrai pilietybei visai nebūtinas bendro gyvenimo modelis, bendros egzistencinės vertybės ar net bendra istorinė praeitis ir atmintis. Šiandien tai – vienintelis demokratiškas ir tvirtas Europos pilietybės apibrėžimas, išryškinantis kiekvieno individo apsisprendimą ir lojalumą. Jei esate racionalus, turėtumėte įvertinti ir tai, kad galite būti kultūrinės arba nacionalinės mažumos atstovas. Akivaizdu, kad tada nesirinksite tai-

syklių, kurios pilietybę apibrėžia tam tikru kultūriniu tapatumu, priešingai, sieksite apsidrausti, rūpindamasis, kad pilietybė būtų suprantama kaip individų teisė dalyvauti kolektyviniuose projektuose ir kad tai būtų pagrįsta teisės sistema, garantuojančia individų teises. Šiame apibrėžime politinis suverenumas ir teisėtumas remiasi institucijomis, skatinančiomis savanorišką socialinį bendradarbiavimą pagal taisykles, kurios kiekvieno individo požiūriu yra teisingos. Taip apibūdinamą Europos pilietybę galima palyginti su daugybe kolektyvinio tapatumo pavyzdžių, pradedant šeima, draugais, profesinėmis asociacijomis bei korporacijomis, regioninėmis bendruomenėmis ir baigiant kultūriniu, politiniu bei religiniu giminingumu.

Gerai sukurta demokratinės pilietybės koncepcija visada teiks didelę svarbą individo teisėms. Pilietybė suprantama ne kaip grupių, bet kaip individų visuma. Individai veikia kaip piliečiai, turintys specifinių interesų ir tikslų. Tai reiškia, kad jie savo interesų ir tikslų siekia remdamiesi bendrai priimtomis tarpusavio sąveikos taisyklėmis. Į jas, be abejo, įeina ir skirtingų kolektyvinį tapatumą turinčių grupių konfliktų sprendimo taisyklės.

Europos Sąjunga nuo pat pradžios buvo ekonominės integracijos organizacija, kurioje atskiri valstybių narių piliečiai nebuvo į ją aktyviai įtraukti. Kaip ir pati Europos Sąjunga, jos įsteigta pilietybė išgyvena tapsmo procesą. Pilietybės problematika pasireiškia įvairiais aspektais. Dėl kintančios sampratos pilietybė nebėra išskirtinis nacionalinės valstybės atributas. Kita vertus, pilietybės teisinis įtvirtinimas neužtikrina jos socialinio veiksmingumo. Europos Sąjungos lygmeniu bendra pilietybė gali būti europietiško identiteto formavimosi pagrindu. Šios knygos tikslas yra pateikti skirtingus teorinius požiūrius į ES pilietybę, siekiant atskleisti jos pobūdį ir potencialą bei pristatyti tradicinę pilietybės sampratą ir šios sampratos kaitą, paveiktą globalizacijos procesų, kurią iš dalies įkūnija ES pilietybė; pateikti ES pilietybės analizę, kuri padėtų suprasti, ar šio instituto turinys ir statusas gali sumažinti ES demokratijos deficitą; tirti ES pilietybės socialinį veiksmingumą, kurio vienas iš aspektų yra galimo europietiško identiteto formavimasis. Atviru klausimu tebelieka, kaip pasikeis Lietuvos piliečių gyvenimo kokybė bei pagrindiniai socialinės raidos veiksniai: gyvenimo lygis, užimtumas, išsilavinimo galimybės, asmens saugumas, sveikatos paslaugų kokybė bei prieinamumas.

PIRMA DALIS

EUROPOS INTEGRACIJA: TEORINĖS PARADIGMOS

1.1. Integracijos samprata

Nuo XX a. vidurio, ypač pradėjus veikti Europos Bendrijoms, *integracijos* terminas plačiai vartotas politikos moksle tam tikrai politinių junginių sąveikai apibūdinti. Integracijos koncepciją po Antrojo pasaulinio karo daugiausia plėtojo būtent politinių mokslų specialistai, analizuodami Vakarų Europos visuomenių politinę ir ekonominę integraciją. Dažniausiai Europos integracijos studijos buvo priskiriamos tarptautinių santykių sričiai, jose vyravo tarptautinių santykių teorijos bei atitinkamai apibrėžtas tyrimų objektas ir instrumentai. „Svarbiausios diskusijos vyksta dėl to, kas yra pagrindiniai integracijos proceso veikėjai – valstybės ar valstybių sienas peržengiančios organizuotos interesų grupės bei Europos institucijos – ir kaip paaiškinti integracijos logiką“ (Maniokas, 2002). Šiuo metu socialinių mokslų atstovai bando skirti tris integracijos aspektus:

1. Diskursą, nukreiptą į *veiksmą*, kai integracija tiriama per dalių (valstybių arba individų) veiksmus siekiant pageidaujamų tikslų, daugiausia dėmesio kreipiant į kliūtis, kurios trukdo pasiekti šiuos tikslus. Pabrėžiama, kad svarbi integracijos sąlyga yra savanoriškas valstybių apsisprendimas dalyvauti joje, nes čia valstybių vyriausybės turi pasiryžti priimti politinį sprendimą. Kita svarbi sąlyga yra, kokius įgaliojimus valstybė pasilieka sau, o kokius perduoda kitiems. Be abejo, reikalingos tokį sprendimą skatinančios vidaus ir išorės sąlygos, priešingu atveju taikytinas ne integracijos, bet *prievartinės inkorporacijos* arba *aneksijos* terminas. Regioninė ir subregioninė integracija, pirmiausia Europos valstybių integracijos formos, jau yra tapusi politinės praktikos dalyku. Nagrinėjant Europos integraciją, dažniausiai

nagrinėjama, kokių teisinių bei administracinių priemonių šalis turės imtis dėl ES keliamų reikalavimų, t. y. „formalūs“ integravimosi aspektai, galimi šių priemonių finansiniai ir socialiniai integracijos padariniai.

2. Integraciją *kaip procesą*, kurio metu valstybės arba piliečiai turi tapti visuomenės (arba Sąjungos) tam tikrų sektorių arba sričių funkcionuojančiomis dalimis, o pastarosiose srityse vyksta tokių išteklių kaip darbo, pajamų, (dalyvavimo), informacijos ir pan. paskirstymas. Valstybių integracijos proceso esmė yra ta, kad „valstybės savanoriškai keičia įprastinį tarptautinės teisės principais grindžiamą tarpusavio santykių pobūdį. Šiuo atveju yra susitariama ne tik dėl to, kokie bus valstybių tarpusavio santykiai, bet ir dėl to, kad kai kurie valstybių vidaus gyvenimo klausimai ir reikalai bus tvarkomi bendrai“ (Europos Sąjunga: enciklopedinis žinynas, 2002, 158 p.). Integracija reiškia tai, kad, remiantis įstatymais, reguliuojamas ir valdomas valstybės vidaus gyvenimas peržengia valstybės ribas – jie pradedami taikyti iš karto kelių arba keliolikos joje dalyvaujančių valstybių teritorijoje. Skirtingam Europos integracijos, kaip proceso, pobūdžiui apibūdinti dar taikomi *negatyviosios* (kaip laipsniškas laisvo judėjimo kliūčių šalinimas) ir *pozityviosios* (viršvalstybinių bendrų politikos sričių plėtojimas) integracijos terminai. Norėtume atkreipti dėmesį, kad tada, kai autoriai (pvz., Delanty) rašo apie socialinę integraciją kaip veikiau apie neigiamą nei teigiamą procesą, norėta pabrėžti būtent neišvengiamai atsirandančias kliūtis laisvam paslaugų, asmenų arba kapitalo judėjimui (kitaip nei ekonominės integracijos atveju).

3. Integraciją *kaip tam tikrą visuomenės būvį*. Tiriama, kokiu laipsniu sudėtinė dalis (pilietis arba valstybė) pasiekia gerovės tikslus. Kas gali būti laikoma „galutiniu“ integracijos proceso rezultatu? Teoriškai samprotaujama ir apie visišką, ir apie dalinį integruotumą. Tai priklauso nuo to, kiek ir kokių reikalų dalyvaujančios valstybės nusprendžia perduoti bendram valdymui. Teoriškai galima ir globalinė, ir geografiškai ribota, tik tam tikro kontinento arba subkontinento valstybes apimanti regioninė integracija.

Kalbama apie regionų, interesų grupių, politinių partijų arba valstybių integraciją. Terminas „tarptautinė integracija“ kaip tik atspindi pastarųjų sąveikos procesą.

Nesant visuotinai priimtos integracijos sampratos, integracija ES tyrimų kontekste pirmiausia suprantama kaip tam tikra koncepcija,

kurios apibrėžimas ir turinys nuo savitarpio susitarimo, kaip ją apibrėžti, priklauso labiau nei nuo siekimo išskirti jos visuotines savybes (M. O'Neill, 1996). „Integracijos" terminas greičiau taikomas tapsmo procesui aprašyti, nei politiniams ar valstybiniams rezultatams įvardyti. Bet kuriuo atveju integracija yra labiau „nepriklausomas kintamasis", nulemiantis minėtus rezultatus, „įvykius" arba jų kryptį. Todėl teigiama, kad šiuo atveju subjektyvumas ir politinės preferencijos turi galimybę veikti integracijos analizę (jos objektyvumą), ypač per pasirenkamus kriterijus. Integraciją aiškinti per kintamuosius keblu, nes socialinio gyvenimo „faktai" niekada nėra akivaizdūs, o tai reikalauja kurti atitinkamus aiškinimo modelius. Kita vertus, Europos integracijos teorija tiria vis didėjančios integracijos sąveikos padarinius. Europos integracijos teorijomis bandoma aiškinti, kodėl vyksta Europos integracija, kaip šis procesas vyksta bei kokie jo rezultatai. K. Manioko (2002) darbas pagrindžia, kad nors Europos integracijos teorijoms nebūdinga eksplicitinė europeizacijos samprata ir jomis nėra bandoma paaiškinti, kaip Europos integracija veikia joje dalyvaujančias valstybes, tai galima nagrinėti, remiantis proceso ir rezultato prasmėmis.

M. Castells (2000) Europos integraciją apibūdina kaip vieną iš globalizaciją atspindinčių procesų, tiksliau tariant, globalizacijos išraišką tam tikro regiono ribose. Ši regioninė integracija pasižymi ekonominiu Vakarų Europos šalių vienijimusi bei žengimu už tautinės valstybės ribų (Brubaker, 1998), kai tautinė valstybė tam tikras savo funkcijas ir kompetencijas perleidžia supranacionalinėms institucijoms, kurios administruoja integracijos procesus.

Globalioji integracija suprantama kaip tam tikrų procesų formavimasis aukščiausiu (pasauliniu) lygmeniu, kuris labai susijęs su globalios rinkos formavimusi ir kurį, be abejo, papildo politinis, moralinis, teisinis, informacinis, kultūrinis ir kiti lygiai. Globalizacijos problema glaudžiai siejama su pasaulio saugumu: vis daugiau grėsmių formuojasi globaliu mastu, tad ir jų neutralizavimo mechanizmas yra globalus (ryškūs ekologinės grėsmės, terorizmo pavyzdžiai). Ne visos grėsmės iš karto pasireiškia ar „sprogsta". Kai kurios akumuliuojasi metų metais. Kita vertus, globalizacija atveria naujas galimybes pajungti dalį pasaulio išteklių, skatina ieškoti daugiau bendrumo, o ne skirtumų (net musulmoniškojo ir krikščioniškojo pasaulių). „Pasaulio piliečio" požymių randame kiekviename iš mūsų. Žinoma, galima klausti, ar globalizacija gali būti valdoma (rinka – savireguliuojantis mechanizmas, bet ir valdoma), galiausiai, ar galima globalioji socialinė politika?

1.2. Europos integracijos paradigmos

Ne vienas autorius, pradėdamas nagrinėti Europos integracijos paradigmas arba pažiūrų į šią integraciją įvairovę, tradiciškai mini Antrąjį pasaulinį karą ir jo pabaigą kaip ryškų akstiną, paskatinusį ieškoti Europos vienybės ir nacionalinių suverenių Europos valstybių taikaus sugyvenimo dėmens. Daugelio pažiūrų formavimosi atskaitos tašku tampa pirmieji pokario metai. Sudėtinga atskleisti integracijos proceso priežastis bei veiksnius. Teigiama, kad jį lemia daugybė įvairiausių priežasčių ir veiksnių, jame dalyvauja daugybė veikėjų, pradedant besiintegruojančių valstybių piliečiais ir baigiant supranacionalinius įgaliojimus turinčiomis institucijomis. Ji plėtojasi daugelyje žmonių veiklos sričių ir kiekvienoje iš jų įgyja tam tikrą specifiką. Nagrinėjamos politinės, ekonominės, teritorinės, socialinės, kultūrinės Europos integracijos sąveikos.

Teorinių Europos integracijos požiūrių istorija yra ne mažiau spalvinga ir savotiškai dramatiškesnė nei praktika. Vienais laikotarpiais iškiliausi „Europos“, kaip bendro projekto, protai joms teikdavo išskirtinį dėmesį, kūrė ir plėtojo federalizmo, funkcionalizmo ir kitas perspektyvas, netrukus jas atmesdavo kaip idealistines ir nepraktiškas ir tuoj vėl grįždavo, nes, pavyzdžiui, federacijos alternatyva tapdavo praktiškiausių žmonių – vykdomosios valdžios atstovų, t. y. prezidentų, ministrų pirmininkų arba užsienio reikalų ministrų, dažnų svarstymų ir kalbų tema. Kartą pripažinus, kad funkcionalizmas iš esmės yra ne integracijos teorija, o veikiau – politinis projektas, netrukus jo idėjos pradedamos plėtoti neofunkcionalistinėje integracijos teorijoje. Jeanas Monnet, pirmasis iškėlęs viršvalstybinių institucijų sukūrimo Europoje idėją, vientisos Europos idėją rėmė ne ateities vizijomis ar galutiniais modeliais, bet pragmatiškais išskaičiavimais ir siekimu „gilinti“, į ją įtraukiant vis naujus ekonomikos sektorius. Gerardas Delanty, pripažindamas, kad europietiškumas nėra kokių nors baigtų ir fiksuotų idėjų bei idealų rinkinys, teigia, kad Europos idėja kaip išradimas niekada iš esmės nebuvo tyrinėjama, nekreipiama dėmesio į platesnį istorinį kontekstą ir su juo susijusią politinę sąmonę: „Noriu apginti teiginį, kad Europos idėją, jeigu ji nebus susieta su multikultūralizmu ir postnacionaliniu pilietiškumu, kaip politinę sampratą reikėtų vertinti skeptiškai. Europą reikia vertinti pagal tai, kaip ji elgiasi su mažumomis ir su neeuropiniu pasauliu, o ne vien pagal šovinisti-

nes nacionalinės valstybės normas“ (Delanty, 2002, p. 214). Per visus keturis dešimtmečius „Europa“ tebebuvo apibrėžiama skirtingai, tačiau teoriniai ieškojimai niekad nesiliovė.

Mums svarbu perteikti kai kuriuos galbūt „klasikinius“, teorinius Europos integracijos nagrinėjimo principus, padedančius aprašyti visuomenių socialinį struktūrinimąsi ir socialinius Eurointegracijos padarinius. Vieni pirmųjų Europos integracijos principai buvo kuriami ir formuluojami kaip vadovavimo (*dirigisme* artimas dabar įsivyravusiems anglų kalbos terminams *„guidance“ arba „steering“* – priežiūros, vykdymo) ir viršvalstybiškumo. Žinome, kad pirmuoju Europos Bendrijų kūrimo žingsniu buvo 1951 m. Paryžiaus sutartimi įkurta Europos anglių ir plieno bendrija, po kurios sekė Euratomas ir Europos ekonominė bendrija, 1957 m. įkurtos Romos sutartimi. 1965 m. šios trys bendrijos buvo formaliai sujungtos ir nuo to laiko vadinamos „Europos bendrija“, nors juridiškai jos tebėra atskiros bendrijos. Šių faktų priminimas mums svarbus todėl, kad būtent šių pirmųjų bendrijų kūrimo schema ir koncepcija buvo grindžiamos vadovavimo ir viršvalstybiškumo idėjomis (George,1989, p. 4).

Europos anglių ir plieno bendrijos kūrimo planas vadinamas Schumano planu, nes visuomenei jį pristatė to meto Prancūzijos užsienio reikalų ministras Robertas Schumanas. Iš tikrųjų šį planą kūrė Jeanas Monnet, Prancūzijos įgaliotinis (*civil servant).* J. Monnet tuo metu buvo Prancūzijos ekonominio planavimo komisijos (*Commissariat du Plan*), kuri taip pat buvo jo kūrinys, vadovas. Šios komisijos užduotis buvo sukurti ir vadovauti ne tiek Prancūzijos ekonomikos rekonstrukcijai, kiek jos modernizavimui. Įgijęs šią patirtį Monnet vertino Europos nacionalinės valstybės ekonomikos neadekvatumą šiuolaikiniame pasaulyje. Jis teigė: „Penkis metus visa Prancūzijos tauta stengėsi atkurti gamybos pagrindus, kol tapo aišku, kad einant ekspansijos ir visų gyvenimo aukštų standartų siekimo keliu pavienės nacionalinės valstybės ištekliai yra nepakankami. Būtina plėsti nacionalines struktūras“ (Monnet, 1962 pagal George, 1989, p. 4).

Monnet omenyje turima platesnė struktūra reiškė ekonominę Vakarų Europos sąjungą, kuri jau tuo metu toli gražu nebuvo suprantama tik kaip bendroji rinka. Monnet tikslas buvo kurti tikrą (*a genuine*) ekonominę bendriją, kuri turėtų laikytis bendros ekonominės politikos ir racionalaus planavimo.

Europos anglių ir plieno pramonė buvo tik išeities taškas. Monnet

tikėjosi, kad Europos anglių ir plieno bendrijos aukščiausioji valdžia turėtų dalyvauti sudarant visos Bendrijos generalinius ekonominius planus ir turėtų atlikti tokį patį vaidmenį, kokį atliko jo vadovaujama Prancūzijos ekonominio planavimo komisija (*Commissariat du Plan)* Prancūzijos ekonomikoje, numatant svarbiausių pramonės sričių plėtros kryptis ir užtikrinant jas įgyvendinančias struktūras, kai ir viešasis sektorius, ir privačios įmonės galėtų koordinuoti savo sprendimus dėl investicijų.

Būtent vadovavimo ir viršvalstybiškumo principai laikomi labiausiai kontraversiškais Monnet schemos bruožais. Jo nuomone, tiesioginį planavimą turėtų atlikti aukščiausioji valdžia, t. y. institucija, esanti aukščiau už šalių narių vyriausybes, t. y. viršvalstybinė. Tad jeigu Monnet schema būtų veikusi, ekonomikos koordinavimas taip pat išslystų iš nacionalinės valstybės rankų. Deja, Monnet schema neveikė (George, 1989, p. 5). Pirmiausia viršvalstybiniam vadovavimui pasipriešino Vakarų Vokietijos pramoninkai ir vyriausybė. Vadovavimo principas sulaukė didesnio pasipriešinimo nei viršvalstybiškumo principas.

Minimos dvi pagrindinės nuostatos, kurios susiformavo bandant aiškinti labiausiai išplėtotą regioninės integracijos atvejį, t. y. bandant paaiškinti Europos integracijos proceso pobūdį ir priežastis (Europos Sąjunga: enciklopedinis žinynas, 2002):

„Vieni teoretikai (federalistai, funcionalistai ir neofunkcionalistai) mano, kad Europos integracija yra natūralus procesas, liudijantis, jog suvereni nacionalinė valstybė, kaip politinės bendruomenės organizacijos forma, jau išsėmė savo galimybes. Todėl egzistuojančią suverenių valstybių sistemą palaipsniui pradeda keisti didesni politiniai junginiai, savotiškos „viršvalstybės“.

Tuo tarpu kiti teoretikai (realizmo, institucionalizmo, konsensualizmo atstovai) stebėdami tą patį Europos integracijos procesą padarė kitokią išvadą. Pasak jų, yra priešingai – integracija nėra natūralus procesas. Kad jis prasidėtų, vyriausybės turi savanoriškai apsispręsti tai daryti. Ir vyriausybės tai daro ne dėl kokių nors teorinių ar idealistinių paskatų, o dėl to, kad yra įsitikinusios, jog tai bus joms naudinga. Kitaip tariant, suverenių valstybių vyriausybės paveda tarptautinėms institucijoms tvarkyti tam tikrus reikalus ne todėl, kad pačios to nepajėgia padaryti, bet todėl, kad yra priežasčių manyti, jog taip reikalai bus tvarkomi efektyviau. Tai toli gražu nereiškia, kad suverenios nacionalinės valstybės išnyksta, priešingai, jos dar labiau stiprėja,

konsoliduojasi, lengviau prisitaiko prie dinamiškai besikeičiančių sąlygų“.

Dešimto dešimtmečio viduryje ryškėjo naujos teorinės integracijos interpretacijos, politikos sąsajos, multilygio valdymas nusakė politinius veikėjus, kairės ir dešinės pasidalijimus, valstybės ir visuomenės santykius bei ES gerovės didėjančią svarbą šalių integracijai.

Teoriniai įvairių krypčių šalininkų debatai nėra pasibaigę. Jų buvimas liudija, kad šiuolaikinė Europos integracija yra vienu metu tarptautinėje politikoje besireiškiančių konvergencijos ir divergencijos tendencijų išraiška. Konvergencijos, t. y. valstybių suartėjimo proceso, esmę geriau paaiškina pirmosios pozicijos šalininkai, tuo tarpu divergencijos, t. y. atsiribojimo proceso, svarbos neleidžia pamiršti antrosios pozicijos šalininkai. Neretai viliamasi, kad atvejų studijų gausa turėtų formuoti naujos teorijos kūrimo pagrindus. Tačiau nėra aprašyta, kad tokiu būdu teorija atsirastų. Kita vertus, labai abejojama, ar toks indukcinis požiūris iš tiesų yra validus. Egzistuojančių diskursų įvairovė išreiškia pliuralizmą, nes žmonės nebegyvena vienos tiesos pasaulyje. Sutarimas negali būti siekiamas vienos paradigmos pagrindu. Pripažinimas, kad visi diskursai yra vienodai lygūs ir siekiant vieno požiūrio aprobavimo, išreiškia tik tai, kad diskurso prigimtis nėra suprantama.

Pagal plačiai cituojamą O’Neillą (1996) Europos integracijos paradigmas išreiškia federalistinis požiūris, funkcinis integracijos modelis, į valstybę nukreiptas požiūris ir sinkretinė paradigma. Tik pirmieji du, federalistinis ir funkcinis požiūriai, atstovauja viršvalstybinei paradigmai.

Pristatydami **federalistines pažiūras** autoriai pabrėžia, kad federalizmas Europoje turi ilgą istoriją (George, 1989, p. 17), kurios pradžia sietina su 1946 metais įkurta Europos Federalistų Sąjunga (nors kiti autoriai mini net 1787–1788 m. pasirodžiusią eseistinių rašinių seriją *The Federalist,* ir jos autorius – Aleksandrą Hamiltoną, Johną Jay ir James Madison). Žymiausiais federalizmo pradininkais laikomi Spinelli ir Ernesto Rossi, pasinaudoję federalizmo idėja siekdami mobilizuoti Europą pasipriešinti Nacių režimui. Federalizmo strategija buvo kurti federalines politines institucijas. Kartą tai pasiekus, buvo tikimasi, kad nacionalinių valstybių lojalumas natūraliai pereis federacijai. Ir nors Europos Federalistų Sąjunga sėkmingai inicijavo Europos Tarybos sukūrimą (George, 1989, p. 18), Britanijos ir Skandina-

vijos vyriausybės tuo metu neleido jai tapti kuo nors daugiau nei tik federaline organizacija. Kai kurie autoriai (G. Vitkus) įsitikinę, kad iki šiol ES raidoje federalizmas visada buvo „pralaiminti“ alternatyva, nes radikalesni Europos valstybių sąjungos projektai niekada nebuvo įgyvendinami – jiems nepritardavo ES valstybių vyriausybės, manydamos, kad pernelyg glaudi sąjunga gali sukelti nacionalinio suvereniteto eroziją.

Monnet pažiūros iš dalies sutapo su federalistų požiūriu į Europos integracijos kaip suvienytos Vakarų Europos tikslą. Priešingai atskiriems tarptautiniams vienetams pagal specifines funkcines sritis suteikiamai valdžiai, Monnet norėjo, kad tas sritis valdytų atskiri regioniniai vykdytojai, kurie turėtų būti Europos federacinio valdymo pobūdžio. Dėl šio federalistinei paradigmai būdingo Europos integracijos tikslo susiejimo su funkcionalistinės paradigmos metodu Monnet pažiūros aprašomos kaip „federalistinis funkcionalizmas“ (George, 1989, p. 20).

ES struktūroje ryškiai reiškiasi du pagrindiniai federalinės sistemos principai: vertikalusis valdžios ir kompetencijų padalijimas bent į du lygmenis (ES ir valstybės narės) ir atskirų bei savitų politinių bendrijų sujungimas į vientisą sistemą, išlaikant kiekvienos jų identitetą ir autonomiją.

Federalistinio požiūrio specifiką ryškiausiai atskleidžia šie teoriniai teiginiai:

- Nacionalinė valstybė jau atliko savo istorinę misiją. Nacionalinės valstybės tampa neefektyvaus valdymo ir nestabilios socialinės-ekonominės padėties šaltiniu, o visos jų pastangos atrodo bergždžios ir visiškai destruktyvios. Nacionalinės valstybės tapo mažiausiai tinkamomis struktūromis, užtikrinančiomis taiką regione. Nacionalinės valstybės savo rankose gali sukaupti gąsdinančiai didelę valdžią, bet jos vis sunkiau sugeba ginti savo piliečius.
- Šio požiūrio atstovai tarptautinę teisę ir tarptautines institucijas traktuoja kaip vienintelį tikrą pilietiškumo ir taikos sergėtoją. Jie taip pat kreipiasi į tuos, „kuriuos žavi institucinis socialinis pliuralizmas ir kultūrų įvairovė“. Federalistinis požiūris patrauklus pacifistų ir internacionalistų judėjimų šalininkams ir tai nepriklauso nuo to, ar jų šaknys slypi Krikščionybėje, ar Humanizme.

- Federalistai yra įsitikinę, kad esančią Europos politinę struktūrą būtina pertvarkyti. Jie pirmenybę teikia politinių institucijų ir procedūrų formaliems keitimams kaip pagrindiniam būdui siekti socialinės harmonijos ir demokratiškumo. Todėl federalistinis požiūris, kaip tam tikra politinė doktrina, labiau pabrėžia formalius rezultatus ir rekomenduoja atitinkamą institucinę struktūrą tam, kad natūrali socialinė įvairovė greičiau būtų suderinta su tikro vadovavimo reikalavimais nei su socialine politinių pokyčių dinamika, kuri yra jų pagrindas.
- Europos integracijos politiniai procesai laikomi kolektyvinės politinės vaizduotės (mintinio projekto) tiesioginiu padariniu.
- Federalistinis požiūris atstovauja radikaliam politinių pokyčių modeliui, įvardijamam kaip „iš apačios į viršų“ (“*down up*“). „Europa“ – tai didelis projektas, kurį bendromis pastangomis turi kurti ir įgyvendinti apsišvietęs elitas ir piliečiai.

Funkcionalistinė strategija siekia veiksmingiau koordinuoti politiką ir atskirų nacionalinių valstybių bendradarbiavimą. Žymiausiais funkcionalizmo ir neofunkcionalizmo atstovais laikomi Davidas Mitrany, Ernstas Haas, Leonas Lindbergas. Šiame procese aktyviai remiamasi ir į šį procesą savanoriškais pagrindais stengiamasi įtraukti įvairias organizacijas, įskaitant ir nevyriausybines. Stepheno George'o (1989, p. 16) vertinimu, nepaisant įvairių požiūrių į Europos integraciją, šeštame ir septintame dešimtmečiais studijuojant Europos Bendrijas akivaizdžiai vyravo funkcionalistinis požiūris, o jo patrauklumą iš dalies nulėmė logiškumas ir tvarkingumas aiškinant, kas iš tiesų vyksta Vakarų Europoje. Kita vertus, neofunkcionalizmas buvo patrauklus dėl savo stipraus nusakančiojo prado. Kiti autoriai teigia, kad iš esmės funkcionalizmas nėra integracijos teorija, siekianti paaiškinti vykstančius procesus. Tai labiau politinis projektas, kuriuo buvo siekiama atkreipti tyrėjų ir visuomenės dėmesį į naujas ir netradicines galimybes tvarkyti žmonijos reikalus. Šešto ir septinto dešimtmečių pabaigoje ši teorija vis labiau prieštaravo stebimiems pokyčiams: buvo remiamasi De Gaulle'io veiksmų 1965 metais (konflikto su Europos Komisija) analize bei pateikiamos patirtos nesėkmės vienyti Europą bei nesėkmingi bandymai susitarti dėl bendros politikos. Šie tikrovės ir teorijos neatitikimai neofunkcionalistus vertė nagrinėti jų teiginius.

Funkcionalistinį požiūrį ryškiausiai nusako šie teoriniai teiginiai:

- Funkcionalistai pabrėžia bendrų poreikių reikšmę. Daugelis po-

reikių jau peržengia nacionalinės valstybės ribas, todėl kuriant veiksmingą bendrus interesus įgyvendinančią tarptautinę bendruomenę, gali būti steigiamos įvairios tarptautinės organizacijos, socialiniai judėjimai šiems poreikiams tenkinti. Neofunkcionalistai ypač pabrėžia ekonominę sąveiką ir gerovės poreikius kaip tikrą pozityvios kooperacijos šaltinį. Socialinis moterų judėjimas ir jų bendros programos – vienas pavyzdys.

- Labiausiai dėmesys sutelkiamas į procesą kaip pagrindinę priemonę įgyvendinant politinius pokyčius (politinės tvarkos pokyčius), nei *a priori* nusakant šių pokyčių ir procesų rezultatus. Pasak D. Mitrany (laikomu žymiausiu funkcionalizmo atstovu), tarptautinės federacijos sukuria problemų daugiau nei jas išsprendžia.
- Susitelkia ir mėgina aiškinti šiuolaikinių tarptautinių santykių dinamiką.
- Regioninę integraciją funkcionalistai supranta kaip išimtinai politinį procesą, tenkinantį socialinių skirtumų mažinimo (švelninimo) ir konfliktinių interesų, egzistuojančių visose visuomenėse, derinimo poreikį, įtraukiant platų bendruomenių bendradarbiavimą.
- Europos politinės integracijos pokyčius funkcionalistai sieja su vis didėjančiu nacionalinio elito tarpusavio bendradarbiavimu. Taiko „iš viršaus žemyn“ (*“top down“)* tarptautinių pokyčių modelį. „Europos“ projektai – tai išskirtinio elito geros valios misija, nukreipta į žmones (mases).

Svarbiausia neofunkcionalistų teorijoje – nuo valstybių nepriklausomo autonomiško pasikeitimo proceso („spill-over“) koncepcija (George, 1989, p. 21), kurioje skiriami du skirtingi šios idėjos aspektai. Pirmasis, tiesiogiai išplaukianti iš Monnet analizės tradicijų, įvardijamas kaip „funkcinis pasikeitimas“. Antrasis, įvardijamas kaip „politinis pasikeitimas“, labiau siejamas su JAV politiniais mokslais.

Funkcinis pasikeitimas – tai idėja apie tai, kad valstybėms integruojant vieną kurią nors savo ekonomikos sritį, techninis spaudimas skatins kitų sričių integraciją, nes šiuolaikinę industrinę ekonomiką sudaro tarpusavyje susijusios sritys, todėl neįmanoma izoliuoti kurią nors vieną nuo kitų. Todėl ir vienos srities integracija galės iš tikrųjų vykti tik tada, kai ir kiti sektoriai bus integruojami. Teoriniuose darbuose būna nagrinėjami įvairių ekonomikos sričių integravimo pavyz-

džiai (pavyzdžiui, žemės ūkio politikos formavimas), siekiant atskleisti šią funkcinio pasikeitimo veikimo technikos logiką, kuri integracijos koncepcijoje papildo ir politinį pasikeitimą.

Politinio pasikeitimo procesas apima politines priemones, taikomas siekiant tolesnės šalių integracijos. Integruojantis šalių ekonomikai, tų sričių interesų grupės veikia jau Bendrijos lygiu, kita vertus, veikia organizacijos, susijusios su tomis sritimis. Į šį procesą įtraukiamos ir atitinkamos profsąjungos bei vartotojų grupės. Neofunkcionalistų nuomone, šis politinis procesas turėtų formuotis spontaniškai. Kita vertus, jie kreipė dėmesį ir į priemones, kuriomis galėtų manipuliuoti, pavyzdžiui, Europos Komisija. Cituojant S. George'ą (1989, p. 26) ir jo nuorodą į *The Economist*, politinis pasikeitimas reiškėsi pereinant nuo Europos anglių ir plieno bendrijos prie Europos Ekonominės Bendrijos. Iš pateiktų pavyzdžių akivaizdu, kad skirtingose srityse jis reiškėsi skirtingai: pavyzdžiui, teigiama, kad žemės ūkio srityje politinis pasikeitimas nepasireiškė (George,1989, p. 26). Funkcionalizmas integraciją laikė pranašesne valstybių taikos ir žmonių gerovės užtikrinimo priemone negu vyravusią suverenių valstybių sistemą, o neofunkcionalistų darbuose (XX a. šeštojo dešimtmečio pabaigoje – septintojo pradžioje) integracija apibrėžiama kaip naujos „politinės bendrijos". Šiuos siekius gražiai aprašo autoriai, politinę integraciją siejantys su interesų grupėmis (Vitkus G. Europos Sąjunga: enciklopedinis žinynas, 2002, p. 223): „Politinis integracijos „pasikeitimo" mechanizmas yra užprogramuotas pačioje demokratinėje pliuralistinėje Vakarų visuomenių prigimtyje. Tose visuomenėse interesų grupės nuolat varžosi dėl kuo geresnių ekonominio gyvenimo sąlygų. Todėl ekonominės integracijos procesas ne tik skatina įtraukti vis naujus sektorius, bet ir suformuoja tokias intersesų grupes, kurioms integracijos procesas yra palankus ir naudingas, kurioms yra daug parankiau, jeigu joms svarbus ekonomikos sektorius priklauso ne valstybinio, bet viršvalstybinio reguliavimo sričiai. Todėl šios intersų grupės tampa politine jėga, darančia įtaką vyriausybėms ir skatinančia jas vis labiau dalyvauti integracijos procese".

Nacionalinės valstybės paradigmą (į valstybę orientuotą požiūrį) kiekvienoje šalyje gina jos iškilios asmenybės. Lietuvos atveju jų būtų galima vardinti ne vieną, kaip formuojančius tam tikrą teorinę paradigmą paminėčiau bent jau du kolegas: profesorius Romualdą Grigą ir Bronių Kuzmicką. Europos studijose šios paradigmos puoselėjimas

siejamas su Alano Milwardo bei amerikiečio Stanley Hoffmanno vardais. Šią paradigmą atspindi tokie būdingiausi teiginiai:

- Nacionalinė valstybė vis dar su mumis. Ginamas nacionalinės valstybės, kaip pagrindinio Europos veikėjo, vaidmuo, ypač sprendžiant naujus regioninius klausimus.
- Suverenios valstybės, siekiančios įgyvendinti nacionalinius interesus, išlieka pagrindiniais Europos integracijos veikėjais.
- Nacionalinės valstybės nors ir keitėsi, bet išliko ir atlieka pagrindinį vaidmenį tarptautinėje politikoje.
- Nacionalinis tapatumas išlieka pagrindine Europos identiteto kūrimo kliūtimi.
- Nacionalinė valstybė tenkina veikiau natūralius ir amžinus nei situacinius žmonių poreikius. Nacionalinė valstybė tenkina ir funkcinį, ir dvasinį žmogaus poreikį kam nors priklausyti (plėtojama „Tėvynės“ koncepcija), poreikį lokalizuoti bendruomenės, etninį arba kalbinį tapatumą tam tikrame politiniame kontekste. Šie poreikiai labiau susiję su kultūra ir, o tai akivaizdu, su konservatyviomis jėgomis.
- Nacionalinė valstybė išlieka tik dėl išskirtinės autonomiškos politikos.

Dabartiniame Europos raidos procese yra tam tikro tragizmo. Galima numatyti, kokį pasipriešinimą ir kokiose šalyse daugiau, o kuriose mažiau sutiktų teiginys apie tai, kad Europos institucijų gebėjimą sudaryti sąlygas platesnei integracijai silpnina įsitvirtinęs prieštaringas ir neretai vertinamas kaip „seniai atgyvenęs idealas“ – tautinė valstybė, kaip politinio pagrįstumo ir suvereniteto pagrindas. Žinant Vokietijos pilietybės modelį ir tradicines šios šalies vertybes, norėtųsi pateikti Vokietijos kultūros ministro filosofijos profesoriaus J. Nido Rumelino teiginius, kad Europos pilietybės nereikėtų vertinti remiantis tautinės valstybės kategorijomis (Lietuvos rytas, 2002 m. sausio 26 d., Nr. 21). Jis teigia, kad bendros Europos pilietybės idėja dažnai suprantama pagal tautinės pilietybės analogiją, todėl tolesnė Europos integracija ir kelia tiek daug baimės bei priešinimosi jai. Vis labiau akivaizdu, kad pilietybės problematikoje analogija remtis nebegalima, kad šalių įvairovė neišvengiamai didėja, kad būtina rasti alternatyvą tautinės pilietybės sampratai ir sukurti bendros pilietybės taisykles. Kokiu pagrindu? Vienas iš svarių atsakymų – „Pagrindas – individo teisė“. R. Dahrendorfas teigia dar griežčiau: „Bent jau istoriškai

nacionalinė valstybė tiek pat buvo būtina pažangos sąlyga, kiek, nelaimei, virto regresijos ir nežmoniškumo šaltiniu“ (Dahrendorfas, 1996, p. 59). Bet… iki šios dienos neatsirado jokio kito teisės viešpatavimo garanto, išskyrus nacionalinę valstybę, jos konstitucija įtvirtintus apribojimus ir atsvaras… Ne pats menkiausias nacionalinės valstybės pranašumas buvo ir tai, kad ji suvisuotino senąją pilietybės idėją (Dahrendorfas, 1996, p. 59).

Tradiciškai tautinė valstybė remiasi prielaida, kad jos piliečių pareiga – kovoti, kad neišnyktų kolektyvinis valstybės gyventojų tapatumas. Venecijiečiai tapo italais, bavarai – vokiečiais ir taip toliau. Tautinės valstybės kūrėjai visoje Europoje diegė dominuojančios kultūros, valstybinės kalbos ir tapatumo, iš dalies paremto skirtumais, palyginti su gretimomis valstybėmis, tautomis ir kultūromis, nuostatą. Šia prasme tautinės valstybės idėja buvo netinkama net pirmoms šešioms Europos Bendrijos narėms. Jos visos buvo išsivysčiusios industrinės šalys, turinčios panašias socialines ir politines tradicijas bei institucijas. Tai nėra pasiekiama dabartinei Europos Sąjungai. Tolesnė plėtra reiškia, kad kolektyvinių tapatumų, kultūrų, kalbų, religijų ir pasaulėžiūrų įvairovė bus dar didesnė. Viena „tauta“, kuria apibūdinama pilietybė tradicine tautinės valstybės prasme, galėtų būti suformuota tik įstūmus Europą į siaubingas represijas bei karus (J. Nida Rumelin). Tačiau ir šiandien Europos pilietybė yra neatskiriama nuo nacionalinės valstybės. Kita vertus, išsaugomas ir teritorinis apibrėžtumas. Visose šalyse formuojasi nauji piliečių ir valdžios santykiai (pilietinės visuomenės ir pilietinių teisių aspektu): daugeliu požiūrių piliečiai atlieka „kliento“ vaidmenį, gerovės valstybės sukurtų gėrybių vartojimo prasme.

Bandymus perimti visa, kas yra racionaliausia ir veiksmingiausia aprašytų trijų paradigmų atstovų pažiūrose, išreiškia **Sinkretinė paradigma: dviprasmiška Eurointegracija.** Tarp šio požiūrio puoselėtojų minimi Alano Milwardo, Ralfo Dahrendorfo, Helen and William Wallace, Stanley Hoffmanno vardai. Jų požiūrį ryškiausiai išreiškia tokie teiginiai:

- Pabrėžiama istorinio konteksto svarba: įvykiai kinta kur kas greičiau, nei egzistuojančios paradigmos gali juos paaiškinti.
- Jos šalininkai ES norėtų matyti kaip tarptautinių ir nacionalinių (vietinių) kintamųjų hibridą; kaip procesą, varomą skirtingų motyvų, vykstantį įvairiomis kryptimis ir skirtingais greičiais

(siejasi su „Skirtingų greičių“ Europos terminu, nusakančiu skirtingus šalių integracijos lygius).

- Eurointegracija kaip galimas procesas priklauso ir nuo tarptautinių, ir nuo nacionalinių veikėjų, kuriančių šią politiką, išeitinių pozicijų ir vadovavimo įgūdžių.
- Terminas „sinkretinis“ reiškia didelę diskutuotinų klausimų įvairovę, apima pagrindinius „Europos projekto“ teiginius (atspindi klasikinę teorinę eklektiką).
- Ir nacionaliniai, ir tarptautiniai interesai siejami su tarptautinio pokyčio teorija.
- Stengiasi užimti tarpinę poziciją dviejų kraštutinumų (viršvalstybinių paradigmų ir orientuotos į nacionalinę valstybę) atžvilgiu.

1.3. Europos integracijos sąveikos

Europos ekonominės bendrijos steigimo (Romos sutartis 1957 m.) pagrindinė politinė filosofija buvo bendros rinkos sukūrimas, tikėjimas, kad verslas galės konkuruoti lygiais pagrindais, išteklių paskirstymas bus optimalus, užtikrinantis pastovų netrukdomą ekonominį augimą, automatiškai veikiantį socialinį augimą (Hantrais, 2000, p. 1). Socialinis derinimas greičiau buvo traktuojamas kaip ekonominės integracijos rezultatas nei prielaida. Dėl šių priežasčių socialinis aprūpinimas, esantis sutartyje, neapibrėžė socialinės politikos tikslų, apsiribodamas EEB atsakomybe plėtoti bendradarbiavimą. Šalys narės pripažino socialinio fondo steigimo būtinumą, siekiant padėti ekonominį nuosmukį patiriančioms sritims, bet jo veikla buvo labai ribota. Dvylika iš 248 Europos ekonominės bendrijos sutarties straipsnių skirta socialinei politikai (117–128). Kadangi sutarties tikslas buvo įkurti ekonominę sąjungą, santykinai nedaug dėmesio socialiniams klausimams yra suprantamas. Kai kurie autoriai (O'Leary, 1995) tai vertina palankiai, teigdami, kad socialinė politika užima svarbią vietą tarp Bendrijos pagrindinių tikslų, tačiau su tuo susijusi įstatymų leidimo galia tik nežymiai figūruoja sutarties nuostatose: „Bendrijos socialinė politika nėra apibendrinta sistema, teikianti socialinę gerovę. Ji taipogi nėra priemonė, skirta derinti socialinės apsaugos sistemas ar suvienodinti socialinės apsaugos prievoles tarp šalių iki nurodyto termino. Veikiau ji buvo pritaikyta tiesioginiams ir apibrėžtiems trijų bendrijų intere-

sams ir iš pat pradžių buvo sutelkta į užimtumo problemas“ (O’Leary, 1995). Priminsime, kad laikui bėgant vis didesnę reikšmę įgijo 119 EEB sutarties straipsnis, kuriame kalbama apie vienodą darbo užmokestį vyrams ir moterims už tą patį darbą.

Dar ir šiandien gana populiarūs tvirtinimai, kad socialinės integracijos padariniai daugiausia yra išvestiniai iš ekonominių. Tiesa, kad ES integracijos pagrindas buvo bendrų ekonominių tikslų siekimas, steigiant muitų sąjungą ir bendrąją rinką. Tolesnę integraciją lėmė bendrų ekonominių tikslų įgyvendinimo būdų paieška. Laipsniškai sričių, priklausančių ES kompetencijai, daugėjo, įtraukiant aplinkos apsaugos, struktūrinę, vartotojų apsaugos politikas. Tačiau buvo prieita prie išvados, kad traktuoti integraciją tik kaip ekonominį procesą būtų per daug ribota. Apie 1970 metus vis dažniau buvo minima, kad Bendrijos integracijos procesas susiduris su problemomis, nulemtomis šalių narių socialinės sanglaudos nebuvimo, nes toks veikimas socialinėje srityje buvo reikalingas tik kaip vykstančios rinkos integracijos rezultatas.

Kai kurių autorių nuomone (Hantrais, 2000, p. 2), 1951 m. Paryžiaus sutartis, įsteigusi Europos anglių ir plieno bendriją, bei 1957 m. Europos atominės energijos bendrijos steigimo sutartys socialinės politikos aspektu yra kur kas įdomesnės nei Europos ekonominės bendrijos steigimo sutartis. Europos anglių ir plieno bendrija neliko abejinga, kokius socialinius padarinius turės dviejų pagrindinių pramonės šakų struktūriniai pokyčiai, ir, kurdama fondus, stengėsi dengti gyvenamąsias vietas pakeitusių darbininkų apsigyvenimo išlaidas. Tai vėlgi siejosi su suteikta atsakomybe už anglies ir metalo pramonės šakų darbininkų darbo ir gyvenimo sąlygas. Europos atominės energijos bendrija grindė darbininkų ir visos visuomenės sveikatos ir saugos pagrindinius standartus, kartu diegiant pastarųjų įgyvendinimo tikrinimo ir stebėsenos procedūras.

Žinoma, negalima nepaminėti ir 1961 m. Europos socialinės chartijos, paskatinusios Bendriją priimti Darbininkų pagrindinių socialinių teisių chartiją, nors pastarąją pasirašė tik vienuolika šalių, o jos turinys buvo traktuojamas kaip neaiškus ir miglotas bei stokojantis konkrečių veiksmų programos, reikšmės.

Su antruoju (1973 m.) Europos integracijos etapu, Danijai, Airijai ir Jungtinei Karalystei įstojus į Europos Bendriją, socialinės reformos klausimai suaktyvėjo tuo pagrindu, kad nelygybė, kurią sukuria

laisvas rinkos jėgų pasiskirstymas, yra nepriimtina ir neatitinka šalių narių ilgalaikių interesų. Todėl vėlesni du dešimtmečiai apibūdinami kaip vis didėjantis sutarimas bent jau dėl to, kas yra laikoma socialinės dimensijos, kaip Europos integracijos komponento, principu. Socialinė dimensija pradėta traktuoti veikiau kaip būtinas ekonominės politikos papildymas nei paprastas nuo valstybių nepriklausomas autonomiškas pasikeitimo (*spillover*) procesas.

Europos socialinė dimensija plėtojama per jos sutartis, chartijas ir socialinių veiksmų programas. Pagrindinės koncepcijos, grindžiančios Europos socialinę politiką, remiasi socialinės erdvės, socialinio dialogo, subsidiarumo, proporcingumo bei socialinio dempingo principais. 1987 m. įsigaliojęs Suvestinis Europos aktas jau turi atskirą skyrių apie socialinę ir ekonominę sanglaudą. Kadangi ES valstybės labai nenoriai socialinės politikos sritį „atverdavo“ ES institucijoms, bene pagrindiniu socialinės politikos „kūrėju“ tapo Europos Teisingumo Teismas iki 1994 m. išnagrinėjęs daugiau nei keturis šimtus bylų, susijusių su Bendrijų socialine politika. ES valstybės socialines paslaugas ir garantijas jau privalės teikti ne tik savo piliečiams, bet ir kitiems toje šalyje dirbantiems ES valstybių piliečiams. Šiuo aspektu yra reikšmingas 2000 m. birželio mėnesį Europos Komisijos paskelbtas komunikatas apie Socialinės politikos darbotvarkę (*Social Policy Agenda*) (http://europa. eu. int/comm/employment_social/), kuriuo siekiama palankios ir dinamiškos ekonomikos, užimtumo ir socialinės politikos sąveikos, sukuriant politinį sutarimą, mobilizuojantį visus veikiančius asmenis Europos socialiniam modeliui modernizuoti.

1.4. ES struktūra kaip integracijos proceso rezultatas

Palyginti su kitomis tarptautinėmis organizacijomis, Europos Sąjungos struktūra turi savo ypatumų, be to, dauguma autorių sutinka, kad ji griežtai neatitinka nė vienos iš galimų politinių-teisinių struktūrų – nei federacijos, nei konfederacijos. ES valstybių narių nuomonės dėl jos ateities skiriasi. Vienos jų (pvz., Vokietija) norėtų, kad Sąjunga taptų Europos federacija, kitos (Prancūzija, Didžioji Britanija) – kad ji taptų Europos tautų sąjunga. Europos Sąjungos struktūra turės būti pasirinkta iki 2004 metų. Taigi ES teisinės sistemos pasirinkimas yra vienas iš svarbiausių rengiamo Konvento, kurio darbe dalyvauja ne tik dabartinės ES šalys, bet ir šalys kandidatės, bei

2004 metų Tarpvyriausybinės konferencijos uždavinių. Kad šis pasirinkimas būtų tinkamiausias bei sulauktų visų arba bent daugumos Europos piliečių pritarimo, atsižvelgiama į piliečių lūkesčius bei jų suartėjimą su Sąjungos vykdoma įvairių sričių politika bei institucijomis.

Šiandien ES nėra federalinė respublika (kol kas ji neturi tikros konstitucijos), tačiau priėmus konstituciją, ginčyti federacinę ES struktūrą bus sunkiau. Iš tiesų tai ypač priklausys nuo minimos konstitucinės sutarties turinio. Kad ES būtų galima priskirti federalinio tipo institucijoms, būtini ir kiti federacijos bruožai. Vienas iš svarbiausių bruožų būtų valdžios padalijimas tarp ES ir šalių narių: tai iškeltas kompetencijų apibrėžimo ir jų padalijimo klausimas. Viršūnių taryba siūlo pabrėžti, kad visos kompetencijos, kurios sutarčių nėra suteiktos Europos Sąjungai, yra išimtinės šalių narių galios (daugumoje federacijų sprendimų priėmimo galia ir suverenitetas priklauso Sąjungai, o narėms paliekamos vykdymo galios). Kita vertus, šis vienas svarbiausių valstybių narių pasirinkimas glaudžiai siejasi su ES institucinio modelio pasirinkimu.

Dabartinė ES struktūra suderina viršvalstybinius ir tarpvalstybinius santykius. Tai vientisas jungtinis valstybių vienetas, kuriame kiekviena valstybė išlieka nepriklausoma (Šiuolaikinė valstybė, 1999), tačiau jos suverenitetas tampa apribotas. Kai kurios ES teisės normos tiesiogiai veikia valstybėse narėse, ir ES teisė turi viršenybę nacionalinės teisės atžvilgiu. Europos Teisingumo Teismas 1999 m. *Van Gend / Loos* byloje (Cairns, 1999) pažymėjo, kad naujos Bendrijos taisinės tvarkos sukūrimas reikalauja, kad jos naudai valstybės narės apribotų savo suverenias teises. Kita vertus, valstybės yra įsipareigojusios siekti bendrų tikslų. Tai užfiksuota Amsterdamo sutarties 10 straipsnyje, kuris nurodo, jog valstybės narės turi imtis visų priemonių, kad užtikrintų pareigų, kylančių iš Sutarties arba Bendrijos institucijų, vykdymą bei prisidėtų prie Bendrijos uždavinių atlikimo.

Tam tikras ES demokratijos deficitas ir legitimumo užtikrinimo problema siejami su tarptautine ES prigimtimi, kai piliečių pasitikėjimas ir sutikimas paklusti sunkiau realizuojami. Remiantis tarptautine teise, valstybės narės įsteigė organizaciją, kuriai buvo patikėti platūs veikimo įgaliojimai ir įsteigtos institucijos tuos įgaliojimus vykdyti. Tokia sutartis neprieštarauja nei tarptautinei teisei, nei valstybių narių vidaus teisei. Taigi ES legitimumas kilo iš valstybių konstitucinės teisės prisiimti tarptautinius įsipareigojimus. Pažymima, kad nuo pat

ES kūrimosi pradžios jame aktyviai dalyvavo tik valstybių narių valdžios atstovai, kurie, atstovaudami savo šalims, jų vardu priiminėjo sprendimus. Todėl neretai teigiama, kad Europos reikalais rūpinosi tik jos politinis elitas.

Vykstant integracijai prisiimti įsipareigojimai peržengė tradicinės tarptautinės teisės ribas ir apie ES kalbama kaip apie naują teisinę tvarką, kurioje tarpvalstybinis bendradarbiavimas derinamas su viršvalstybinio bendradarbiavimo metodais. Tai reiškia, kad nėra vyraujančio politinio santvarkos modelio, kuris vientisai įgyvendintų demokratinius valdymo principus. Kita vertus, bendradarbiavimas ES reikalauja nuolatinio interesų derinimo, o tai formuoja atskirą administracinį aparatą, tiesiogiai nesusijusį su valstybės nacionaliniu kontekstu, nes siejasi su bendrų interesų įgyvendinimu. Susvetimėjimo, tam tikro atitrūkimo ar atitolimo stereotipą stiprina ir kai kurių politikų nuostatos, kad ES pažanga plėtojama tik per nacionalines politikas, o visos klaidos ir sunkumai kyla dėl ES institucijų sudėtingos veiklos. Kita vertus, pats politikos įgyvendinimo procesas, kurio metu nacionalinės administracijos įgyvendina daugelį priemonių, priimtų ES lygmeniu, klaidina šalių narių piliečius, kurie patys tiesiogiai į ES integracijos procesus nebuvo įtraukti.

Instituciniu požiūriu ES nėra visiškai nepriklausoma nuo ją įsteigusių valstybių, tačiau kai kurios institucijos, pavyzdžiui, Europos Komisija ir Europos Teisingumo Teismas yra nepriklausomos. Būtent Europos Komisija atstovauja Bendrijos interesams. Ją sudaro nuo savo vyriausybių nepriklausomi tarptautiniai tarnautojai. Ši institucija turi plačius viršvalstybinius įgaliojimus teisės aktų leidybos ir jų įgyvendinimo srityse. Be to, nustatytose srityse Komisija gali priimti administracinius sprendimus. Nors Europos Teisingumo Teismo teisėjus skiria šalių narių vyriausybės, tačiau jie prisiekia dirbti nepriklausomai. Šios institucijos tikslas – užtikrinti teisės laikymąsi aiškinant ir taikant Bendrijos sutartis ir antrinės teisės aktus. Dažnai būtent Teismo sprendimai, kurie yra galutiniai ir neginčijami bei privalomi teismo šalims, tapdavo integracijos varikliu. Jo sprendimai pripažįstami esantys aukštesni už nacionalinio teismo sprendimus.

Ne vienas teisininkas pabrėžia, kad ES nėra kokia nors tarptautinė organizacija, tiksliau, turėtų būti suprantama kaip tam tikra politinė sąjunga dabartiniame etape. Nors dėl savo prigimties ES pasižymi tam tikromis savybėmis, būdingomis įprastoms tarptautinėms organi-

zacijoms arba federacinės sanklodos struktūroms, ji turi nemažai skiriamųjų bruožų. ES dar nėra „baigtinis produktas“. Vienintelis bruožas, siejantis ES su kitomis tarptautinėmis organizacijomis – nurodomas tas, kad ES atsirado pasirašius tarptautinę sutartį. Tačiau faktas, kad ES organizacinė sistema remiasi EB, išskiria ją iš kitų tarptautinių struktūrų. ES nėra traktuojama nei kaip tarptautinė organizacija įprasta prasme, nei kaip valstybių asociacija. Ji labiau suvokiama kaip savarankiškas subjektas, kuris užima tarpinę padėtį tarp šių dviejų struktūrinių darinių. Teisės srityje dabartiniu metu vartojama „viršvalstybinės organizacijos“ sąvoka. Vis labiau įsitvirtina pripažinimas, kad ES yra nauja originali politinė forma, atitinkanti pačią ES struktūrą. ES neturi tikslo tapti viena valstybe, kaip politinė organizacija ji skatina kitokios formos priklausomybės formavimąsi.

Taigi ES vykstantys procesai, kurie formuoja unikalų darinį, gali būti traktuojami kaip mažesnis globalizacijos modelis, kuriame pasireiškia nacionalinių valstybių suvereniteto apribojimas, bendrų tikslų siekimas ir bendrų administravimo bei reguliavimo institucijų įkūrimas. Nors ši integracija ir peržengia atskiros valstybės teritoriją, ji apsiriboja konkrečiu Europos regionu. Taip formuojamas stambesnis teritorinis vienetas nei valstybė, kuris taip pat naudoja atsiribojimo nuo išorinio pasaulio priemones, tiek ekonomines, tiek politines.

ES pilietybės įkūrimą galima laikyti politine priemone, leidžiančia įvardyti integracijos gilinimo kryptį ir kuria siekiama deklaruoti savo identitetą išoriniam pasauliui. ES pilietybė verčia susimąstyti apie savo tapatinimosi su stambesniu vienetu nei tautinė valstybė. Teisinis ES apibrėžimas sukelia tam tikrų keblumų dėl sudėtingos ES struktūros ir nesuteikia jai aiškaus statuso. Savo ruožtu suteikiamų teisių turinys dar yra kiek ribotas ir tebeplėtojamas. Tačiau pilietybės instituto teisinis įtvirtinimas ES lygmeniu turi galimybę pasitarnauti ES politinės bendruomenės kūrimui ir taip daryti įtaką piliečių dalyvavimui ir atstovavimui ES valdyme.

1.5. Viešosios nuomonės vaidmuo Europos integracijos procese

Vakarų šalių (ypač Europos Sąjungos narių) sociologų (dažniausiai pagal Eurobarometro tyrimų, atliktų nuo 1975 m. rezultatus) teigimu, ES piliečių reiškiama utilitarinė parama Europos integracijai

labiausiai remiasi jų asmeniniais interesais. Iškiliausiu darbu tapo Mičigano universiteto profesoriaus M. Gabelo (nuo 1998 iki 2001 pakartotinai išleidžiama) knyga „Interesai ir integracija“, apibendrinusi dvidešimties metų Eurobarometro rezultatus ES šalyse narėse.

Viešosios nuomonės ir viešosios politikos santykio problema yra tapusi savarankiška tyrimų sritimi, kurios pradžia kildinama nuo S. Lippmano (1922) darbų. Viešosios nuomonės tyrimai pripažįstami kaip pamatinė viešosios politikos studijų dalis, nors šis požiūris į socialinių mokslų tyrimus grįžo tik XX a. aštuntąjį dešimtmetį. Statistinė analizė įtvirtinta viešosios nuomonės tyrimuose, kurie atsirado XX a. ketvirtąjį dešimtmetį dr. G. Gallupo dėka, leido „suspausti“ gigantiškas informacijos mases į socialinių indikatorių minimumą. Kita vertus, tai viešosios nuomonės tyrėjus skatino spręsti, kokias sekas reikia nuolat turėti ir keisti gyvenime, o kokias ne. Faktas, kad reiškiniai tampa problema, traukiančia politikos formuotojų ir žiniasklaidos dėmesį, glaudžiai siejasi su viešąja nuomone, nors ir kaip ji būtų apibrėžiama ir matuojama. „Viešoji nuomonė turi tokią pat reikšmę politinei rinkai, kokią vartotojas – ekonominei. Galima teigti, kad demokratijos sąlygomis viešoji politika yra viešosios nuomonės funkcija. Politinė paklausa lemia politinę pasiūlą. Faktas, kad viešąją nuomonę tiria ir dėmesingai stebi politikos formuotojai, teikia pagrindo argumentui, kad politinę darbotvarkę nustato viešosios nuomonės ir viešosios valdžios sąveika“ (Parsons, 2001, p. 111). Žinoma, tai nėra vienintelis viešosios nuomonės poveikio būdas. ES plėtros kontekste viešosios nuomonės reikšmė yra akivaizdi organizuojant referendumus, rinkimų metu (ir nacionaliniuose, ir, pvz., į Europos Parlamentą) ir, be abejonės, visuomenės nuomonės tiesioginei raiškai informacinėse priemonėse. „Visuomenės nuomonės“ ir „viešosios nuomonės“ santykis atskleistas V. Gaidžio darbe (1999). Viešoji nuomonė ir kuria, ir išreiškia integracinių procesų tėkmę. Nacionaliniai parlamentai, turintys ratifikuoti įvairias integracines reformas, yra atskaitingi savo rinkėjams, lygiai kaip ir nacionalinės ministerijos, vykdančios ES politiką, taip pat yra atskaitingos savo rinkėjams, todėl pravartu žinoti ir reaguoti į viešąją nuomonę. Valdymas – tai sprendimų priėmimas, racionalus pasirinkimas. Tačiau net teisėje toli gražu ne viskas yra racionalu. Jeigu sutiktumėme su M. Weberiu, kad šių laikų visuomenių teisė rutuliojasi vis didėjančio racionalumo link, tai ir tuomet dar išlieka ir pripažįstamas iracionalių veiksnių poveikis. Reformų ar įstaty-

mo gyvavimo sėkmė daug priklauso nuo to laukimo, su kuriuo juos sutinka viešoji nuomonė. Tyrimai būna atliekami prieš priimant sprendimą arba jį priėmus, o tyrimo dalykas – reformos arba įstatymo veikimo socialiniai ryšiai. Socialinė informacija suteikia galimybę rūpintis reformų pastovumu (priešingai jų įgyvendinimui „vajais“ ar fiksuotų kampanijų metu).

ES kūrimo procese „nuomonės“ terminas turi dar vieną specifinę prasmę: nuomonė kaip vienas iš Europos Bendrijos steigimo sutarties 249 straipsnyje numatytų EB institucijų leidžiamų aktų. Nuomonė (kaip ir rekomendacija) nėra teisiškai privaloma. Joje dažniausiai išdėstomi Europos Sąjungos institucijų požiūriai, pozicijos tam tikrais klausimais (pvz., tai gali būti Europos Parlamento, Ekonomikos ir socialinių reikalų komiteto nuomonė). Ji gali būti skiriama valstybėms narėms, tai gali būti ir atsakymas į kitos institucijos dokumentą ar paklausimą. Nuomonė gali būti reikalinga kaip procedūrinis ES sprendimo priėmimo žingsnis, be kurio galutinis sprendimas negalioja.

Atskirai minėtos tarybos prašymu rengiamos Komisijos nuomonės dėl valstybių kandidačių pasirengimo stoti į ES. Toks dokumentas rengiamas po to, kai Taryba gauna oficialią valstybės kandidatės paraišką įstoti į EB. Komisijos nuomonė yra pagrindas, kuriuo remdamasi Taryba priima sprendimą, nebūtinai sutampantį su Komisijos nuomone (aprašytą Graikijos priėmimo į EB pavyzdį plačiau žr. Europos Sąjunga: enciklopedinis žinynas, 2002, p. 228). Dažniausiai Taryba yra linkusi pasikliauti Komisijos specialistų parengta nuomone. Pavyzdžiui, Turkija yra pateikusi paraišką dar 1987 m., tačiau iki šiol derybos dėl narystės su ja nėra pradėtos, nes Taryba remiasi neigiama Komisijos nuomone apie Turkijos pasirengimą narystei.

Nuomonės laisvė yra viena iš pagrindinių asmens teisių ir laisvių, įtvirtinta Lietuvos Respublikos Konstitucijos 25 straipsnyje. Garantuojama laisvė turėti savo nuomonę, pažiūras, įsitikinimus reiškia tai, kad valstybė nesikiša į žmogaus įsitikinimų formavimo procesą ir jo nevaržo. Žmogus ginamas nuo bet kokios prievartos, asmens pažiūrų negalima kontroliuoti ar kaip nors kitaip riboti. Valstybės pareiga – ginti šią asmens laisvę. Valstybė neturi teisės nustatyti kokių nors privalomų pažiūrų sistemų, oficialių mąstymo šablonų. Su teise turėti savo pažiūras, įsitikinimus susijusi jų raiškos laisvė. Įsitikinimų raiškos laisvė laikoma vienu iš informacijos laisvę sudarančių elementų. Riboti galima tik įsitikinimų raiškos laisvę. Ji negali būti ribojama kitaip,

kaip tik įstatymu, ir tam, kad būtų apsaugotos konstitucijoje įtvirtintos vertybės (žmogaus sveikata, garbė, orumas, privatus gyvenimas, dorovė, konstitucinė santvarka).

Profesorius R. Rose'as, pristatydamas Naująjį Baltijos barometrą (2000), pradeda nuo to, kad politinė retorika tam tikros tautybės žmones dažniausiai pateikia kaip panašiai (ar vienodai) manančius. Nesvarbu, ar tauta jungia šimtus, tūkstančius ar milijonus žmonių, be abejonės, jų pažiūros skiriasi. Tai akivaizdžiausia lyginant vyrų ir moterų ar skirtingo amžiaus gyventojų vertinimus, lygiai kaip žmonių, turinčių skirtingą išsilavinimą ir pajamas. Eurobarometro tyrimai (http://www. europa. eu. int/comm/public_opinion) analizuojami nuo 1975 metų, o pirmasis Baltijos barometro tyrimas atliktas 1993 rudenį (http://www. cspp. strath. ac. uk).

Tyrėjus labiausiai domina tai, ar Europos integracijos teikiama nauda užtikrina visuomenės paramą Europos integracijai ir kokiu mastu piliečiai išreiškia viršvalstybinį tapatumą (pastarieji gana išsamiai aprašyti Lietuvoje, pateikiant lyginamuosius trisdešimt trijų Europos šalių vertybių tyrimus, žr. Europa ir mes, 2001; Vieninga Europa, 2003, bei bibliografiją http://evs.kub.nl).

Be abejonės, atsakymai į šiuos klausimus labai svarbūs siekiant suprasti Europos integracijos politiką ir jos institucionalizavimą. Dar kartą pabrėšime, kad į viešąją nuomonę žiūrimą ir kaip į integracijos proceso rodiklį, kaip ir į tą integraciją nulemiantį veiksnį. Visuomenės parama Europos integracijai labai priklauso nuo to, kaip piliečiai suvokia ir apibrėžia savo interesus ES vykdomos politikos atžvilgiu.

Kai kurie autoriai (M. Gabel) plėtoja ir empiriniu būdu tiria bendrus teorinius teiginius apie tai, kad ES šalių narių piliečiai skiriasi savo reiškiama parama Europos integracijai, tai priklauso nuo to, kokio masto gerovę jie gauna iš Europos integracijos ekonominių ir politinių padarinių, iš dalies iš tarptautinės rinkos liberalizavimo.

Remiantis Eastono modeliu (Gabel, 2001, p. 19–21), piliečių požiūrį (apibendrinant 1975–1992 metų Eurobarometro duomenis) į integraciją sudaro dvi dimensijos: utilitarinė (narystės vertinimas, nacionalinės naudos) ir emocinė (Europinio tapatumo, solidarumo ir vienijimosi vertinimai). Jie buvo matuojami pateikiant klausimus (1 lentelė).

1 lentelė. **Utilitarinio vertinimo klausimai**

Narystės vertinimas: AR JŪS IŠ TIESŲ GALVOJATE, KAD (LIETUVOS) NARYSTĖ EUROPOS SĄJUNGOJE (DALYVAVIMAS EUROPOS BENDROJOJE RINKOJE) IŠ ESMĖS YRA: 1. Geras dalykas; 2. Nei geras, nei blogas dalykas; 3. Netikęs dalykas.

Nacionalinės naudos: TURINT OMENYJE ĮVAIRIAUSIAS APLINKYBES, AR GALĖTUMĖTE TEIGTI, KAD (LIETUVOS) NARYSTĖ EUROPOS SĄJUNGOJE NAUDINGUMO PRASME IŠLAIKO TAM TIKRĄ PUSIAUSVYRĄ:

1. Lietuva nuo to tik išlošia (naudinga būti);
2. Nežinau;
3. Pralošia (būti nenaudinga).

Emocinio vertinimo klausimai

Europos tapatumo: AR JŪS KADA NORS SUSIMĄSTOTE, KAD TURITE NE TIK TAUTYBĘ, BET IR ESATE EUROPIETIS? 1. Neretai; 2. Kartais; 3. Niekada.

Solidarumo: AR JŪS ASMENIŠKAI ESATE PASIRYŽĘS AUKOTIS (PAVYZDŽIUI, MOKĖDAMAS DIDESNIUS MOKESČIUS) TAM, KAD PADĖTUMĖTE KITAI EUROPOS SĄJUNGOS ŠALIAI, PATIRIANČIAI EKONOMINIŲ SUNKUMŲ?

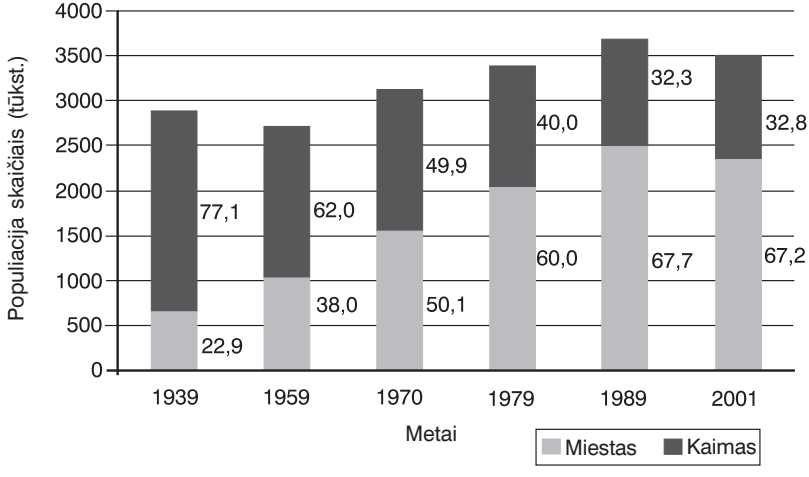
1. Taip, esu pasiryžęs (-usi); 2. Nežinau; 3. Neketinu.

Europos vienijimosi: PAČIA BENDRIAUSIA PRASME, AR JŪS REMIATE MĖGINIMUS VIENYTI VAKARŲ EUROPĄ?

1. Tikrai „Taip“;
2. Tam tikru laipsniu „Taip“;
3. Greičiau „Ne“;
4. Tikrai „Ne“.

Tie piliečiai, kurie laimi iš ES liberalizavimo (prekių, kapitalo bei darbo), kur kas labiau remia integraciją nei tie, kurie nejaučia „pagerėjimo“. Analizuojant duomenis, buvo bandoma aprašyti ES piliečius, kurie asmeniškai laimi ir kurie pralaimi iš ekonominės integracijos, naudojant išsimokslinimo, pajamų ir profesinių įgūdžių dimensijas. Duomenys patvirtina teigiamą reiškiamos utilitarinės paramos integracijai ir jų išsimokslinimo lygio, pajamų ir profesinių įgūdžių ryšį. Ši piliečių diferenciacija (kokiu laipsniu jie remia integraciją) akivaizdžiai sutampa su klasine visuomenės struktūra:

– Piliečių reiškiama parama integracijai tiesiogiai siejasi su tuo, kokiu laipsniu jų ekonominė gerovė priklauso nuo jų pajamų (santykinai priklausomų nuo įdėto kapitalo efektyvumo). Piliečiai, gyvenantys iš atlyginimų, mažiau remia integraciją nei piliečiai, gyvenantys iš kapitalo. 2001 metų metiniame pranešime Prezidentas V. Adamkus taip pat įvardijo žmonių, gyvenančių iš kapitalo, grupės buvimą Lietuvoje, kuri, nesant tyrimų, nežinant jų interesų, raiškos, tebelieka „juoda dėžė“. Baltijos šalių visuomenės tebelieka „gyvenančiomis iš atlyginimų“ (Blom, 1992, 1996).
– Kvalifikuotų profesijų atstovai labiau reiškia utilitarinę paramą nei nekvalifikuoti darbininkai, bet visa tai diferencijuojasi ir priklauso nuo pajamų. Lietuvos pramonės darbininkai pereinamuoju laikotarpiu pateko į vieną priverstinai mobiliausią socialinę grupę.
– Ūkininkai labiausiai reiškia utilitarinę paramą. Nustatyta, kad ūkininkų reiškiama parama integracijai tiesiogiai priklauso nuo gaunamos paramos ir išmokų. Pastarosioms mažėjant, jų nuostatos ryškiai kinta. Lietuvos ūkininkai per keletą metų Lietuvai žengiant ES narystės keliu demonstravo savo socialinį aktyvumą gana radikaliomis priemonėmis (kelių blokavimu, demonstracijomis, streikais), išreikšdami ir savo nerimą, ir interesus. Todėl norėtųsi pateikti bendriausią Lietuvos miesto ir kaimo gyventojų skaičiaus dinamiką (1939–2001 m.) (1 pav.).

(Šaltinis: http://www. std. lt/Census/)

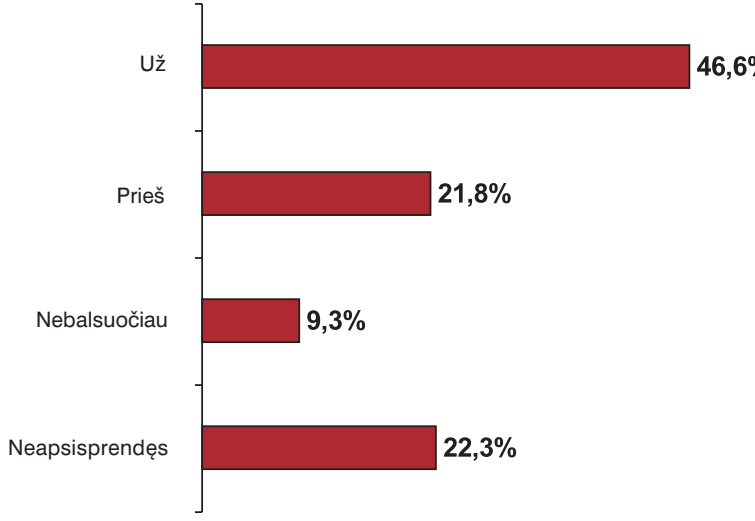
1 pav. **Lietuvos miesto ir kaimo gyventojų raida (procentais)**

Tik 1970 m. Lietuvos miesto ir kaimo gyventojų skaičius buvo beveik lygus. Nuo1992 m. miesto gyventojų skaičius pradėjo pastebimai daugėti. Lyginant su 1989 m. gyventojų surašymo duomenimis, miesto gyventojų padaugėjo 142 tūkstančiais, tuo tarpu kaimo gyventojų 42 tūkstančiais sumažėjo. Tai nulėmė pakitusi migracijos srautų kryptis dėl emigracijos į užsienio šalis, o ne atgal į kaimą. Pastaraisiais metais šios miesto ir kaimo kitimo proporcijos šiek tiek stabilizavosi, tačiau į prognozes apie kaimo gyventojų skaičiaus mažėjimą Europos integracijos procese, turint omenyje Lietuvos žemės ūkio plėtros istorinį kontekstą, reaguojama skausmingai.

Utilitariniai vertinimai dažniausiai yra potencialiai nestabilus vadovaujančių institucijų rėmimo šaltinis. Emocinė parama reiškia ištikimybę, prisirišimą bei lojalumą vadovaujančioms institucijoms ir politikai. Tai gali būti teigiamų utilitarinių vertinimų rezultatas. Kita vertus, abi šios vertinimų dimensijos tarpusavyje susijusios.

Lietuvos gyventojų požiūris dėl Lietuvos integracijos į ES ir visuomenės informuotumas taip pat buvo nuolat tiriamas (žr. http:// euro. lt). Mūsų gyventojų lūkesčius atspindi to meto rezultatai, iš kurių pateiksime tik vienus (2001 m kovo 15 d. tyrimo centro „Vilmorus“ (Europos žinios, 2001 m. balandis, Nr. 4 (18), tam tikra prasme turinčius išliekamąją vertę (2–4 pav.).

Jeigu būtų referendumas dėl Lietuvo įstojimo į Europos Sąjungą – kaip Jūs balsuotumėte: „už“ ar „prieš“?

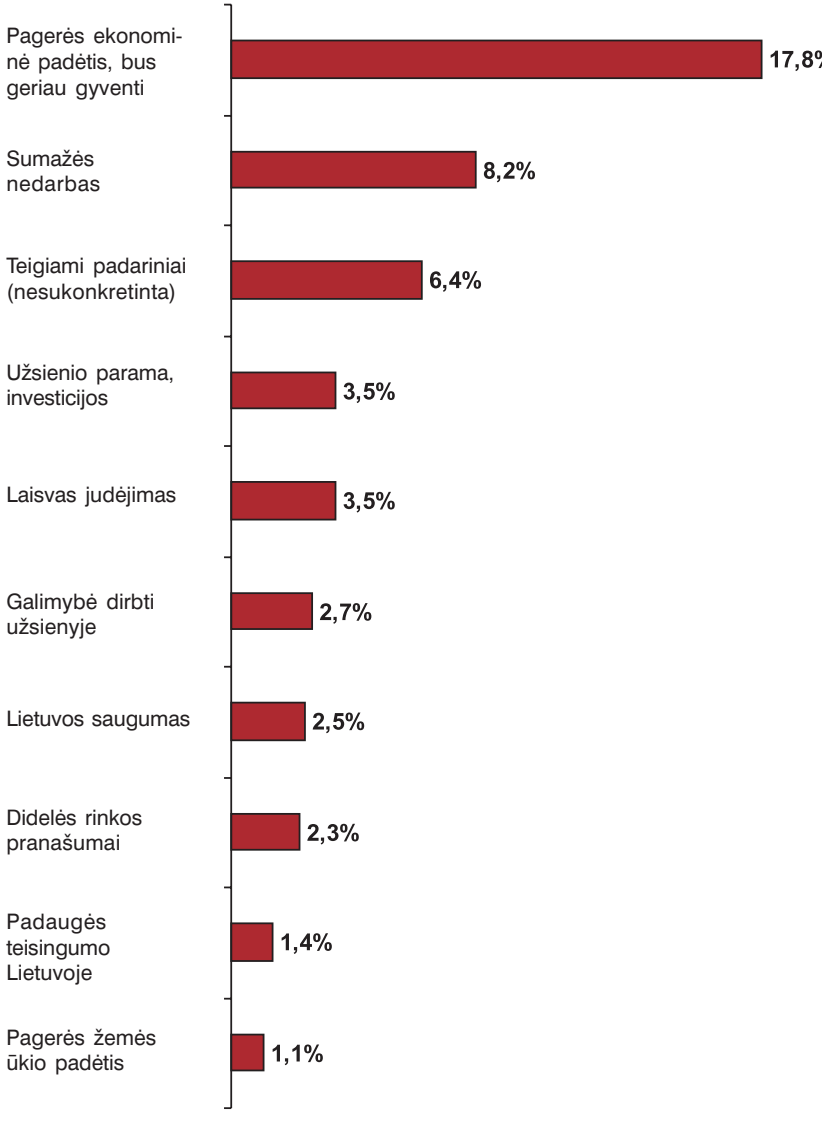
2 pav.

Eurošalininkų Lietuvoje jau tada buvo daugiau nei euroskeptikų. 2002 m. gruodį atlikta apklausa parodė, kad jau 63,4 proc. respondentų balsuotų už Lietuvos narystę ES, jei būtų referendumas.

„Daugiau eurošalininkų yra tarp žmonių, turinčių didesnes pajamas, labiau išsilavinusių, taip pat tarp dešiniųjų partijų rėmėjų ir jaunimo“ (Europos žinios, 2001 m. balandis, Nr. 4 (18). Tik šiek tiek daugiau nei 16 proc. respondentų manė, kad stojimo padariniai būtų neigiami. Kad stojimas į ES iš karto atneš Lietuvai naudą, tikėjosi 17 proc. respondentų. Daugelis respondentų manė, kad įstojus į ES, pagerėtų ekonominė padėtis, sumažėtų nedarbas, būtų daugiau užsienio paramos, investicijų. Galinčiųjų konkrečiai nurodyti neigiamus padarinius buvo mažiau. Atsakymuose atsispindi baimė, kad pablogės žemės ūkio padėtis, padidės nedarbas, Lietuva patirs ekonominį nuosmukį.

Kokius padarinius patirtų Lietuva ir jos piliečiai įstojus į ES?
(atviras klausimas, galimi trys pasirinkimai)

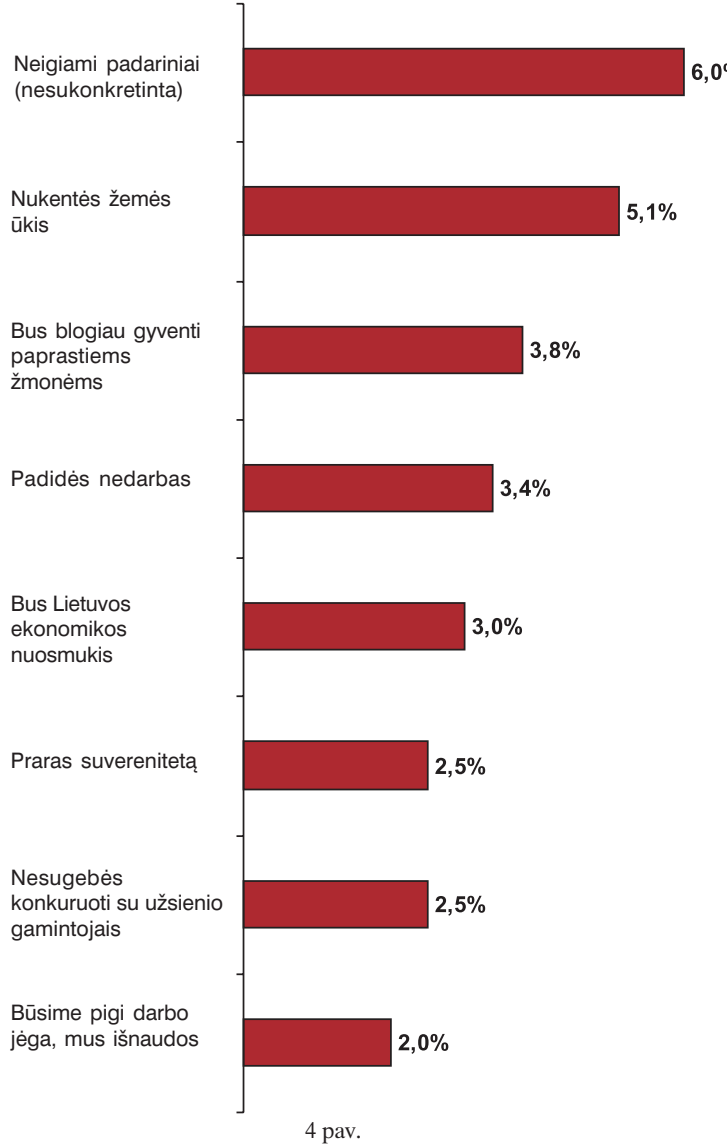
Teigiami padariniai

3 pav.

Kokius padarinius patirtų Lietuva ir jos piliečiai įstojus į ES?
(atviras klausimas, galimi trys pasirinkimai)

Neigiami padariniai

4 pav.

Referendumas

Referendumas (kai kuriose valstybėse vartojamas terminas „plebiscitas“) įvardijamas kaip tiesioginės demokratijos institutas. Tai yra rinkimų teisę turinčių piliečių balsavimas dėl kokio nors viešo reikalo: juo sprendžiama konkreti problema arba legitimuojamas konkretus jau įgyvendintas sprendimas.

Pirmasis referendumas įvyko 1802 m. Šveicarijoje (Namų advokatas, 2002). Nuo pat referendumo įteisinimo Šveicarijoje 1874 metais (Lindren, 2002, p. 101) demokratai (Šveicarijos radikalų frakcija) laikė save „pažangiais“ ir žiūrėjo į referendumą kaip į pažangios politikos įrankį, reikalingą siekiant padėti žmonėms. Pabandysime tik šiuo aspektu pateikti kai kurias referendumo paskirtis, remdamiesi W. Lindren atlikta Šveicarijos referendumų analize.

Pirmiausia žmonės, politinės partijos ir kitos organizacijos sprendžia, ką jie laiko vertu spręsti referendumo būdu (žinoma, formalios institucijos sprendžia, ar toks siūlymas neprieštarauja šalyje galiojančiai konstitucinei teisei, ar nėra suplakti skirtingi dalykai, ar iš tiesų pateikiamas vienas, o ne keli klausimai ir pan.). Kita vertus, toli gražu ne visos pilietinės iniciatyvos pasiekia balsavimo eigą: maždaug ketvirtadalis iniciatyvų būna atmetama (Lindren, 2002, p. 100). Tais atvejais, kai iniciatyva virsta referendumu, oponentai turi 50 procentų tikimybę savo naudai.

Lietuvoje vyko nemažai referendumų: 1991 m. vasario 9 d. Dėl konstitucinės normos „Lietuvos valstybė yra nepriklausoma demokratinė respublika“, 1992 m. gegužės 23 d. Dėl Prezidento institucijos atkūrimo, 1992 m. birželio 14 d. Dėl Rusijos kariuomenės išvedimo ir okupacijos bei aneksijos padarytos žalos atlyginimo, 1992 m. spalio 25 d. priimta dabar galiojanti Konstitucija, 2003 m. gegužės 10–11 d. – Dėl Lietuvos narystės ES.

Pagal Lietuvos Respublikos referendumo įstatymą referendumai gali būti sprendžiamieji ir ratifikaciniai. Referendumo skelbimo iniciatyvos teisė priklauso daugiau kaip 1/3 Seimo narių arba ne mažiau kaip 300 tūkst. rinkimų teisę turinčių piliečių. Referendumu sprendžiami svarbiausi valstybės ir tautos gyvenimo klausimai, taip pat gali būti priimamos įstatymų nuostatos. Tik referendumu ir ne mažiau kaip ¾ turinčių rinkimų teisę piliečių gali pakeisti Konstitucijos 1 straipsnio nuostatą „Lietuvos valstybė yra nepriklausoma demokratinė res-

publika“, Konstitucijos skirsnių „Lietuvos valstybė“ ir „Konstitucijos keitimas“ nuostatas.

Referendumo dėl Lietuvos narystės ES išvakarėse dar virė ginčai dėl sąlygų, kaip turėtų jis turėtų būti surengtas. L. Mažylis (2003), remdamasis anksčiau nei Lietuvoje Maltoje ir Slovėnijoje įvykusių referendumų dėl stojimo į ES pagrindu, aprašė, kaip tokiuose referendumuose politizuojama teisinė bazė, koks savotiškas yra elektorato elgesys, specifinė kampanijos motyvacija. Lietuvoje Socialdemokratų iniciatyva Seimo posėdžių sekretoriate buvo užregistruotos Referendumo įstatymo pataisos. Pasiūlyta, kad sprendimui stoti į tarptautines organizacijas priimti užtektų daugiau kaip pusės visų į referendumą atėjusių rinkėjų balsų. Manančiųjų, kad referendumo sąlygos neturėtų būti palengvintos, buvo daugiau. Referendumo išvakarėse kiek komplikuota Lietuvos situacija buvo siejama su Vyriausybės vykdoma informacine kampanija: „Vyriausybė informuoja. Ji siūlo pasirinkti. Čia slypi specifiniai mūsų politinės erdvės pavojai – baimė, kad valdžia mums kažką perša per jėgą vien tam, kad balsuotume „už“ (Mažylis, 2003, p. 38), su tuo, kad neįmanoma pasiekti teigiamo rezultato, jeigu neįsitraukia judėjimai, nevyriausybinės organizacijos, apskritai visuomenė, su tuo, kad vyks tyli antieuropietiška kampanija. Iš 2 milijonų 638 tūkstančių 886 piliečių, turinčių teisę dalyvauti referendume, balsavo 1 milijonas 672 tūkstančiai 317. Tai 63,37 proc. rinkėjų. Negaliojančių biuletenių balsadėžėse rasta 20 tūkstančių 526, arba 1,23 procento. Galiojančiais pripažinti 1 milijonas 651 tūkstantis 791 biuletenis (98,77 proc.). Lietuvos narystei ES per referendumą pritarė 1 milijonas 504 tūkstančiai 264 piliečiai. Tai sudaro 91,07 proc. balsų. Prieš narystę Europos Sąjungoje buvo 8,93 proc. referendume dalyvavusių asmenų.

Atskirose Europos Sąjungos valstybėse arba valstybėse kandidatėse vykę referendumai dėl Europos Bendrijų reikalų visada buvo svarbi ir kartais net lemtinga Europos integracinio proceso gairė. Neatsižvelgiant į formalų referendumo pobūdį (konsultacinio ar privalomo), tokiu būdu pareikšta piliečių nuomonė visada buvo pagrindas priimti galutinį sprendimą, ar stoti valstybei į ES, ar pritarti integracijos gilinimui ir Bendrijų steigimo sutarčių pataisoms. Neigiamas piliečių atsakymas į tam tikrą klausimą gali sukelti integracijos proceso krizę (1992 m. Danijos referendumas dėl Mastrichto sutarties, 2002 m. Airijos kaip paskutinės šalies dar tada nepritarusios Sąjungos plėt-

rai būtinos Nicos sutarčiai pakartotinas referendumas), užkirsti kelią valstybei stoti į ES (Norvegijos atvejis) ar net priversti vyriausybę suspenduoti pateiktą paraišką įstoti į ES (Šveicarijos atvejis) (Europos Sąjunga: enciklopedinis žinynas, 2002, p. 266).

Išskirtinis atvejis yra Švedijos referendumas dėl euro įvedimo (2003 m. rugsėjo mėnesį), kurio metu buvo atmesta euro įvedimo galimybė. 1995 m. į ES įstojusios trys valstybės – Austrija, Suomija ir Švedija – nebeturėjo galimybės keisti ES sutartį, todėl tapdamos ES narėmis, jos prisiėmė ir įsipareigojimą jungtis į pinigų sąjungą. Jį įvykdė tik Austrija ir Suomija. Švedija iš esmės pažeidė ES sutartį. Jos vyriausybė tam ryžosi, atsižvelgdama į labai nepalanką viešąją nuomonę dėl šio sumanymo. Šią „pakibusią“ problemą pagaliau turėjo išspręsti nacionalinis referendumas. Neigiami referendumo rezultatai (net 56 procentai šalies rinkėjų balsavo prieš euro įvedimą) šios problemos neišsprendė. Švedijos apžvalgininkai vieningi: referendumo rezultatai yra stiprus paprastų žmonių antausis visų valdančiųjų sluoksnių atstovams, nes prieš balsavimą už euro įvedimą pasisakė keturios didžiausios Švedijos partijos, aštuoni iš dešimties šalies parlamentarų ir beveik visi stambiojo verslo atstovai. Švedai elito klausyti nenorėjo. „Žmonės iš dalies balsavo ir klasiniu principu. Į šią aplinkybę privalėsime atsižvelgti“, – paaiškėjus referendumo rezultatams pareiškė premjeras G. Perssonas (Lietuvos rytas, 2003 m. rugsėjo 20 d.). Referendumo rezultatai simbolizuoja Šiaurės Švedijos, kurioje didžiausias nedarbas, o regiono plėtrai trūksta pinigų, pergalę prieš Pietų Švediją bei sostinę Stokholmą, kur vidutinės gyventojų pajamos gerokai didesnės. Šiaurėje mažėja įmonių ir darbo vietų viešajame sektoriuje. Švedija garsėja savo puikia socialinės apsaugos sistema, kuri žmogumi rūpinasi nuo lopšio iki paskutinės akimirkos. „Ne“ stovyklos vienas svarbiausių argumentų – įvedus eurą, šalies socialinei gerovei kils pavojus. Šiam argumentui ypač jautrūs provincijos gyventojai, kurie jau dabar skundžiasi dėl didelio nedarbo.

ANTRA DALIS

EUROPOS SĄJUNGOS PILIETYBĖ

2.1. ES pilietybės kūrimosi kontekstas ir tikslai: nuo Romos iki ES konstitucinės sutarties – atvirų sienų link

Apžvelgiant ES pilietybės kūrimosi istoriją ir tikslus, skiriami keli laikotarpiai (Wiener, 1997), kurių pirmasis prasideda aštuntajame dvidešimto amžiaus dešimtmetyje, kai dar buvo gaji politinės sąjungos ir europietiško identiteto kūrimosi idėja. Devintajame dešimtmetyje orientuojamasi į bendros rinkos kūrimą, ir ideologiniai klausimai lieka nuošalyje. Dešimtajame dešimtmetyje grįžtama prie demokratijos ir legitimumo svarbos. Apžvelgiant šiuos tarpsnius, matyti ES pilietybės idėjos transformacija.

Pirmaisiais Bendrijų egzistavimo metais bendros pilietybės kūrimo galimybė nebuvo svarstoma, nes tai būtų buvęs per drąsus žingsnis. Europos Bendrijas įsteigiančioje Romos sutartyje (pasirašyta 1957 m. kovo 25 d., o įsigaliojo 1958 m. sausio 1 d.) minimi Europos žmonės *(Europe des hommes)*. Nors Romos sutartyje pateikiama grynai ekonominė laisvo asmenų judėjimo koncepcija, ji nebuvo keičiama beveik trisdešimt metų. Pagal Romos sutarties reikalavimus (48–51 straipsniai) laisvas asmenų judėjimas apima šias problemas:

- „Darbuotojo“ koncepciją.
- Teisę į darbą Europos Bendrijoje (apribojimų panaikinimas, teisė pasilikti valstybės, kurioje dirbama, teritorijoje, darbuotojo šeimos narių teisės, įsidarbinimas valstybiniame sektoriuje ir pan.).
- Darbuotojų diskriminaciją pagal pilietybę.
- Šalių narių socialinės apsaugos sistemų suderinimą. Darbuotojo kvalifikacijos ir išsimokslinimo pripažinimą.

- Laisvo darbuotojų judėjimo apribojimus (apribojimai valstybiniam sektoriui, apribojimai remiantis viešąja tvarka ir pan.).

Laisvas asmenų judėjimas nesutampa su klasikine pilietybės samprata, tačiau ar laisvo asmenų judėjimo teisė ką nors keičia pilietybės sampratoje? ES pilietybės koncepcija susikūrė už laisvo asmenų judėjimo koncepcijos ribų. Iš tiesų terminas „laisvas asmenų judėjimas“ pradėtas vartoti kartu su terminu „ES pilietybė“ nuo 1970 metų, tuo tarpu laisvo asmenų judėjimo pilietybės aspektai pradėti nagrinėti tik 1998 m. *Martinez Sala* (C-85/96) ir 1999 m. *Wijsenbeek* (C-378/97) bylose. Mastrichto sutarties 18 straipsnis labiausiai siejasi su šiais klausimais. Sutuoktinio žmona ir vaikai gali nebūti ES piliečiais. Ir nedirbantis ES pilietis gali gyventi kurioje ES šalyje (pensininkai, studentai), tačiau privalo turėti sveikatos draudimą ir negali būti socialine našta tai šaliai. ES pilietis gali laisvai judėti, jeigu turi užtektinai išteklių ir sveikatos draudimą. Jau tuo ES piliečio teisės, kuriomis jis gali naudotis, skiriasi nuo nacionalinės pilietybės, nes jis gali laisvai judėti ir gyventi kitose šalyse.

Europos Bendrijos tikslas yra siekti visiškos ekonominės integracijos. Taigi ir laisvas asmenų judėjimas atskleidžia grynai ekonominius siekius. Dėl šios priežasties sutartis nenurodo visiškos asmenų judėjimo laisvės. Romos sutartimi siekiama sukurti bendrą „darbo jėgos rinką“, kuri pasitarnautų nedarbo, kvalifikacijos ir panašių problemų netolygumų sprendimui. Tačiau net ir Romos sutartyje atskleisti ne tik ekonominiai tikslai, taip pat padėti pagrindai ir socialiniams padariniams spręsti (pensijų, pašalpų ir kt. klausimai). Nors Romos sutartis įtvirtina teisę į darbą bet kurioje Europos Bendrijos valstybėje ir leidžia asmenims ieškoti darbo kitose Bendrijos valstybėse, tačiau nėra jokios užuominos apie laisvą judėjimą ieškant darbo. Kelios Europos Tarybos direktyvos tiesiogiai šio klausimo neišsprendė. Nepaisant to, net ir pastaraisiais metais, apžvelgiant laisvą asmenų judėjimą, nemažai problemų, išskyrus darbuotojų klausimą, yra apeinamos. A. Mayhew (2001), nagrinėdamas Europos Sąjungos plėtrą, skyriuje apie laisvą asmenų judėjimą labiausiai kreipia dėmesį į šias problemas:

- sveikatos apsaugos finansavimo piliečiams, gydomiems kurioje nors kitoje ES šalyje, problemą;
- pareiškia susirūpinimą dėl abipusio diplomų ir kvalifikacijos pripažinimo.

Dažnai EB politinėje ir teisinėje literatūroje skyriaus „Laisvas

asmenų judėjimas“ net nebūna, nes šis terminas buvo (ir kartais iki šiol būna) suprantamas kaip „laisvas darbuotojų judėjimas“. Ne teisininkui ir ne politologui „laisvas asmenų judėjimas“ suprantamas kaip galėjimas laisvai judėti tam tikroje teritorijoje be jokių apribojimų. Pasienio kontrolė, vykstant per vidinę sieną, savaime suprantama kaip judėjimo apribojimas. Sutartys nenurodo visiškos migracijos laisvės (Europos Sąjungoje), tačiau suteikia ją tik ekonominiame kontekste. Vėliau svarstant politinės sąjungos kūrimo galimybes, kyla ir bendros pilietybės, kaip europietiško identiteto, kūrimosi idėja. Nors per 1973 m. naftos krizę sumažėjo valstybių narių solidarumas, 1970-ųjų pradžioje politikai vis dar kalbėjo apie politinės sąjungos kūrimą, nes buvo manoma, kad Europai reikalingas bendras politinis vaidmuo (McAllister, 2000, p. 136–145). Buvo suvokta, kad vien tik ekonominė integracija nesukuria bendrumo ir priklausymo vienai bendrijai jausmo, kurį galėtų suteikti Europos identitetas. Kaip tik 1973 m. Kopenhagos viršūnių susitikimo metu buvo išleistas dokumentas „Europos identitetas“, kuriame valstybių narių piliečiai pirmą kartą buvo traktuojami kaip integracijos proceso dalyviai, o ne tik kaip vartotojai.

Po metų vykusiame Paryžiaus viršūnių susitikime buvo nuspręsta steigti darbo grupes, kurios svarstytų galimybes devynių šalių narių piliečiams suteikti specialiąsias teises, bendrą pasą bei įsteigti visuotinius Parlamento rinkimus (Wiener, 1997). Taip buvo padėti ES pilietybės pagrindai. Be abejo, nemažai buvo diskutuojama, kaip apibrėžti specialiąsias piliečių teises. Komisijos pranešime jos buvo traktuojamos kaip pilietinės ir civilinės teisės. Bendro paso įsteigimas buvo suvokiamas kaip priemonė išreikšti EB vieningumą ir stiprinti piliečių priklausomybės Bendrijai jausmą.

1976 m. Taryba priėmė sprendimą 1979 m. surengti visuotinius ir tiesioginius Parlamento rinkimus, taip užtikrinant tiesioginį piliečių atstovavimą bei integracijos demokratiškumą. 1981 m. buvo nuspręsta įsteigti bendrą pasą. Nors aštuntajame dvidešimto amžiaus dešimtmetyje iš dalies pasireiškė Europos integracijos stagnacija (Europos sąjunga: enciklopedinis žinynas, 1999, 103 p.), tačiau buvo suvokta piliečių įtraukimo ir dalyvavimo svarba.

Devintajame dešimtmetyje integracijos sparta vėl sustiprėja. Daugiausia dėmesio sutelkiama ties bendros rinkos kūrimu (Wiener, 1997), todėl nenuostabu, kad pilietybės klausimas buvo sprendžiamas ekonominės integracijos kontekste. Šalių narių piliečiai pirmiausia buvo

traktuojami kaip darbuotojai, kurie, naudodamiesi bendros rinkos pranašumais, gali laisvai judėti ir įsidarbinti bet kurioje šalyje narėje.

Negalima nepaminėti 1985 metais penkių Europos Bendrijos valstybių (Belgijos, Liuksemburgo, Danijos, Prancūzijos ir Vokietijos) pasirašytos Šengeno sutarties, kurios tikslas buvo panaikinti visišką vidinių sienų kontrolę tarp valstybių signatarių.

1987 m. įsigaliojęs Suvestinis Europos aktas garantavo šalių narių piliečių pagrindinę teisę, laisvą judėjimą Bendrijos teritorijoje įsidarbinimo tikslais. Tai buvo vienas iš bendros rinkos variklių. Šeštojo ir septintojo XX a. dešimtmečiais pradėta diskutuoti, kad Suvestinio Europos Akto (pasirašytas 1986 m. vasario 17 d. Liuksemburge ir 28 dieną Hagoje; įsigaliojo 1987 m. liepos 1 d.) rengimas turi apimti ne tik ekonominius, bet ir lygiagrečiai sprendžiamas kultūros, mokslo ir identiteto problemas. Iki šiol laisvo asmenų judėjimo koncepcijoje labiausiai plėtota pilietybės koncepcija, nors ir pilietybės koncepcija, ir laisvo asmenų judėjimo ir pilietybės ryšys tebėra labai problemiškas.

Dėl įvairių priežasčių, o labiausiai dėl to, kad socialinė politika buvo laikoma nacionalinei kompetencijai priklausančia sritimi, ją buvo bandyta sureguliuoti Bendrijos lygmeniu tik tiek, kiek buvo reikalinga pašalinti kliūtis laisvam darbuotojų judėjimui. Buvo svarstomi šalių narių piliečių, dirbančių kitoje EB valstybėje, sveikatos apsaugos, pensijų sistemos, diplomų pripažinimo, teisės apsigyventi toje valstybėje klausimai. Tokia steigiama rinkos pilietybė numatė ir politinio atstovavimo galimybę, kuri turėjo pasireikšti per vietos savivaldos rinkimus, balsuojant ir tampant kandidatu toje valstybėje, kurioje gyvena pilietis. Tuo buvo siekiama, kad ekonominė integracija būtų demokratiška, o šalių narių piliečiai jaustųsi priklausantys Bendrijai ir dalyvautų jos procesuose.

Mastrichto sutartyje (arba Europos Sąjungos sutartis), pasirašytoje 1992 m. (ESS įsigaliojo 1993 m. lapkričio 1 d.), buvo įsteigta ES pilietybė. Tai reiškia, kad vėl buvo grįžta prie politinių svarstymų apie sukurtos Europos Sąjungos demokratiškumą. Sutartyje yra įteisintos pilietinės ir politinės teisės. Šioje sutartyje buvo nuspręsta laikytis bendrų interesų šiose srityse:

- Prieglobsčio politikoje;
- Asmenų, vykstančių per išorines ES sienas, atžvilgiu;
- Atvykimo ir judėjimo sąlygos trečiųjų valstybių piliečių atžvilgiu;

- Nuolatinio gyvenimo sąlygos;
- Kova su nelegaliu darbu, imigracija ir gyvenimu.

ES pilietybė nereiškia, kad bet kuris ES pilietis bet kurioje ES valstybėje turi vienodas teises. Kiekviena valstybė turi nusistačiusi savo pilietines ir politines teises bei pareigas, ir jos pasirinktinai taikomos kitų ES valstybių piliečiams. Amsterdamo sutartimi buvo nustatytos pagrindinės diskriminacijos draudimo sritys (EBSS 12 str.): draudžiama diskriminacija lyties, rasės, tautybės, kilmės, religijos ar tikėjimo, neįgalumo ar amžiaus pagrindu. Tačiau iki šiol šios taisyklės tiesioginio veikimo poveikio kaip ir neturi.

Vienas svarbiausių veiksnių, nulemiančių Europos integracijos reikalavimus socialinei sričiai, yra fundamentinis laisvo darbuotojų judėjimo principas. Šiai laisvei užtikrinti turi būti panaikinta „bet kokia valstybių narių darbuotojų diskriminacija dėl jų pilietybės, kai tai susiję su darbu, atlyginimu ir kitomis darbo bei įdarbinimo sąlygomis“ (*Europos Bendrijos steigimo sutarties* 48 straipsnis). Europos Bendrijos steigimo sutartis numato ne tik vienodą darbo santykių teisės taikymą saviems ir kitų valstybių narių piliečiams, bet ir iš to išplaukiantį vienodą socialinės apsaugos teisės taikymą bei įgytų socialinės apsaugos teisių išlaikymą migruojant. Kaip tikslus nurodo „užimtumo skatinimą ir darbo sąlygų pagerinimą taip, kad būtų galimas jų suderinimas (harmonizavimas), tinkamą socialinę apsaugą, dialogą tarp vadovų ir darbuotojų (darbdavių ir darbuotojų), žmogiškųjų išteklių plėtrą, siekiant ilgalaikio aukšto užimtumo lygio ir socialinės atskirties įveikimo“. Šių tikslų raginama siekti atsižvelgiant į „nacionalinės patirties įvairovę“, taip pat į reikalą „išlaikyti Bendrijos ekonomikos konkurencingumą“.

Po Mastrichto sutarties vykusiuose Europos viršūnių susitikimuose buvo svarstomos galimybės stiprinti ES pilietybę, nepanaikinant nacionalinės pilietybės ir atsižvelgiant į nacionalinį identitetą, šalių narių tradicijas, bei suteikti platesnes ES pilietybės teises. 1996 m. pateiktame bendrame Austrijos ir Italijos siūlyme dėl ES pilietybės pataisymo buvo minima teisė dalyvauti valstybės narės, kurioje gyvena ES pilietis referendumuose, teisė teikti siūlymus, pasirašius mažiausiai dešimtadalio rinkėjų bent trijose valstybėse, kad būtų priimtos normatyvinės teisės priemonės, teisė bendradarbiauti su politinėmis partijomis bei dalyvauti profsąjungose ir organizacijose, veikiančiose ES lygmeniu, teisė į prieinamumą prie dokumentų, kuriuos saugo ar-

ba yra išleidusios ES institucijos, teisė į išsilavinimą, apimantį bendrą Europos civilizacijos paveldą (Kozlowsky, 1999, 169 p.).

Kai kurios šių teisių stiprintų piliečių politinį dalyvavimą, tačiau tai sukurtų ir rimtų keblumų. Ne visose valstybėse narėse numatyta referendumo praktika. Pasiūlymo priimti teisės aktą inicijavimas būtų neproporcingas sprendžiant pagal valstybių dydį, kuriose už jį buvo pasirašyta. Dešimtadalis Liuksemburgo rinkėjų neprilygsta dešimtadaliui Vokietijos rinkėjų. Kita vertus, prieinamumas prie ES institucijų dokumentų padidintų darbo skaidrumą, o kūrimas švietimo programos, numatančios Europos civilizacijos studijas, leistų asmenims lengviau suvokti procesus, vykstančius ES. Vis dėlto tuo metu šie siūlymai liko teorinio lygmens, nes daugelis šalių narių pasipriešino ES pilietybės teisių išplėtimui.

1997 m. pasirašytoje (įsigaliojo 1999 m. gegužės 1 d.) Amsterdamo sutartyje nebuvo įvesta jokių pakeitimų dėl ES pilietybės, tik pridurta, kad ES pilietybė nepakeičia nacionalinės pilietybės, o yra įsteigiama kaip šalutinė. Tokiu būdu buvo pakartotas valstybių narių ryžtas suteikti savo piliečiams, gyvenantiems kitose šalyse narėse, papildomų teisių, tačiau buvo susilaikyta nuo gilesnės politinės integracijos. Kalbant apie laisvą asmenų judėjimą ES, Amsterdamo sutartis yra viena svarbiausių datų, nes iki Amsterdamo sutarties laisvo asmenų judėjimo koncepcija buvo glaudžiai susijusi su darbo jėgos judėjimu.

Taigi Amsterdamo sutartyje (17–22 str.) išliko nepakitusios ES pilietybės teisės, kurios buvo įvestos Mastrichto sutartyje. Sutartyje taip pat numatyta priimti šias teises įgyvendinančius antrinės teisės aktus bei labiau detalizuoti individualias piliečių teises ir suteikti jiems platesnes galimybes įdarbinimo, socialinėse ir santykio su ES institucijomis srityse. Dauguma šių tikslų turėjo būti įgyvendinta per penkerius metus, o sprendimai dėl pilietybės Taryboje gali būti priimti tik vieningai. Taigi nors nuostatos dėl ES pilietybės išdėstytos Europos Bendrijų dalyje (žr. šios knygos 4. 2 skyrių), tačiau valstybių narių kompetencija išlieka svarbi, ir yra taikomas tarpvalstybinio bendradarbiavimo metodas.

Nicos sutartis dėl Europos Sąjungos sutarties, Europos Bendrijų steigimo sutarčių ir kai kurių su jomis susijusių aktų pataisų, pasirašyta 2001 m. vasario 26 d., inicijuoja ES institucijų reformą, kuri buvo būtina ES plėtros prielaida. Veto teisę ES valstybės išlaikys dėl kon-

stitucinės raidos, daugumos socialinės apsaugos, iždo politikos, sienų apsaugos, ekonominio ir finansinio bendradarbiavimo su trečiosiomis šalimis, sveikatos ir švietimo politikos klausimais. Numatyta, kad daliai sričių bendro sprendimo procedūros arba kvalifikuotos balsų daugumos principas bus imtas taikyti vėliau arba priėmus papildomus teisės aktus.

2.2. ES pilietybė Europos Sąjungos struktūroje

ES pilietybės įvedimas leidžia išskirti keletą ES integracijos bruožų. Pirmiausia nagrinėjant ES kūrimosi eigą, nesunku pastebėti šio proceso atitrūkimą nuo eilinių piliečių. ES pilietybės įsteigimu siekiama priartėti prie atskiro individo, suteikti jam politinį, teisinį ir socialinį statusą, kurį įkūnija pilietybės institutas. Kita vertus, galima teigti, kad taip iš ekonominės integracijos išsivysčiusi ES siekia save įtvirtinti politiškai kaip atskiras vienetas. ES pilietybės įsteigimas buvo suvokiamas kaip didesnis piliečių įtraukimas į ES procesus ir tiesioginio ES ir piliečių ryšio sukūrimas, sumažinant nacionalinių vyriausybių, kaip tarpininko, vaidmenį. Taip buvo siekiama mažinti ekonominės integracijos metu kilusias demokratinio atstovavimo spragas.

Būtent politinė integracija kelia daugiausia diskusijų ES ir susiduria su valstybių narių siekiu išsaugoti savo kompetenciją šioje srityje. Vis dėlto yra suvokta, kad vienos srities gili integracija paliečia ir kitas sritis bei reikalauja tam tikro jų reglamentavimo. Tuo tikslu įvedama viršnacionalinė pilietybė kaip institutas, bendras dabartinių šalių narių piliečiams, kuriuo siekiama įtvirtinti ES kaip politinį vienetą. Kita vertus, tai nėra visiškai savarankiškas ES institutas. Tradicinis valstybių narių suvereniteto barjeras nėra galutinai peržengiamas, nes ES nepasilieka teisės savarankiškai nustatyti savo pilietybės apibrėžimo. Išlaikoma valstybių narių kompetencija, o ES pilietybė yra priklausoma nuo nacionalinės pilietybės ir ji negali būti tiesiogiai lyginama su nacionaline pilietybe. Akivaizdu, kad šio instituto įsteigimas yra kiek prieštaringas. Tradicinė pilietybės sąsaja su nacionaline valstybe neleidžia disponuoti šiuo institutu atsižvelgiant į nacionalinės valstybės išskirtinę kompetenciją. Kita vertus, ES pilietybė neriboja valstybių narių suvereniteto pilietybės klausimu, tačiau išlikdama šalutine, ji dalyvauja plėtros procese, dėl kurio krypties diskutuojama.

Matome, kad tradicinė pilietybės samprata siejama su nacionali-

ne valstybe kaip jos reikšmingas atributas. Dėl globalizacijos procesų įtakos kinta pačios valstybės vaidmuo tarptautiniuose santykiuose, paliečiamas ir pilietybės institutas. Naujos tarptautinių santykių formos leidžia kalbėti apie ponacionalinės pilietybės galimybę. Ryškiausias to pavyzdys yra ES integracija ir jos įsteigta pilietybė, reiškianti, kad ekonominis bendradarbiavimas įgauna politinį pobūdį. Sunku teigti, kad teisių suteikimas atskiriems asmenims ES gali stiprinti jos legitimumą (Fossum, 2000, p. 132) ir kad teisių įgijimas priartins piliečius prie ES. „Atsiradus universaliai balsavimo teisei, pilietybės samprata buvo pajungta demokratijai… pilietybė nėra demokratijos išplėtimas, nes pati demokratija egzistuoja pilietiškumo pagrindu“ (Delanty, 2002, p. 217).

Nagrinėjant Europos integraciją nagrinėjama, kokių teisinių bei administracinių priemonių šalis turės imtis dėl ES keliamų reikalavimų, t. y. „formalūs“ integravimosi aspektai, galimi šių priemonių finansiniai padariniai, ir socialinės integracijos padariniai, t. y. kaip pasikeis Lietuvos piliečių gyvenimo kokybė bei pagrindiniai socialinės raidos veiksniai: gyvenimo lygis, užimtumas, išsilavinimo galimybės, asmens saugumas, sveikatos paslaugų kokybė bei prieinamumas ir pan. Socialinės integracijos padariniai daugiausia yra išvestiniai iš ekonominių.

Europos integracija iš pat pradžių buvo grindžiama bendrų išgyvenimų, kuriuos sukėlė agresyvusis nacionalizmas, istorine atmintimi. Neturint alternatyvos tautinei valstybei, kuri laikoma pilietybės pagrindu, ES institucijų teisėtumui ir efektyvumui kyla tam tikro pasipriešinimo grėsmė. Tačiau dėl laisvo prekių bei paslaugų, darbo, kapitalo ir žmonių (arba jų idėjų) judėjimo tradicinių Europos tautinių valstybių pastangos išlaikyti šias laisves mažesnėje teritorijoje tampa beprasmės. Galima teigti, kad ES pilietybė laikinai atlieka kompensacinį vaidmenį, kita vertus, ji gali būti suvokiama kaip siekis įtvirtinti ES atskiro politinio vieneto pavidalu. Todėl mėginama rasti alternatyvų pilietybės apibrėžimą, kuriuo remiantis bendros Europos Sąjungos institucijos iš tikrųjų būtų vertinamos kaip išreiškiančios ES valstybių bendrą politinę valią.

Valstybėse narėse sistemų tikslingumas grindžiamas dviem viešpataujančiais principais – teisės viršenybe ir demokratija. Kad visa Sąjungos veikla atitiktų pamatinius teisės ir demokratijos reikalavimus, ji turi būti pateisinta ir teisės, ir demokratijos požiūriu: jos įsteigimo

principai, struktūra, įgaliojimai, veikimo būdai, valstybių narių ir jų institucijų bei piliečių padėtis. Dr. Klausas Dieteris Borchardas „Bendrijos teisės abėcėlėje“ (2000 m., p. 19) pateikia tris Europos Sąjungos ramsčius (5 pav.): pirmąjį ramstį sudaro trys Europos Bendrijos (E(E)B, Euratomas ir EAPB), antrasis ramstis – tai bendroji užsienio ir saugumo politika ir trečiasis ramstis – bendradarbiavimas teisingumo ir vidaus reikalų srityje. Ramstis – dažnai vartojamas neoficialus terminas, kuriuo įvardijamos Europos Sąjungos struktūros sudedamosios dalys.

Pirmasis ramstis apima, autoriaus nuomone, geriausiai išplėtotą Bendrijos jurisdikcijos sritį. EB kontekste Bendrijos institucijos pagal savo kompetenciją gali priimti teisės aktus, kurie tiesiogiai taikomi valstybėse narėse ir gali būti laikomi turinčiais viršenybę nacionalinės teisės atžvilgiu. EB šerdį sudaro bendroji rinka ir jos pagrindą sudarančios keturios pagrindinės laisvės (laisvas prekių judėjimas, laisvas darbuotojų judėjimas, laisvas paslaugų judėjimas, kapitalo ir mokėjimo laisvė). Bendrija atsakinga už įvairias politikos sritis, įskaitant ekonominius ir monetarinius dalykus, žemės ūkį, vizų režimą, prieglobstį ir imigraciją, transportą, mokesčius, užimtumą, prekybą, socialinę apsaugą, švietimą ir jaunimo reikalus, kultūrą, vartotojų ir sveikatos apsaugą, transeuropinius tinklus, pramonę, ekonominę ir socialinę sanglaudą, mokslinius tyrimus ir technologijas, aplinkos apsaugą bei paramą plėtotei. Pirmajam ramsčiui autorius priskiria ir naujas nuostatas bei pataisas, reglamentuojančias ES pilietybę.

Europos Bendrijos, t. y. dabartinis ES pagrindinis ramstis buvo įsteigtos ir pradėjo veikti dar gerokai prieš ES susikūrimą, tuo tarpu antrasis ir trečiasis ES ramsčiai buvo įsteigti tik įsigaliojus Europos Sąjungos (Mastrichto) sutarčiai. Abu ramsčiai priklauso tarpvyriausybinio bendradarbiavimo sričiai, nes visi bendri ES valstybių sprendimai gali būti priimami tik bendru sutarimu. 1997 m. pasirašytoje modifikuotoje Europos sąjungos (Amsterdamo) sutartyje numatyta dalį trečiojo ramsčio klausimų laipsniškai perkelti į pirmąjį ramstį, t. y. kai kuriuos bendradarbiavimo teisingumo ir vidaus reikalų srityse reikalus perduoti viršvalstybinio reguliavimo srities specialistams.

Tačiau EB ir ES teisės turi savitų ypatybių: Bendrijos institucijoms perleistos didesnės galios nei kitoms tarptautinėms organizacijoms. Jos apima tas sritis, kuriose valstybės dažniausiai išlaiko savo suverenias teises. Bendrija sukūrė savarankišką teisėtvarką, egzistuo-

jančią atskirai nuo valstybių narių teisinių sistemų. Bendrijos teisė tiesiogiai taikoma valstybėse narėse. Tai reiškia, kad Bendrijos teisės nuostatos visa savo apimtimi taikomos visose valstybėse narėse. Be to, ji nustato valstybių narių ir jų piliečių teises bei pareigas. Bendrijos teisė yra viršesnė už valstybių narių teisę (Borchardas, 2000, p. 24).

ES, apimdama tris Europos Bendrijas, vykdo viena kitą papildančias politikas įvairiose srityse ir kitokiomis formomis bendradarbiauja su valstybėmis narėmis, tačiau ES teisinė tvarka toli gražu neprilygsta EB teisinei sistemai.

5 pav. **ES ramsčiai**

Ekonominį požiūrį į EA pilietybės teises iliustruoja, pavyzdžiui, tai, kad Europos Komisijos padaliniai, atsakingi už pilietybę, priklauso ne Socialinių reikalų direktoratui *(DGV),* kaip norėtųsi tikėtis, bet *DG XV*, tai yra direktoratui, atsakingam už vidaus rinką (Shore, 2000, p. 84). Kita vertus, nepaisant Komisijos deklaruojamos politikos „būti arčiau piliečių“, šis artumas grindžiamas politiniais ir komerciniais išskaičiavimais. ES politikai neretai kritikuojami už tai, kad „pilietis“ ir „vartotojas“ jiems yra tapačios sąvokos. Todėl pabrėžiant vartojimą, kaip išskirtinę pilietybės dimensiją, sulaukiama gana netikėtų interpretacijų.

2.3. ES pilietybės politinis būtinumas

2.3.1. Europos Sąjungos Konstitucijos rengimas

1999 m. birželio mėnesį Kelne Europos viršūnių taryba priėmė sprendimą – parengti ES pagrindinių teisių chartiją. Tų pačių metų rudenį Suomijos mieste Tamperėje įvykusiame Europos viršūnių tarybos pasitarime nutarta, kad tokį teisės aktą turi parengti ES valstybių narių ir ES institucijų atstovų susibūrimas, pavadintas Konventu. Konventui pavesta susisteminti ir sujungti viename dokumente visas pagrindines teises, „išbarstytas“ sudėtingose ES ir Bendrijų steigimo sutartyse, gausioje Europos Teisingumo Teismo jurisprudencijoje, Jungtinių Tautų ir kitų tarptautinių organizacijų žmogaus teisių aktuose bei padaryti jas „geriau matomas“ ES piliečiams. Po pusės metų Konventas pateikė ES gyventojams, nacionalinių valstybių parlamentams ir vyriausybėms, ES institucijoms, nacionalinėms ir tarptautinėms nevyriausybinėms organizacijoms vertinti ES pagrindinių teisių chartijos projektą. Tų pačių metų gruodžio 7 d. Nicos viršūnių tarybos susitikimo metu trys pagrindinės ES institucijos – Taryba, Komisija ir Europos Parlamentas iškilmingai paskelbė ES pagrindinių teisių chartiją, įsipareigodami laikytis šios Chartijos nuostatų. Konvento darbas buvo įvertintas kaip labai sėkmingas. Per trumpą laiką Konventas sugebėjo ne tik parengti dokumento projektą, bet ir atsižvelgti į tūkstančius piliečių ir institucijų pasiūlymų (Andriukaitis, 2002, p. 19).

Europos Komisijos pirmininko Romano Prodi nuomone, ES reikia „išgrynintos“ konstitucijos, o ES pagrindinių teisių chartija turėtų tapti pirmąja šios konstitucijos dalimi. 2000 m. gruodžio 7 d., kalbėdamas iškilmingo Chartijos paskelbimo proga, Romano Prodi pa-

brėžė, kad Europos Sąjunga negali būti grindžiama tik ekonominiais išskaičiavimais, atvirkščiai, ji turi remtis pagrindinėmis žmogiškosiomis vertybėmis, kurios yra bendros visoms Europos tautoms. Tai būtina prielaida siekiant Europos žmonių pasitikėjimo tolesniu Europos integracijos procesu.

ES pagrindinių teisių chartija – tai instrumentas, skirtas patikrinti, kaip ES institucijos ir valstybės narės, taikydamos ES teisę, laikosi pagrindinių teisių. Ji jungia į vieną dokumentą ne tik pilietines, bet ir politines, ekonomines bei socialines teises. To iki šiol nebuvo padariusi nė viena valstybė ir nė viena tarptautinė organizacija, nors priminsime, pilietybės samprata, kaip pilietinės pilietybės, politinės pilietybės ir socialinės pilietybės trilogija Marshallo veikale „Pilietybė ir socialinė klasė“ (*Citizenship and Social Class*) buvo pasiūlyta jau 1950 metais. Be to, visos teisės sulyginamos jų statuso požiūriu ir įvardijamos kaip „pagrindinės“. Šios teisės iš esmės taikytinos visiems asmenims ir nepriklauso nuo jų tautybės, gyvenamosios vietos, išskyrus teisę balsuoti ir būti kandidatu rinkimuose į Europos Parlamentą bei teisę balsuoti ir būti kandidatu vietos savivaldos rinkimuose, kurios taikytinos tik ES valstybių narių piliečiams.

ES pagrindinių teisių chartija nepažeidžia nei ES teisės autonomiškumo principo, nei nusistovėjusių ES santykių su Europos žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencija, ji nedaro įtakos ES ir valstybių narių kompetencijų pasiskirstymui, nereikalauja keisti nacionalinių valstybių konstitucijų. Neatsižvelgiant į Chartijos teisinį statusą (kuris nėra iki galo išspręstas), ji turėtų atlikti jai iškeltus uždavinius: padaryti ES institucijų ir valstybių narių, taikančių ES teisę, veiksmus skaidresnius ir aiškesnius bei priartinti ES prie jos piliečių. Be to, paskelbus Chartiją, iš esmės keičiasi Europos integracijos prioritetai, laipsniškai pereinama nuo ekonominės prie politinės sąjungos.

Tik 2001 metais buvo priimta rezoliucija dėl ES teisinio statuso ir jos subjektyviškumo. 2002 m. spalio 31 d. pateiktas pirmasis ES Konstitucinės sutarties, siūlomos priimti 2004 m., projektas. ES Konstitucija turėtų būti kaip vidurys tarp tam tikros tarptautinės sutarties ir Konstitucijos. ES Konstitucijos projekto 7 straipsnyje kalbama, kad ES būdingas teisinis subjektyviškumas atskirai nuo nacionalinės valstybės. Tai siejasi ir su dalies valstybės funkcijų perdavimo ES institucijoms (kokius savo šalies valstybingumo parametrus ginti: ką pasilikti,

o kokius deleguoti) problema. Lietuvos Respublikos Konstitucijoje nėra straipsnio, kad valstybė perleidžia dalį savo galių. Naujajame Europos Sąjungos konstitucijos projekte Vokietijos, turinčios bene daugiausia emigrantų, reikalavimu migracijos politika liks kiekvienos šalies reikalu.

2.3.2. Pilietybė kaip žmogaus teisių išraiška

Viena klasikinių pilietybės nagrinėjimo dimensijų yra narystė – teisės – pareigos. Tyrėjai, besilaikantys klasikinio požiūrio į pilietybę, pastarosios tyrimuose skiria du tarpusavyje susijusius aspektus: pirma, tai iš pilietybės išplaukiančių teisių ir pareigų turinys, antra, tai tos politinės struktūros, kurioms šios teisės ir pareigos priklauso, aprašymas. Šiais atvejais atliekamas tik kelių šalių lyginimas, išskiriant atskirus aspektus, o jų kritikai pasigenda bendros tarptautinės pilietybės politikos dimensijų.

Ar įmanoma aprašyti pilietybę, neužsiskleidžiant žmogaus teisių kategorijoje? Juk politikos mokslų atstovai pilietybę nagrinėja būtent kaip politinių, pilietinių ir socialinių teisių vienybę. Jų skirtumais Kembridžo universiteto profesoriaus sociologo J. Turnerio sudaryto vadovėlio „Handbook of the Citizenship Studies“ (2000) autoriai grindžia įvairių pilietybės rūšių skyrimą (politinės pilietybės, socialinės pilietybės, ekonominės pilietybės, daugiakultūrinės pilietybės ir t. t.). Vis dėlto kai kurie autoriai suabejojo pilietybės tyrimų susiejimo su žmogaus teisėmis tikslingumu motyvuodami tuo, kad pilietybė:

- dažnai apima tas pačias teises (kiek tai yra informatyvu?);
- iš tiesų pilietybė siejama su tam tikromis teisėmis, bet ir nepiliečiai turi tam tikras teises; piliečių ir nepiliečių skirtumas reiškia kur kas daugiau nei vien jų turimų teisių nusakymas (William Safran pagal Barrington, 2000, p. 255);
- remiantis teisėmis, sunku aprašyti tarp piliečių ir „tikrųjų piliečių“ (*full citizenchip*) skirtumus;
- teisių turinys skiriasi įvairiose šalyse;
- teisės kinta laike.

Tai nesunkiai pritaikoma ir kitai kategorijai – „pareigos“. Kartais piliečiai apibrėžiami kaip tam tikrų pareigų vykdytojai, kaip „geri piliečiai“. Pasirodo, ne taip jau sunku sujaukti tradicinį galvojimą, bet kas lieka? Kur ieškoma alternatyvų?

Nė vienas autorių taip ir neišvengia pilietybės tyrimo, nepaliečiant teisių. Tiesiog pripažįstama, kad mėginimai pateikti galutinių teisių ir pareigų sąrašą kaip pagrindą pilietybei apibrėžti yra gana problemiškas, jeigu ne neįmanomas. Kita vertus, kartais atskiriant piliečių teises ir formalią narystę, tyrimui suteikiama kita kryptis. Vienas galimų pilietybės apibrėžimų gali būti: pilietybė yra aukščiausia formalios narystės, suteiktos visuomenės daugumai, valstybėje forma, kurios ribas įtvirtina valdžia, atstovaujanti valstybei, ir įtvirtinanti tam tikrą savo šalies narių lygybę (Barrington, 2000, p. 255). Šioje pilietybės sampratoje mūsų nagrinėjimui svarbus valdžios vaidmens išskyrimas, bet dar reikšmingesnis – „lygybės“ terminas, kuris suponuoja naujos socialinės nelygybės ir socialinės atskirties tyrimų svarbą.

Dar viena tradicinė pilietybės nagrinėjimo dimensija: politinių teisių ir pareigų išryškinimas apeinant pilietines, dažniausiai socialines teises, nes pastarosios, „savaime suprantama“, išplaukia iš politinių. Šis požiūris tampa nepopuliariu Europos Sąjungos kūrimo kontekste, kai sprendžiant pilietybės suteikiamų politinių teisių klausimus gilinamasi į šių teisių užtikrinimo galimybes atskirose šalyse. Atskiri tyrimai iš tiesų labiau susitelkia, pavyzdžiui, ties formaliais pilietybės įgijimo klausimais (teisės tradicija). Sparčiai plečiasi kita kryptis, nagrinėjanti svetimšalių teises įvairiose politikos srityse, tokiose kaip užimtumo, gerovės, socialinių paslaugų ir saugos, sveikatos apsaugos, politikoje ir išsimokslinimo. Būtent socialinių teisių srityje piliečiai, kovodami dėl socialinės saugos, žemės nuosavybės, mažų pensijų, privatizavimo padarinių ir pan., yra aktyviausi ir išgyvena dėl socialinės nelygybės. Į šias nelygybes jautriausiai reaguoja ir nepiliečiai, teigdami, kad jų socialinės garantijos yra mažesnės dėl jų kaip „šalutinės klasės“ statuso. Kita vertus, būtent ši gyventojų grupė savo socialines garantijas suvokia kaip mažiau apibrėžtas bei užtikrintas. Nors šalių Konstitucijos dažnai įtvirtina daugelį teisių, tačiau kitais įstatymais toli gražu ne visos socialinės grupės atsiduria lygioje padėtyje, dažnai tai išlieka teisės nagrinėjimo prerogatyva.

Teigiama, kad Vakarų visuomenės yra jautresnės politinių teisių įgyvendinimo klausimams, nes šios šalys yra pasiekusios tam tikrą gerovės lygį, o socialinių teisių realizavimo problemos – tai pereinamojo laikotarpio valstybių aktualijos. Todėl šiose šalyse, naujai įsiliejančiose į ES, šie klausimai gali vyraujanti politinių pilietybės aspektų atžvilgiu.

Dabartiniu metu įvairiose šalyse išplitus pilietybės tyrimams pilietybės koncepcija neatskiriama nuo šalies suvereniteto principo bei su juo susijusiais kitais veiksmingumo, abipusio pripažinimo ir tarpusavio sąveikos principais. Žmogiškieji santykiai, ypač ekonominėje srityje, daugiau nebepriklauso tik nuo teisinės sistemos. Vis didesnė žmogiškųjų santykių įvairovė aprašoma universalių teisių, kurias žmogus turi kaip asmuo, o ne kaip pilietis ar subjektas, terminais (Ferrari, 1998, p. 53). Žmogaus teisių apsaugos sistemoje skiriami trys lygiai: universalus (jį išreiškia, pvz., Jungtinių Tautų Organizacijos dokumentai), regioninis (Europos Sąjungos dokumentai) ir nacionalinis. Pastarieji dešimtmečiai kaip niekada gerai atskleidė evoliucinę žmogaus teisių prigimtį, kintantį žmogaus teisių turinį ir jų evoliuciją taikymo prasme, parodė, kad jos nėra galutinai išplėtotos, tad reikia laukti (ir kurti) permainų ir revoliucinių atradimų. S. Katuokos teigimu, žmogaus teisių evoliucija atsispindi išskiriant vadinamąsias žmogaus teisių kartas (Tarptautinės sutartys, 2000, p. 5): prie pirmosios kartos teisių tradiciškai priskiriamos liberalios vertybės, atsiradusios buržuazinių revoliucijų laikotarpiu, vėliau įtvirtintos demokratinių valstybių įstatymuose bei tarptautinėse sutartyse. Pirmiausia šiai teisių kartai reikėtų priskirti teises, įtvirtintas Visuotinėje Žmogaus Teisių Deklaracijoje: teisę į gyvybę, laisvę, neliečiamybę, minties, sąžinės ir religijos laisvę. Deklaracija traktuotina kaip revoliucinė ir savo turiniu, ir tuo, kad sukuria tarptautinį žmogaus teisių apsaugos mechanizmą. Šiai teisių grupei būdingas valstybę įpareigojantis susilaikyti nuo veiksmų, kuriais gali būti pažeidžiamos išvardytos teisės, bruožas. Prie antros kartos teisių priskiriamos socialinės, ekonominės ir kultūrinės teisės. Tai pirmiausia teisė į darbą, socialinį aprūpinimą, poilsį, mokslą bei teisė dalyvauti kultūrinėje veikloje. Šios teisės neretai vadinamos rezultato teisėmis. Tai reiškia, kad šias teises garantuoja atitinkamos socialinės programos. Šių teisių užtikrinimo lygis priklauso nuo valstybės išsivystymo lygio. Iš tarptautinių dokumentų, įtvirtinančių šias teises, minimi 1966 m. Tarptautinis ekonominių, socialinių ir kultūrinių teisių paktas, 1961 m. Europos socialinė chartija. Trečiosios kartos teisės – tai naujausios dar besikuriančios teisės. Dėl šių teisių katalogo ir jų turinio dar vyksta diskusijos. Tradiciškai minimos ir kitos teisės, pavyzdžiui, teisė į sveiką aplinką, teisė į taiką. Kai kurie autoriai linkę prie šios teisės priskirti vadinamąsias kolektyvines teises.

Europos Konvencija įtvirtino tik 12 pagrindinių žmogaus laisvių

(Vokietija – plačiausią teisių katalogą, Danija – minimalų), todėl ne mažiau revoliuciniu žingsniu laikytina ES pagrindinių teisių chartija, įtvirtinanti net 50 pagrindinių žmogaus teisių ir laisvių. Žinoma, kuo daugiau yra institucijų, saugančių žmogaus teises, tuo naudingiau žmogui. Bet… ar gali skirtis tų institucijų sprendimai? Dar visai neseniai sunku buvo įsivaizduoti, kad piliečiui bus leidžiama bylinėtis su valstybe. Valstybės ir asmenybės arba individo, arba piliečio santykių kaita tampa vis turtingesnė. Individo teisių savo valstybės atžvilgiu įgijimo pradžia siejama su 1978 m. kai Teisingumo Teismas paskelbė, kad ES pilietis gali naudotis savo statusu ir apskųsti valstybę. 1992 m. nagrinėta sutuoktinių anglės ir indo ponų Singh skyrybų ir siekimo pratęsti savo buvimą Jungtinėje Karalystėje byla (C. J. C. E., 1992 m. liepos 7 d. sprendimas, The Queen c/ Immigration Appeal Tribunal et Suringder SINGH, C-370-90) pateikiama kaip pavyzdys, kad buvimas ES piliečiu suponuoja tam tikrą priklausomybę viršnacionalinei bendrijai ir praplečia piliečių galimybes atvykti/išvykti iš šalies.

2.3.3. Dviguba ir pasirenkama pilietybė

Be savo šalies pilietybės, Europos Sąjungos valstybių piliečiai turi ir bendrą Europos Sąjungos pilietybę. Nors pripažįstama, kad šiuo atveju tai nėra „klasikinė“ dvigubos pilietybės samprata, kad ji skiriasi nuo tos situacijos, kai ES šalies narės pilietis turi dar kurios nors trečios šalies pilietybę, vis dėlto dviguba pilietybė yra viena iš labiausiai diskutuotinų pilietybės teisinio reguliavimo problemų, turinti ryškių socialinių padarinių gyventojų įsitraukimui į konkrečios šalies socialinę struktūrą.

Pradėjus atidžiau tirti šalyse vykdomų pilietybės politikos praktiką, buvo pastebėta šių politikų konvergencijos tendencijos bei dvigubos pilietybės įgijimo tendencija. Pastaroji, plačiau analizuojama imigracijos, tapatumo bei narystės kontekstuose, ypač tapo aktuali socialinės stratifikacijos požiūriu, nes diferencijuojama ir skirtingai taikoma skirtingoms svetimšalių bei imigrantų grupėms.

Nurodoma, kad maždaug nuo 1980-ųjų (Feldblum, 2000, p. 478) ilgai trukęs pasipriešinimas dvigubai pilietybei pagaliau buvo formaliai sulaužytas ir panaikintas, pirmiausia dėl to, kad žmonių, turinčių dvigubą pilietybę, daugėjo ir sparčiai tebedaugėja. Kita vertus, ir formaliai, ir neformaliai dviguba pilietybė buvo vis labiau pripažįstama.

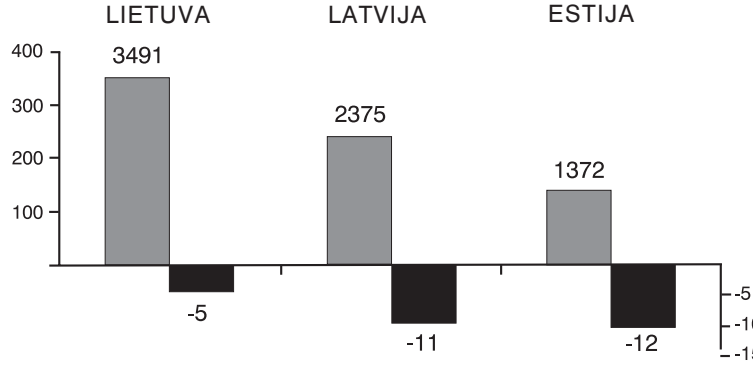
Australijoje apie 5 milijonus Australijos piliečių šiandien turi dvigubą pilietybę (Feldblum, 2000, p. 478), JAV tokių yra milijonai kaip ir Vakarų Europoje. Dvigubos pilietybės reiškinio plėtros priežastimis laikomos:

- didėjanti migracija;
- vyrų ir moterų socialinės lygybės reformos (genderinė politika ES šalyse);
- pilietybės kriterijų reformos;
- neformali pilietybės praktika, ignoruojanti dvigubos pilietybės draudimą;
- šiuolaikinė įstatymų leidyba, pakylanti aukščiau tradicinio dvigubos pilietybės draudimo.

Imigrantus „siunčiančios“ šalys iš dalies pradėjo suprasti savo patiriamą praktinę žalą dėl to, kad jos nesuteikia savo emigrantams dvigubos pilietybės. Čia negalime neprisiminti Lietuvoje atlikto protų nutekėjimo tyrimo (Mobility of Scientists in Lithuania: Internal and External Brain Drain, 1996), kurio metu išryškėjo, kad viena iš Lietuvos mokslo darbuotojų mobilumo strategijų yra emigracija (1988–1994 m. mokslo ir mokymo institucijas paliko 13,7 proc. specialistų), pasireiškusi dvejopai. Tai:

– „išvykstantys į buvusią TSRS, pirmiausia į Rusiją – išvykstama jau gerai žinant sąlygas arba grįžtama į etninę tėvynę; tad didesnio pasiruošimo šios emigracijos realizavimui nereikia;
– emigruojantys į Vakarų šalis; šiam emigraciniam srautui būdingas etapiškumas: iš pradžių dažnai išvykstama trumpam (beveik pusė emigravusių prieš tai pabuvojo užsienio stažuotėse), o tik po to seka emigracija, t. y. iš protų mainų pereinama į protų nutekėjimo ar protų praradimo statusą“ (Mobility of Scientists in Lithuania, 1996, p. 113).

Pirminiais 2001 metų Gyventojų surašymo duomenimis, Lietuvoje gyveno 3 491 000 gyventojų, iš kurių – 2 345 000 mieste ir 1 146 000 – kaime. Lyginant su 1989 metų Gyventojų surašymo duomenimis, gyventojų skaičius Lietuvoje sumažėjo 184 000, arba 5 procentais, ir daugiau kaip 10 procentų Latvijoje ir Estijoje (6 pav.).

Šaltinis: http://www. std. lt/Census/)

6 pav. **Baltijos valstybių gyventojų skaičiaus pokyčiai, lyginant su 1989 m. gyventojų surašymo duomenimis**

Pagrindinėmis tokio gyventojų skaičiaus mažėjimo priežastimis laikoma:

- Gyventojų surašymas nebeįtraukė žmonių, kurie buvusiais tarybiniais laikais būdavo surašomi – tai kariškiai ir jų šeimos nariai, išvykę iš Lietuvos be oficialios registracijos;
- Lietuvos piliečiai, keliavę užsienyje pagal turistines vizas, studijuojantys arba dirbantys kitose valstybėse surašymo metu, nepateko į apklausą;
- Nuo 1993–1994 m. Lietuvoje sparčiai mažėjo gimstamumas ir didėjo mirtingumas. Mirtingumo rodikliai viršijo gimstamumo rodiklius, gyventojų natūralus pokytis tapo neigiamas (Lietuvos gyventojai, 2002, p. 8–12);
- Suintensyvėjusi gyventojų emigracija, ypač 1990–1993 m.

Numatant emigracijos iš Vidurio ir Rytų Europos valstybių į ES mastą, negalima remtis ankstesnių ES plėtros etapų statistika, nes tai vyko kitomis sąlygomis. Pajamų, ekonomikos struktūros ir darbo rinkos sąlygų skirtumai naujai priimtose į ES valstybėse ir kitose šalyse buvo mažesni. Pagal „Gyvenimo sąlygų tyrimą“, atliktą Lietuvos specialistų kartu su Norvegijos taikomųjų socialinių tyrimų institutu (FAFO), per artimiausius trejus metus Lietuvos piliečių, ketinančių išvykti gyventi (nebūtinai dirbti) į kitas šalis, 1999 m. pabaigoje buvo 2,7 proc., arba beveik 100 tūkst. gyventojų. Dažniausiai linkę išvykti:

– jaunesni (iki 34 metų), o ne vyresni asmenys;
– turintieji vidurinį arba aukštesnįjį išsilavinimą;
– tie, kurie priskiriami darbo jėgai, ypač bedarbiai;
– nesusituokę asmenys;
– didelių miestų gyventojai;
– skurdžiausieji arba turtingiausieji, o ne gaunantieji vidutines pajamas.

Tiegiama, kad migracijos srautai iš naujai priimtų šalių į ES laipsniškai grįžta į normalų lygį dėl šių priežasčių (Dobravolskas, 2001, p. 8): anksčiau įstojusiose į ES valstybėse darbo rinkos talpumas – ribotas, migracija daug kainuoja patiems migrantams, šalių ekonomikos lygis kinta ir nebelieka svarbiausio migracijos motyvo – pajamų bei užimtumo skirtumų.

2 lentelė. **Laisvo darbo jėgos judėjimo padarinių prognozė**

Teigiami padariniai	Neigiami padariniai
LIETUVAI	
Užsienio kapitalo investicijos į darbui imlias šakas	**Sumažėjęs gamybos veiksnių naudojimas:** Kvalifikuotos darbo jėgos emigracija gali pažeisti darbo organizavimą, nekvalifikuotų asmenų nedarbas augs, mažės BVP, atsiras įtampa nekvalifikuotos darbo jėgos rinkoje
„Protų grįžimas“	**Gamybos apimties ir pajamų vienam gyventojui sumažėjimas:** Kvalifikuotų darbuotojų gali pritrūkti; santykinai padidės nekvalifikuoto ir mažiau apmokamo darbo apimtys
Namų ūkių išlaidų ir santaupų padidėjimas: Dėl reemigracijos ir ekonomikos augimo	**Namų ūkių išlaidų ir santaupų sumažėjimas:** Pajamų (įskaičiuojant ir pajamas už parduotą arba išnuomotą turtą) ir santaupų išvežimas **Pajamų diferenciacija:** Kvalifikuoto darbo stygius ir santykinis nekvalifikuoto darbo perteklius

►

Teigiami padariniai	Neigiami padariniai
EUROPOS SĄJUNGAI	
Žmogiškojo kapitalo padidėjimas Be papildomų išlaidų švietimui	**Vietinės darbo jėgos išstūmimas** Kai kuriuose regionuose arba šakose
Pajamų padidėjimas Dėl efektyvesnio darbo pasidalijimo, nes šalyse yra daugiau kvalifikuotos darbo jėgos	**Darbo jėgos kainų mažinimas**
Apsirūpinimas pigia darbo jėga Tokiose srityse, kuriose vietos gyventojai nenori dirbti arba darbus atlieka per brangiai	**Nedarbo didinimas** Galimi socialiniai ir etniniai konfliktai
	Galimi socialiniai ir etniniai konfliktai

(Šaltinis: **Dobravolskas A.** Laisvo darbo jėgos judėjimo padariniai // Integracijos žinios, 2001 m. Nr. 5 (25)).

Socialinės Europos integracijos padarinių tyrimo aktualumą nulemtų:

- Pigios darbo jėgos pasiūla iš naujai įstojusių šalių, nes panaikinami visi barjerai ieškoti darbo bet kurioje Europos Sąjungos valstybėje narėje;
- Gali padidėti kai kurių regionų (valstybių) socialinės atskirties dydis ir intensyvumas;
- Didėja visuomenės heterogeniškumas.

Pastaraisiais dešimtmečiais kito ne tik valstybių politika dvigubos pilietybės atžvilgiu. 1997 metais Europos Taryba pripažino būtinybę panaikinti kai kurias savo 1963 metų Konvencijos dėl galimybių turėti kelių valstybių pilietybę ribojimo ir karo tarnybos prievolės tuo atveju, kai asmuo turi keletą pilietybių (ESS, Nr. 43). Iki šiol dvigubos pilietybės formalus laikymasis ir taikymas sukelia nemažai politinių ginčų (dažniausiai pateikiami Meksikos reformos 1997–1998 metais ir Vokietijos 1998–1999 metais pavyzdžiai), todėl daugelis šalių dabar labiau linkusios spręsti dvigubos pilietybės administravimo klausimus, nei atsiriboti nuo jų.

Iš tiesų dvigubos pilietybės politikoje ilgą laiką buvo laikomasi principo „arba-arba“: pilietis turėjo savo šalies pilietybę, arba jis buvo

kelių valstybių pilietis; valstybė arba pripažino dvigubą pilietybę, arba – ne. Šiandien tai tampa neveiksminga. Vykdoma diferenciacija, suteikiant skirtingas teises ir statusą skirtingoms žmonių grupėms. Meksikos reformos, pavyzdžiui, siekė riboti dvigubą pilietybę turinčių asmenų, gyvenančių kitur, teisę balsuoti bei būti kandidatu valstybės tarnyboje. Dvigubą pilietybę turintys asmenys pačioje Meksikoje negali dirbti viešosiose įstaigose ar viešojo sektoriaus srityse, susijusiose su nacionaliniu saugumu, valstybės tarnyboje arba viešajame sektoriuje. Kitų šalių vykdoma politika dvigubą pilietybę turinčių asmenų atžvilgiu taip pat bando apibrėžti jų statusą ir teises. Australijoje formalios dvigubos pilietybės turėjimas gali turėti įtakos tinkamumui dirbti viešajame sektoriuje. Tiriami Kanados bei Vokietijos vykdomos diferencijuotos politikos pavyzdžiai. Visa tai, be abejonės, kelia klausimą, kokie yra teisiniai ir socialiniai tokios politikos padariniai? Kokiose srityse (politikos, gyventojų užimtumo ir pan.) valstybės siekia labiausiai diferencijuoti savo piliečių teises ir paramą jiems turint dvigubą pilietybę? Kokiu laipsniu šalys gali apriboti tam tikras pilietybės formas ir pilietybės teises nepažeisdamos nacionalinių interesų?

Visa tai suformuoja būtinumą apibrėžti, kas laikomi piliečiais, kas suformuoja nacionalinį tapatumą. Kita vertus, visa tai nesunkiai pritaikoma diskriminacijos ir socialinės distancijos laipsniui svetimšalių atžvilgiu apibrėžti, pradedant domėtis svetimšalių diskriminacija darbe, imigracijos kontrole ir deportacijos būdais, gyvenamojo būsto problemomis, ribota socialine parama, svetimšalių tėvų vaikų teisėmis ir padėtimi.

Pirmą kartą V. Ferrari (1998) straipsnyje buvo pateikta „pasirenkamos pilietybės“ idėja. Suprasdamas šios idėjos ribotumą, nes pilietybė tam tikroje šalyje ir tam tikroje kultūroje negali būti nei parduodama, nei perkama, nei visiškai nepriklausoma nuo gimimo vietos ar kitų žmonių, autorius *contract de citoyenneté* idėją laiko potencialia, didžia ir vis dar neišbandyta. Pasirenkamos pilietybės idėją V. Ferrari laiko labiau atitinkančia šių dienų tikrovę nei kokios neapibrėžtos pilietybės. Pagrindiniai pateikiami argumentai:

1. Pasirenkama pilietybė kaip koncepcija adekvatesnė šių dienų pasauliui, kuriam būdinga didelė imigracija. Pastarosios neįmanoma valdyti teisinėmis priemonėmis, todėl geriau ją atvirai pripažinti, kontroliuoti ir reguliuoti;

2. Koncepcija greičiau būtų grindžiama pareigomis nei tradicinė-

mis teisėmis. Tradicinė („automatiškai“ įgyjama) pilietybė grindžiama teisėmis, taip ji suponuoja paramos ir saugos sistemą. Pasirenkamoji pilietybė leistų pasirinkti teises ir pareigas;

3. Pasirenkamoji pilietybė būtų labiau siejama su specifine normų sistema (siekiama realizuoti teisinį pliuralizmą);

4. Pasirenkamoji pilietybė kaip principas siejasi su aukštesnio lygio pripažįstamu principu, kad kiekvienas žmogus įgyja teises gimdamas, t. y. kaip asmuo, kaip pasaulio pilietis. Technine prasme pasaulinė pilietybė turėtų būti gera utopija. Siekiant utopijos, vienu iš žingsnių būtų „pripažinti teisę laisvai judėti pasaulyje, kurio piliečiais esame, ir laikytis tos teisės sistemos, kuriai teikiame pirmenybę“ (Ferrari, 1998, p. 59–60).

Mes neturime tikslo nagrinėti Lietuvos Respublikos pilietybės koncepciją ar jos teisinį reguliavimą (žr. V. Sinkevičiaus darbus 2000, 2002, 2003), „tačiau negalima nepastebėti ir to, kad pagal 2002 m. rugsėjo 17 d. priimtą Pilietybės įstatymą galimybė tuo pat metu būti Lietuvos Respublikos ir kitos valstybės piliečiu padidėja tiek, jog galima kelti klausimą, ar Pilietybės įstatymo nuostatos, kurios iš esmės įtvirtina masinę ir nekontroliuojamą dvigubą pilietybę, neprieštarauja Konstitucijos 12 straipsniui, kuriame nustatyta, kad Lietuvos Respublikos pilietis tuo pat metu gali būti ir kitos valstybės pilietis tik *atskirais* įstatymo numatytais atvejais (Sinkevičius, 2003, p. 205).

2.4. Piliečio ir valstybės santykių kaita nacionalinės ir ES pilietybės kontekste

Istoriškai „pilietybės“ sąvoka glaudžiai susijusi su „tautybės“ sąvoka. Tautybė taip pat yra tam tikras juridinis ryšys, siejantis asmenybę su valstybe. Todėl tam tikra prasme tautybė nulemia pilietybę kaip tam tikrą pilietinių, politinių teisių visumą. Pavyzdžiui, prancūzų tautybė žmogui suteikia tam tikras pilietines teises. Žinoma, pilietybė išreiškia ir teises, ir pareigas.

ES pilietybės kontekste ir „pilietybės“, ir „tautybės“ sąvokas reikia iš naujo apgalvoti. Klasikinė šalies pilietybė neišnyksta, o pasikeičia.

ES pilietybės stiprinimo prielaidos jau buvo ekonominės integracijos kontekste. Dar iki Mastrichto sutarties jau ekonominės integracijos pakopoje (kaip pirmojoje) atsiranda tam tikri teisės aktai, ku-

riuose jau „piliečio“ sąvoka buvo traktuojama kiek kitaip nei nacionalinėje teisėje. Nediskriminacijos principo šalininkų pastangomis nyko ES ir nacionalinės valstybės piliečių teisių skirtumai: padaugėjo žmonių, kurie gali naudotis nediskriminavimo principu. Tai siejasi su darbo rinkos pasikeitimu, vykusiu nuo Romos sutarties.

„Europos Bendrijos steigimo sutartyje ES pilietybė apibrėžta 17–22 straipsniuose. Juose teigiama, kad vienos iš ES valstybių pilietybę turintis asmuo kartu yra ir Sąjungos pilietis. Pilietybė suteikia tam tikras bendras teises ir pareigas:

- Teisę laisvai judėti ir apsigyventi bet kurioje ES valstybėje pagal Mastrichto sutartyje nustatytas sąlygas;
- Sąjungos pilietis, reziduojantis ES valstybėje, kurios pilietis jis nėra, turi teisę balsuoti ir būti kandidatu per vietos savivaldos ir Europos Parlamento rinkimus tokiomis pat teisėmis kaip ir tos valstybės piliečiai;
- Būdamas trečiojoje šalyje, kurioje nėra jo valstybės atstovybės, jis turi teisę į bet kurios kitos ES valstybės diplomatinę ir konsulinę globą tomis pačiomis sąlygomis kaip ir tos valstybės piliečiai;
- ES piliečiai turi teisę teikti peticijas Europos Parlamentui ir kreiptis į Europos ombudsmeną bei Teisingumo Teismą.

Mastrichto sutartyje taip pat buvo numatyta priimti realiai šias teises įgyvendinančius antrinės teisės aktus ir suteikti valstybėms narėms išimtinę kompetenciją (sprendimai Taryboje gali būti priimti tik vieningai). 1993 m. gruodžio mėn. Taryba priėmė direktyvą dėl Sąjungos piliečių dalyvavimo Europos Parlamento rinkimuose, o 1994 m. gruodžio mėn. – direktyvą dėl dalyvavimo vietos savivaldos rinkimuose“ (Europos Sąjunga: enciklopedinis žinynas, 2002).

Teigiama, kad pagrindiniu socialinės politikos „kūrėju“ tapo Europos Teisingumo Teismas, iki 1994 m. išnagrinėjęs daugiau nei keturis šimtus bylų, susijusių su Bendrijų socialine politika. Jis pasinaudojo Bendrijų steigimo sutarčių nuostatomis, reguliuojančiomis vidaus rinkos veikimą, konkrečiai – laisvą darbuotojų judėjimą. Teisingumo Teismas išplėtojo sritį, kuri kartais pavadinama „negatyviąja“ socialine politika. Teismas, remdamasis Romos sutartyje įtvirtintu laisvo asmenų darbuotojų judėjimo principu, socialinėje srityje visada siekė užkirsti kelią įvairioms diskriminacijos pilietybės pagrindu apraiškoms. Šioje dalyje perteiksime garsiausiai nuskambėjusias bylas, kurios ne

tik gausiai cituojamos – jose ryški socialinės stratifikacijos dimensija. Europos socialinės teisės nėra tiesiogiai redistribucinės, veikiau Bendrija reguliuoja teises (pagrinde darbuotojams) valstybės narėse per teisinius principus, iš kurių svarbiausi yra nediskriminavimo. EB Sutarties 6 straipsnis draudžia „bet kokią diskriminaciją dėl pilietybės“ Sutarties taikymo srityje pagal specialias Sutartyje išdėstytas nuostatas. Šis reikalavimas, arba norma, reikalaujanti vienodo šalies piliečių traktavimo, tiesiogiai pakartota kalbant apie laisvą darbuotojų judėjimą 48(2) straipsnyje bei numatant steigimosi laisvę 52 straipsnyje, taip pat 60 straipsnyje numatant laisvę teikti paslaugas, bent jau siūlančių paslaugas asmenų atžvilgiu. Judėjimo laisvės principas davė postūmį atsirasti dviems taisyklėms, reglamentuojančioms tautybe grindžiamą migrantų darbininkų diskriminaciją socialinės pašalpos ir socialinio draudimo aspektais ir prieš juos ir jų šeimas dėl kitokio pobūdžio socialinių garantijų. Diskriminacija lyties pagrindu paskelbta neteisėta Romos sutarties 119 straipsniu, kuriame reikalaujama vienodo užmokesčio vyrams, ir moterims už tokį patį darbą. Tarp 1975 m. ir 1980 m. vidurio pasirodė penkios direktyvos, kurios: išplėtė lygaus užmokesčio supratimą; išplėtė lygybės teisę į kitas darbo sąlygas; nustatė įstatymu nustatytas ir profesinio socialinio draudimo schemas; suteikė sulyginamas teises save įdarbinančioms moterims. Kita direktyva, priimta 1992 m. sveikatos ir saugumo darbotvarkės kontekste, gina nėščias moteris darbuotojas ir užtikrina motinystės ir išeitinių išmokų lygį. Dar trys 1991 m. direktyvos, kilusios iš susitarimų, pasiektų per „socialinį dialogą“, apima tėvų išėjimą ir išėjimą dėl šeiminių priežasčių, įrodymų naštą diskriminacijų bylose ir nepilnos darbo dienos reglamentavimą.

Gyvenimo atvejai, kartais virsdavę teismo bylomis, plėtojo nediskriminavimo principą, įtraukdami į jį laisvo steigimosi (pvz., profsąjungų) arba paslaugų sritis (ne tik darbo), plėtojosi iki piliečių judėjimo laisvės principo atsiradimo.

ES pilietybės – nacionalinės pilietybės santykis

Taip atsiranda Europos direktyvos, pripažįstančios piliečių teisę ilgam atvykti į šalį, net jeigu jie nedirba (pvz., pensininkams). Daugėja nediskriminavimo principo vartotojų. Visa tai iš dalies siejasi ir su tam tikrų straipsnių apie tautybę nykimu:

> Plačiausiai žinomas yra sporto klubų ir komandų veiklos srityje po Europos Teisingumo Teismo nutarties C. J. C. E., 1995 m. gruodžio 15 d. sprendimas Karališkosios belgų futbolo asociacijų sąjungos c/ Jean-Marc BOSMAN, C-415/93 byloje, kai Bosmanas buvo pašalintas iš futbolo komandos, remiantis tuo, kad komandoje gali būti ne daugiau dviejų užsienio žaidėjų. Tik Teismui pripažinus, kad tai yra profesionali veikla ir ES piliečiai neturi būti diskriminuojami darbe, ES šalių sporto klubai negali riboti ES piliečių buvimą juose.

Padaryta išvada, kad bet kuris ES pilietis turi tas pačias teises kaip ir nacionalinės valstybės pilietis. Kartu tai vėl suponuoja ES pilietybę kaip tam tikrą viršnacionalinę pilietybę.

Mastrichto sutartis iki tam tikro laipsnio priėmė kritiką, kad ES nepripažino žmonių, kaip piliečių, žmogiškųjų būtybių aspektu, kad pripažino tik kaip darbininkus ar paslaugų teikėjus, kuriems reikėjo neprarasti teisių persikeliant. Pagal sutartį Sąjungos pilietis yra bet kas, nesvarbu, darbininkas ar ne, kuris yra valstybės narės tautos atstovas, gyvenantis toje valstybėje. Sutartimi buvo žengtas dar vienas žingsnis į priekį universalesnio pilietybės pateisinimo link, nurodant Europos žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių konvencijos taikymą Europos Sąjungai. Ji apėmė teises į informaciją ir atlyginimą per bendras institucijas ir reikalavo, kad valstybės narės sutiktų su susitarimais dėl tam tikrų viršnacionalinių politinių teisių – teisės bet kurios valstybės narės tautos atstovui už Sąjungos ribų būti ginamam bet kurios kitos šalies narės diplomatinių ir konsulinių tarnybų ir teises balsuoti ir kelti kandidatūras savivaldybių ir Europiniuose rinkimuose (ne visuotiniuose šalies rinkimuose), kai jie reziduoja Sąjungoje. Nors pilietybė dažnai laikoma individualistine koncepcija, Mastrichto sutartis „konstitucionalizavo“ kanalą žmonėms daryti kolektyvinę įtaką bendrosioms politikoms per Regionų komitetą.

Kaip išaiškino Europos Teisingumo Teismas, judėjimo laisvės tikslas yra kai kurių tradicinių pilietinių teisių atitikimų pagrindas, pavyzdžiui, teisingumo vykdymo ir nekilnojamo turto administravimo susiejimas su rezidavimu ekonomiškai aktyviems migrantams Bendrijose. Beveik iš pat pradžių Teismas nustatė, kad Romos sutartis suteikė bendrą teisinę/įstatymų teisę individualiems tautos atstovams, įskaitant ir migrantus. Tai buvo jų teisė, kurios jie galėjo tikėtis, ir pareiga, kurią privalėta užtikrinti, kad valstybės, įskaitant jas pačias, laikytųsi Bendrijos įstatymo (van Gend enLoos v. Nederlandse Adminstratie der Belastingen, Byla nr. 26/62, [1962]ETT 1) (Meehan, 2000).

Bendrasis nediskriminacijos principas dėl pilietybės, kaip skelbiama EB Sutarties 6 straipsnyje, panaudotas Byloje 186/87 *Cowan* prieš *Tresor public:*

> Britanijos pilietis, pavarde Cowanas, lankydamasis Paryžiuje buvo apgautas. Jis pateikė ieškinį pagal Prancūzijos nuostolių dėl nusikaltimo kompensavimo schemą. Tačiau pagal Prancūzijos schemą kompensacijos gali būti išmokamos tik Prancūzijos piliečiams arba piliečiams valstybių, pasirašiusių abipusius susitarimus su Prancūzija, taip pat turintiems leidimą apsigyventi Prancūzijoje. Perdavus šį klausimą spręsti Europos Teismui, buvo nutarta, kad 6 straipsnyje reikalaujama tuos asmenis, kurie patenka į Bendrijos teisės reglamentuojamas situacijas, traktuoti lygiai taip pat, kaip ir priimančiosios valstybės piliečius; kaip jau buvo konstatuota byloje *Luisi ir Carbone prieš Tresor public,* turistai, kaip paslaugų gavėjai, patenka į Sutartyje įtvirtintos laisvės teikti paslaugas sritį ir kad dėl to iš turisto, atvykusio iš kitos valstybės narės, negali būti reikalaujama turėti leidimą apsigyventi toje šalyje, nes toks reikalavimas netaikomas Prancūzijos piliečiams.

Be to, buvo konstatuota, kad remiantis Bendrijos teise, asmeniui garantuojama teisė atvykti į kitą valstybę narę, o tokio laisvo judėjimo padarinys yra tas, kad toks asmuo turi būti apsaugotas nuo žalos tokiu pačiu pagrindu, kaip ir tos valstybės piliečiai arba jos gyventojai (Usher, 2001).

Klasikinės pilietybės sampratos kaita nulemia, pavyzdžiui, tai, kad ES piliečiai Prancūzijoje nebelaikomi užsieniečiais. Anksčiau tautybė buvo viena iš sąlygų gauti pilietybę, dabar ES pilietybė teisių požiūriu kiek paneigia tai, ką laikėme tautybe. Taigi ES pilietybės plėtra turi tam tikros įtakos tautybei: Mastrichto sutarties 17 straipsnis, kalbantis apie ES pilietybę, mini jos suteikimą piliečiams, turintiems vienos iš šalių narių tautybę (šiuo klausimu Europos sutartyje buvo pridėta atitinkama deklaracija). Nors pilietybės reikalai yra nacionalinių valstybių reikalas, ES vis dėlto juos „prižiūri“, nes būtina sąlyga būti ES piliečiu yra turėti vienos iš šalių narių pilietybę. Pripažįstama, kad abi šios pilietybės sąvokos yra gana komplikuotos ir jų santykis nėra lengvai paaiškinamas. ES pilietybė nepaneigia nacionalinės valstybės teisės spręsti savo šalies pilietybės klausimus. Akivaizdu, kad pilietybės ir tautybės santykis nacionalinės valstybės lygiu ir pilietybės bei tautybės santykis ES lygiu yra skirtingos ir specifinės problemos.

Profesinė dimensija ir veiklos sritys

Išlieka atskira viešosios tarnybos prieinamumo Bendrijos piliečiams sritis. Remiantis EB sutarties 39 straipsniu, judėjimo laisvė nėra taikoma piliečiams, esantiems administracinėse struktūrose. Tam tikra veikla šalyje, remiantis įstatymais, prieinama tik nacionalinės valstybės piliečiams. Tai siejasi su būtinu lojalumu savo šaliai ir ribojama tik tam tikro pobūdžio pareigybėmis, kuriose asmuo gali naudotis tam tikromis valstybės galiomis. 1988 m. (J. O. C. E., 1988 m. kovo 18 d. sprendimas, C 72/02) Europos Komisija, ginčydamasi su Belgija, patvirtino, kad valstybės gali pasilikti teisę rezervuoti vietas tik savo šalies piečiams 4 sektoriuose: tai užsienio veiklos, teisingumo (įskaitant ginkluotas pajėgas ir policiją), teismų ir mokesčių srityse. Kituose sektoriuose valstybė savo piliečiams gali rezervuoti tik pačias aukščiausias pareigybes.

Pateiksime kai kurias išimtis dėl laisvo asmenų judėjimo (Tatham, 1999, 181 p.): „EB Sutarties 48 straipsnis numato dvi išimtis asmenų judėjimo laisvei: pirma, šio straipsnio 3 punktas riboja šią laisvę dėl visuomeninių interesų, visuomenės saugumo ir sveikatos (tuo atveju, kai valstybė narė imasi priemonių prieš asmenį, šios priemonės turi būti grindžiamos išimtinai to asmens asmeniniu elgesiu) (178 p.). Antra, šio straipsnio 4 punktas nustato apribojimus įsidarbinti valstybinėje tarnyboje.

„Valstybinės tarnybos“ apibrėžimas įvairiose valstybėse narėse skiriasi. EB Sutarties 48(4) straipsnis iš tikrųjų neaptaria visų su valstybine tarnyba susijusių klausimų, todėl tuo atveju, jeigu valstybės narės pilietis įsidarbina kitos valstybės narės valstybinėje tarnyboje, jis negali būti diskriminuojamas dėl jo pilietybės. Europos Teisingumo Teismas (byla 152/73 *Sotgiu v. Deutsches Bundespost* [1974] ECR 153) pareiškė, kad EB Sutarties 48(4) straipsnis netaikomas visoms valstybinės tarnybos pareigybėms ir apima tik „tam tikras veiklas“, susijusias su oficialios valdžios įgyvendinimu, todėl tik ši veikla gali būti padaryta neprieinama kitų valstybių narių piliečiams.

Teismas išplėtojo šią koncepciją (*Commission v. Belgian state byloje 149/79* [1980] ECR 3881), kurioje Belgijos valdžia laikėsi nuomonės, kad „valstybinės tarnybos pareigybės“, kurias pagal Belgijos įstatymus galėjo užimti tik Belgijos piliečiai, apima labai plačias pareigas, įskaitant medicinos seseris, vandentiekio darbininkus, elektrikus ir architektus. Teismas nepalaikė šios nuomonės, pareikšdamas, kad ter-

minas „valstybinė tarnyba“ kyla ne iš valstybės narės, bet iš Bendrijos teisės, o EB Sutarties 48(4) straipsnis apima tik tokias pareigybes, kurios susijusios su valstybės interesų įgyvendinimu. Teismo nuomone, vandentiekio darbininkai, elektrikai ir kiti panašių kategorijų asmenys neatlieka tokių svarbių funkcijų. Ta prasme Teismas pripažino, kad nepaisant valstybės narės daromo darbuotojų klasifikavimo, medicinos seserys (byla 307/84, *Commission v. Ffrance* [1986] ECR 1725), mokyklų mokytojai (byla 66/85, *Lawrie-Blum v. Land Baden Wurttemberg* [1986] ECR 2121) ir universitetų dėstytojai (byla 33/88, *Allue and Coonan* [1989] ECR 1591) nepatenka į valstybinės tarnybos darbuotojų sąrašą, kiek tai susiję su EB Sutarties 48(4) straipsnio taikymu (Tatham, 1999, p. 182).

Valstybių narių apsauginiai veiksmai, kurių buvo imtasi dėl išlygos dėl valstybinės tarnybos, paskatino Komisiją 1988 metais paskelbti pranešimą (Komisijos pranešimas 88/C72?02,OJ 1988 C72/2 dėl EB Sutarties 48(4) straipsnio aiškinimo), kuriame buvo išreikštas jos ketinimas išnagrinėti tam tikras pareigybių sritis, kurias, Komisijos nuomone, Europos Teisingumo Teismas aiškiai pripažino nesančiomis tokio pobūdžio, kad jų apsaugą garantuotų EB Sutarties 48(4) straipsnis, ir kurioms dėl tos priežasties šiame straipsnyje numatyta išlyga turėtų būti taikoma tik išimtiniais atvejais. Tokios sritys buvo (Tatham, 1999, p. 182):

- Darbas valstybinėse sveikatos apsaugos tarnybose;
- Dėstymas valstybinėse švietimo institucijose;
- Tyrinėjimai valstybinėse institucijose ne kariniais tikslais;
- Darbas valstybinėse institucijose, vykdančiose prekybos sektoriaus priežiūrą;
- Įsikūrimo laisvė (numatyta EB Sutarties 52 straipsnyje, 183 p.) ir laisvė teikti paslaugas (EB Sutarties 59 ir 60(3) straipsniai);
- Profesinė kvalifikacija.

Kad asmenys galėtų pasinaudoti savo teise įsikurti EB teritorijoje, būtina, kad tam tikri valstybių narių institutai pripažintų įvairių rūšių profesinę kvalifikaciją. Teoriškai tai atrodo aišku, tačiau praktikoje ypač sunku buvo suvienodinti visus įvairiausius profesinio pasirengimo reikalavimus dirbantiems asmenims, turintiems tam tikrą profesiją. Tai buvo laikoma brangia, daug laiko užimančia ir potencialiai neįmanoma užduotimi. Vienas retas derinimo pavyzdys yra gydytojo profesija, knygoje aprašyta A. Tathamo. Derinimas kiekvienos profe-

sijos atžvilgiu, žinomas kaip sektorinis arba „vertikalusis“, į priekį judėjo lėtai ir pasirodė esąs pernelyg daug laiko reikalaujantis darbas, o kai kuriuose problematiškesniuose sektoriuose, kuriuose nacionalinės tradicijos yra labai skirtingos – net ir neįmanoma užduotis. Kartu buvo pasiekta tam tikrų rezultatų – tai direktyvos dėl asmenų, užsiimančių, pavyzdžiui, didmenine prekyba, mažmenine prekyba, prekybos agentų, gydytojų, veterinarijos gydytojų, stomatologų, medicinos seserų, akušerių, farmacininkų ir architektų, profesinio pasirengimo tarpusavio pripažinimo.

Švietimas ir profesinis rengimas

Prieš Mastrichto pataisomis pakeičiant EEB Sutartį EB Sutartimi, ypač intriguojantis nediskriminacijos principo vartojimas buvusiame 7 straipsnyje buvo susijęs su buvusiu EEB Sutarties 128 straipsniu dėl bendros profesinio lavinimo politikos. Byloje 152/82 *Forcheri prieš Belgiją* Komisijos pareigūno italė žmona, gyvenanti Belgijoje, turėjo sumokėti užsienio studentams taikomą mokestį už lankytą socialinio darbo kursą Briuselyje. Buvo konstatuota, kad nors pati švietimo ir profesinio lavinimo politika nėra Bendrijos kompetencijos klausimas, tačiau galimybė lankyti tokius kursus patenka į Sutarties reglamentavimo sritį, ir Belgija neturėjo reikalauti sumokėti mokestį, kurio nereikia mokėti jos piliečiams (Usher, 2001).

Toliau šis klausimas buvo nagrinėjamas Byloje 293/83 *Gravier prieš Lježo miestą*, kurioje buvo konstatuota, kad nediskriminacijos principas taikytinas dėl galimybės lankyti profesinio lavinimo kursus netgi Bendrijos piliečių atžvilgiu, kurie anksčiau negyveno valstybėje, kurioje kursas siūlomas. Byloje buvo minimas komiksų meno kursas. Teismas padarė išvadą, kad kursas laikomas profesiniu lavinimu tada, kai institucija suteikia savo studentams tam tikrą profesijos, amato arba darbo kvalifikaciją arba padeda įgyti įgūdžių, kurių reikia tokiai profesijai, amatui arba darbui.

Remiantis diskriminaciniais mokesčiais už mokslą, toliau šis požiūris buvo plėtojamas Byloje 24/86 *Blaizot,* kurioje buvo nagrinėjamas klausimas, ar universiteto kursai apskritai gali būti laikomi profesiniu lavinimu. Buvo padaryta išvada, kad jie gali būti laikomi profesiniu lavinimu ne tik tais atvejais, kai išlaikius baigiamuosius akademinius egzaminus įgyjama profesinė kvalifikacija, bet ir tais atvejais, kai tokiu būdu įgytų žinių studentui reikia dėl darbo ir t. t., netgi jei

ir nėra teisinio reikalavimo tokių žinių turėti. Buvo pabrėžta, kad apskritai universiteto kursai atitinka tuos kriterijus, išskyrus kursus, skirtus asmenims patobulinti bendras savo žinias, o ne pasirengti kokiai nors profesijai. Todėl galima teigti, kad bet kuris asmuo, lankantis universiteto kursą turėdamas tikslą jį užbaigęs gauti darbą, pagal Bendrijos teisę laikomas užsiimančiu profesiniu lavinimusi (Usher, 2001). Taigi buvo patvirtinta, kad skirtingi kurso metai negali būti vertinami atskirai, nustatant, ar kursas laikytinas profesiniu lavinimu, jei jis sudarė vieną visumą.

Devintojo dešimtmečio viduryje kartu su ES vidaus rinkos išplėtojimu įvyko koncepcijos pokytis – „vertikalusis“ derinimas buvo pripažintas per daug gremėzdišku. Užuot patvirtinusi jį, Komisija patvirtino bendrą, arba „horizontaliąją“, koncepciją, pagrįstą profesinio pasirengimo tarpusavio pripažinimu, taikytiną ne atskiroms profesijoms, o visoms veiklos sritims, kuriose dirbant būtina turėti aukštojo išsilavinimo diplomą (Tatham, 1999, p. 189). Buvo priimta EB Direktyva 69/48, kuria siekta sukurti bendrąją sistemą dėl aukštojo išsilavinimo diplomų tarpusavio pripažinimo.

Vienoje iš pastarojo meto Belgijos bylų, susijusių su mokesčiais už mokslą, t. y. Byloje C-47/93 *Komisija prieš Belgiją,* buvo pripažinta, kad nediskriminacijos principą pažeidė nacionalinės nuostatos, suteikiančios Belgijos universitetų rektoriams teisę atsisakyti atlyginti neteisingai sumokėtus mokesčius už mokslą ne EB piliečiams, nors tokios teisės atsisakyti atlyginti Belgijos studentams jie neturėjo: į tą pačią situaciją patekę asmenys dėl pilietybės buvo traktuojami skirtingai. Nors šios precedentinės teisės esmę EB Sutarties 126 straipsnis dėl švietimo galbūt ir apėmė, tačiau bendrojo nediskriminacijos principo susiejimo technika 6 straipsnyje su materialinėmis Bendrijos teisės nuostatomis, kurios šio klausimo visai nemini, išlieka. Iš tiesų buvo kategoriškai pasakyta, kad „[EB] Sutarties [6] straipsnis, kuriame kaip bendrasis principas nurodomas draudimas diskriminuoti dėl pilietybės, atskirai taikytinas tiktai Bendrijos teisės reglamentuojamoms situacijoms, dėl kurių Sutartyje nėra jokių konkrečių normų, draudžiančių diskriminaciją“ (Usher, 2001, p. 21).

Ar galima teigti, kad ES pilietybė vis dėlto yra kažkas dirbtina? Atsakymas: ne, bet…

Ne kiekvienas nacionalinių įstatymų skirtumas yra diskriminacija. Kaip pavyzdys nurodomi Italijos įstatymai, kuriuose numatyta, kad

kriminalinio nusikaltimo auka, norinti pateikti civilinį ieškinį baudžiamosios bylos nagrinėjimo metu, turi suteikti savo atstovui specialius įgaliojimus, tuo tarpu valstybės narės, kurios pilietis yra auka, įstatymai tokio formalumo nenumato. Kilo klausimas, ar tai yra diskriminacija dėl pilietybės. Dar kartą patvirtindamas savo nuoseklią precedentinę teisę, Teismas nusprendė, kad draudžiant kiekvienai valstybei narei skirtingai taikyti savo įstatymus dėl pilietybės remiantis Sutarties reglamentavimo sritimi, „6, 52 ir 59 straipsniai nėra susiję su kokiais nors traktavimo skirtumais, kurie gali atsirasti tarp valstybių narių dėl jų skirtingų įstatymų, jeigu jie taikomi visiems asmenims remiantis objektyviais kriterijais ir nekreipia dėmesio į jų pilietybę“ (Usher, 2001). Galima pamanyti, kad tiesioginis diskriminacijos dėl pilietybės draudimas, numatytas 6 straipsnyje, yra toks platus, kad net užkertamas kelias plėtotis bet kokiam platesnio pobūdžio bendrajam principui. Iš tiesų jis apsiriboja tik diskriminacija dėl pilietybės, – savo pobūdžiu siejamas su valstybių narių veikla. Taigi Teismas išplėtojo bendrąjį vienodo traktavimo principą, įvardijantį ne tik pilietybės klausimą, kuris privalomas pačioms Bendrijos institucijoms.

2.5. ES pilietybė kaip politinės integracijos veiksnys

Nagrinėjant pilietybės vaidmenį integracijos procese ir sprendžiant klausimą, koks turėtų būti pilietybės turinys Europos Sąjungoje kaip naujoje politinės organizacijos formoje, skiriamos trys paradigmos: tautybės ir pilietybės santykis, prigimtinės teisės ir pilietybės santykis bei dvigubos pilietybės formavimasis.

Su demokratijos plėtra siejasi politinės kontrolės ir piliečių dalyvavimo ES politikoje nepakankamumo problema, kuriuos buvo siekiama stiprinti didinant Europos Parlamento galias bei ES institucijų darbo skaidrumą. Sprendimų priėmimo galioms atitekus viršvalstybinėms institucijoms, nebuvo sukurtas efektyvus jų kontrolės mechanizmas. Detaliai neaptariant sprendimų priėmimo mechanizmo, atkreipiamas dėmesys, kad teisės aktų leidyba užsiimanti Europos Ministrų Taryba niekam nėra atskaitinga. Be abejo, įgaliojimus atstovauti savo valstybei ministrai gauna iš savo valstybių piliečių, tačiau iš tikrųjų ministrai dažniausiai užsiima nacionalinių problemų sprendimu savo vyriausybėse, o ES juos reprezentuoja ir jų vardu didelių ginčų nesukeliančius sprendimus priima Nuolatinių atstovų komitetas, Korepe-

ras, kurio formavimas ir veikla eiliniams piliečiams neprieinami (Dinan, 1999).

Sprendimų vykdymą įgyvendinanti Europos Komisija, kuri taip pat turi teisę formuluoti teisės aktų projektus, yra nuo nacionalinių vyriausybių nepriklausoma institucija. Be to, komisarų, vadinamų nepriklausomais tarnautojais, veiksmų kontrolė nėra užtikrinta, nes jie nėra renkami.

Kitai institucijai, Europos Parlamentui, kuri tiesiogiai atstovauja šalių narių piliečiams, nėra patikėta svarių galių. Jis negali savarankiškai rengti teisės aktų arba jų priiminėti vien tik savo sprendimu. Palyginti su nacionaliniais parlamentais, jis turi labai ribotus kontrolės ir teisės aktų leidimo įgaliojimus. Parlamento galių didinimas buvo siejamas su demokratijos įtvirtinimu ES, tačiau stipraus Parlamento idėjai buvo pasipriešinta, nes tai iš dalies reikštų federalinės santvarkos modelio stiprinimą ES.

Pilietybės turinys ne mažiau glaudžiai siejamas su asmens teise į nuosavybę ir teisę laisvai verstis savo profesija. Minėjome, kad Europinės sutartys nėra Konstitucija, todėl jos dar nesant klausiama, kur yra pagrindinių teisių sąrašas? Pagrindinių teisių vieta ES formavimosi procese pasikeitė. Iš esmės teisių įtvirtinimas vyko dviem etapais: pirmasis siejamas su Mastrichto sutartimi (su nuoroda į Europos žmogaus teisių konvenciją), o antrasis – su ES pagrindinių teisių chartija, apėmusia ne tik civilines, bet ir ekonomines bei socialines teises, pilietybės skyriuje nutiesusia sąsajas tarp ES pilietybės ir pagrindinių teisių. Gretinant pilietybę ir pagrindines žmogaus teises, pirmiausia kalbama apie tai, kad skiriasi šių teisių turėtojas: pilietybė susijusi su atskirų ES šalių piliečiais, o pagrindinės teisės skirtos žmogui, gyvenančiam ES teritorijoje. Ar ES turėtų vienyti tam tikri patriotiniai jausmai? Juk nacionalinės valstybės neišnyks. Žiūrint į ES kaip į politinės organizacijos formą, prisiminta J. Habermaso sąvoka „Konstitucinis patriotizmas“, tad kaip politinę organizaciją ES turėtų jungti tam tikras konstitucinis patriotizmas. Šiame kontekste kalbama apie dvigubos pilietybės pripažinimą, įteisinant ją ES Konstitucinės sutarties projekto 2 skyriuje, kalbančiame apie pilietybę ir teises.

ES tikrojo piliečio statuso įtvirtinimas siejasi su politiniu kontekstu, vyravusiu tuo metu, kai formavosi ES pilietybės samprata. Mastrichto sutartis siejasi su tam tikru ES etapu, kurį gali būtų apibūdinti kaip: pirma, siekimą tęsti ekonominę integraciją (euro atsiradimas),

antra, norą siekti stipresnės politinės sąjungos (komunistinių sistemų žlugimas tai skatino). Todėl ir Mastrichto sutartyje atsispindi politinė valia integruotis ir pilietybės sąvokos įtvirtinimas. Vykdoma politika yra nukreipta į trečiąsias šalis, o pilietybė – į ES stiprinimą.

Kalbant apie ES piliečio teises, buvo numatytos trys politinių teisių kategorijos:

1. Teisė dalyvauti vietinės valdžios rinkimuose.

Ją reglamentuojantis Mastrichto sutarties 19-as straipsnis kalba apie tai, kad rinkimuose gali dalyvauti gyvenantieji toje šalyje, t. y. ir užsieniečiai gali rinkti ir būti renkami, atskirose šalyse (pvz., Prancūzijoje), buvo sutiktas kaip revoliucinė teisė (Ispanijoje tokia teisė jau egzistavo ir, pvz., Pietų Amerikos išeiviai galėjo tokia teise naudotis). Prancūzijoje prieš ratifikuojant Mastrichto sutartį buvo kreiptasi su prašymu išaiškinti į Prancūzijos Konstitucinę tarybą: ar leisti kitų šalių piliečiams būti išrinktais merais ir vicemerais, nes jie Prancūzijoje dalyvauja renkant aukštesnę valdžią? Dar dvi valstybės, Liuksemburgas ir Belgija, prašė išimčių, nes jose gyvena daug kitų ES šalių piliečių. 1994 m. gruodžio 19 d. Tarybos direktyva 94/80/CE skelbė, kad jeigu šalyje daugiau kaip 20 proc. piliečių yra iš kitų ES šalių, valstybė gali numatyti būtino pragyvenimo toje šalyje trukmę tam, kad tas pilietis galėtų būti renkamas. Visa tai traktuojama kaip viršnacionalinės pilietybės dalykai, kai ES pilietis įgauna teisę dalyvauti kitos šalies politiniame gyvenime.

2. Teisė dalyvauti Europos Parlamento rinkimuose.

Nuo 1979 metų Europos Parlamento deputatai renkami tiesioginiuose rinkimuose. ES pilietis vieną kartą gali rinkti arba būdamas toje šalyje, kurioje jis gyvena, arba šalyje, iš kurios jis yra kilęs (kilmės šalyje). Kaip tokia teisė traktuotina: ar kaip viršnacionalinė, ar kaip viršnacionalinė pilietybė? Deputatai atstovauja tam tikrai šaliai, kurioje jie yra išrinkti, bet ne „supratautai“. Kalbant apie tiesioginį piliečių dalyvavimą politikos procese, jis nėra aktyvus dėl tam tikro piliečių apatiškumo, kuris siejasi su Parlamento neįtakingumu. 1999 m. birželį Parlamento rinkimuose dalyvavo tik 49,9 proc. balso teisę turinčių rinkėjų (Integracijos žinios, 1999, Nr. 4, p. 4). Tokiu būdu ES vykdomos politikos formavimas yra perduotas tarptautinėms institucijoms, kurios savo veikla yra toliau nuo šalių narių piliečių kontrolės ir tiesioginio politinio dalyvavimo.

Reformuojant ES, Konvente pasigirsta nauji siūlymai – kurti ES

kaip bendriją, kaip „tautą“. Vienas tokių siūlymų siejamas su tuo, kad politinėms partijoms rinkimuose būtų leista sudaryti viršnacionalinius sąrašus. Kitas – sudarant tokius sąrašus, kurti „Europines partijas“, kurios šiuos sąrašus ir pateikia. Tai būtų galima pavadinti panašių politinių partijų federacijų kūrimu, pvz., Europos liberalai arba Europos socialistų frakcija Europos Parlamente. Nicos sutartis numato politinėms partijoms teisę turėti savo specifinį statusą ir finansavimą.

3. Kitos teisės, dar ryškiau atskleidžiančios ES pilietybės viršnacionalinį pobūdį, pavyzdžiu gali būti tai, kad ES pilietis, gyvenantis trečiojoje šalyje, yra globojamas ir gali kreiptis į kitos ES šalies konsulinę tarnybą, esančią trečiojoje šalyje. Pirmojo ir antrojo punkto teisės diegia Europinį identitetą, o pastarojo trečiojo pavyzdys kalba jau apie tai, kai ES piliečiai yra ne ES šalyse. Tai ypač svarbu, prisimenant tai, kad ES neturi juridinio asmens statuso, o jį turi Europos Bendrijos. Kitas pavyzdys – Mastrichto sutartyje įteisinta teisė kreiptis su peticijomis į Europos Parlamentą. Kita vertus, Naujoje ES Konstitucijoje gali būti pasiūlyta kai kuriuos klausimus spręsti Europinių referendumų būdu.

Įvairių ES piliečio politinių teisių plėtra susiduria su būtinumu iš naujo išnagrinėti nacionalines konstitucijas, tad politinių teisių kontekste stengiamasi grįžti prie klasikinio pilietybės apibrėžimo. Vis dėlto ES pilietybė suteikia tokias teises, kuriomis jie gali naudotis ir kitoje šalyje, tačiau nacionalinė pilietybė – ne.

Matoma, kad tokios ES pilietybės teisės, kokios suteiktos dabartiniu metu, nelabai skatina piliečių atstovavimą ir dalyvavimą politikos procese, nes jos į tai yra silpnai orientuotos. Vis dėlto atsiribojus nuo institucinės ES struktūros problemų, jos pilietybę galima vertinti kaip didėjantį potencialą, kurio pagrindu formuojasi politinis junginys, pasižymintis tam tikru solidarumu ir siekiantis dalyvauti su juo susijusiuose procesuose. Taigi egzistuojančios ES pilietybės teisės gali nulemti universalios pilietinės bendruomenės kūrimą, kuri suinteresuota užtikrinti savo vaidmenį ES bei daryti įtaką legitimacijos principų įgyvendinimui.

TREČIA DALIS

SOCIALINĖ INTEGRACIJA IR PILIETYBĖS KONCEPCIJA

Pilietybė pirmiausia suprantama kaip teisinė koncepcija. Tiriant ES pilietybės socialinius ir kultūrinius padarinius (ypač tiems gyventojams, kurie neturi ES valstybių pilietybės), klausiama, ar gali būti toks darinys kaip Europos Sąjungos pilietybė socialine arba kultūrine prasme.

Ką pilietybė reiškia šiandien? Kuo dabartinė pilietybės prasmė ir kitos prasmės skiriasi nuo gyvavusių praeityje, ką ji galėtų reikšti ateityje? Į klausimą apie šiuolaikinės pilietybės prasmės savitumą pateikiami pagrįsti ir gana priimtini atsakymai. Į klausimą, kaip keičiasi šiuolaikinė pilietybė, atsako ir dauguma žmonių, tačiau jie daro tai priešingai, nei tikisi mokslininkai, ieškantys atsakymo, kokia linkme gali vystytis šiuolaikinė pilietybė.

Kad perprastume pilietybės prasmę dabartiniame pasaulyje, naudinga nustatyti kelis skirtingus termino apibrėžimus.

Pirmoji ir tikriausiai geriausiai žinoma yra užuomazginė pilietybės reikšmė. Ir senovės, ir moderniose respublikose ir demokratijose piliečiu buvo laikomas asmuo, turintis politines teises dalyvauti visuotiniuose savivaldos procesuose. Tai apima teisę balsuoti, teisę užimti skiriamą ir renkamą vyriausybinį postą, teisę eiti pareigas įvairiose vertinimo komisijose ir dalyvauti politinėse diskusijose kaip lygiateisiam bendruomenės nariui.

Antra, ypač dabartiniame pasaulyje, „pilietybė“ dažniausiai suvokiama kaip išimtinai juridinis statusas. „Piliečiais“ laikomi žmonės, pagal įstatymą pripažinti konkrečios, oficialiai nepriklausomos politinės bendruomenės nariais. Dėl to jie įgyja tam tikras pagrindines teises į tos bendruomenės valdžios apsaugą. Bet kuriuo atveju šios pa-

grindinės teisės apima ir politinio dalyvavimo teisę. Šia prasme „pilietybės“ turėjimas iš esmės suprantamas kaip „tautybės“ tam tikroje šiuolaikinėje valstybėje atitikmuo, net jei susidaro įspūdis, kad pilietinės teisės „piliečiams“ priklauso labiau nei „tautiečiams“.

Trečioji „piliečio“ reikšmė tapo įprasta ir vis dažniau vartojama maždaug pastarajame šimtmetyje arba panašiai kalbant apie tuos, kas priklauso bet kokiai žmonių draugijai: ir politinei bendruomenei, ir bet kokiai kitai grupei. Aš galiu būti laikomas savo rajono, savo sporto klubo, savo universiteto piliečiu (nariu) taip pat sėkmingai, kaip ir savo politinės bendruomenės piliečiu. Žinoma, šios reikšmės vartojimas nėra visiškai modernus. Penktojo amžiaus Šv. Augustino darbe „Dievo miestas“ pateikti samprotavimai, kad apsaugoti yra „dangiškojo miesto piliečiai“, o ne paprasti žemiškųjų miestų piliečiai, priklausantys „žemės bendrijai“ (Augustine). Toks „pilietybės“ termino dėstymas yra metaforiškas, kaip ir buvo Augustino formuluotėje. Dar ir dabar, kalbant apie narystę bet kokioje virtualioje asociacijoje, „pilietybės“ vartojimas taip paplitęs, kad daugelis tokią nepolitišką „pilietybę“ traktuoja kaip alternatyvią, tačiau lygiareikšmę žodžio prasmę.

Ketvirtoji „pilietybės“ prasmė atsirado kaip pirmosios ir trečiosios reikšmės rezultatas. Šiandien dažnai naudojamės „pilietybe“ ne tik narystei kokiai nors grupei pažymėti, bet ir nusakyti tam tikrus prideramo elgesio standartus. Dalis žmonių, nuolatos savo lėšomis besirūpinančių savo politinės bendruomenės, bažnyčios, klubo ir kitos žmonių bendrijos gerove, laikomi „tikraisiais“ tokių organizacijų piliečiais. Kiti, nerodantys jokių pastangų, laikomi paprastaisiais nariais, kurie, atrodo, nesuvokia, ką apima bei įkūnija tikra pilietybės prasmė. Kai bendruomenė, visuomenė ar privatūs asmenys savo nariams suteikia „pilietybės“ apdovanojimus, formuojami papročiai. Tai akivaizdžiai rodo, kad tikraisiais piliečiais, atsižvelgiant į sąvokos reikšmę, galima laikyti tik „gerus“ piliečius. Ši reikšmė parodo respublikoniško bendros pilietybės supratimo susiliejimą su dabar paplitusia tvarka naudotis pilietybe nurodant narystę bet kokioje iš daugelio įvairių žmonių grupių.

Pažymėtina, kad pastarosios trys reikšmės susiformavo per keletą pastarųjų amžių, paskutiniosios dvi paplito per paskutiniuosius šimtą metų.

3.1. Pilietybės samprata: teisės tradicijos

Kiekviena moderni valstybė formaliai apibrėžia savo pilietiją, viešai pripažindama grupę asmenų savo nariais, o visus kitus laikydama nepiliečiais arba svetimšaliais. Apibūdinant pilietybę, išreiškiamas asmens priklausymas valstybei. Dauguma autorių pilietybę apibūdina kaip objektyvų nuolatinį asmens teisinį arba politinį ryšį su konkrečia valstybe. Niekas neginčija, kad pilietybė neegzistuoja be valstybės. Pilietybė yra neatskiriama valstybės suvereniteto savybė, jo atributas. Valstybės gyventojų visumą sudaro: tos valstybės piliečiai, valstybėje gyvenantys užsieniečiai ir asmenys be pilietybės (V. Sinkevičius, 2002, p. 16.). Asmenų, gyvenančių valstybės teritorijoje, visuma sudaro valstybės gyventojus – demografinę, bet ne teisinę kategoriją. Valstybine teisine prasme valstybės gyventojus sudaro tik valstybės piliečiai.

Nepaisant įvairių ypač XX a. paplitusių pilietybės sampratos dviprasmybių, supratimas, kad visi visuomenės nariai yra piliečiai, visi piliečiai paklūsta įstatymams ir visi yra lygūs įstatymams, ko gero, laikytinas pirmuoju pilietybės apibrėžimu. Pilietybės, kaip tam tikro nuolatinio teisinio ar politinio teisinio asmens ir valstybės ryšio, supratimas (pateikiamas Lietuvos teisininkų darbuose, V. Sinkevičiaus, V. Vadapalo, P. Kūrio, A. Pumpučio, B. Nemicko ir kitų) dažnai pabrėžiamas ir užsienio literatūroje. Toks pilietybės apibrėžimas neatskleidžia to, kaip pilietybė gali būti suprantama, kokie esminiai požymiai išskiriami ją apibūdinant, nuo ko labai priklauso pilietybės teisinio reguliavimo turinys. V. Sinkevičius savo monografijos „Lietuvos Respublikos pilietybė 1918–2001 metais“ (2002) skyrių, skirtą pilietybės sampratai, pradeda žodžiais: „Lietuvos teisės literatūroje pilietybės samprata yra mažai tirta“ (11 p.). Atrodytų, kam daugiau, jeigu ne teisininkams ją tirti, tačiau pilietybės socialinio turinio atskleidimas įvairiose šalyse ir skirtinguose kontekstuose dabartiniu laikotarpiu sukėlė tikrą pilietybės socialinio turinio tyrimų bumą.

Pripažįstant bet kurios klasifikacijos ribotumą ir tai, kad iš tikrųjų modeliai „grynu“ pavidalu retai egzistuoja, pilietybės įgijimo teisių pagrindu plačiausiai paplitęs šių pilietybės modelių nagrinėjimas (pateikiame pagal M. Mitchell ir D. Russell, 1998):

PILIETYBĖS MODELIAI
(pagal Mitchellą ir Russellą)

- ETNINIS PILETYBĖS MODELIS, ARBA PILIETYBĖS KAIP ATSKIRTIES MODELIS (Vokietija)

Tautą aprašo etninėmis sąvokomis, glaudžiai sieja su kultūra ir kalba

- RESPUBLIKINIS, ARBA PILIETINIS, PILIETYBĖS MODELIS (Prancūzija)

Pilietybė suteikiama visiems gyventojams, nepriklauso nuo tautybės (kilmės), svarbu tapatumas ir aktyvus dalyvavimas nacionalinėje kultūroje

- DAUGIAKULTŪRINIS PILIETYBĖS MODELIS (Jungtinė Karalystė)

3 lentelėje pateikiami Baltijos Barometro duomenys, kai buvo matuojamas Baltijos šalių gyventojų požiūris, kas galėtų įgyti šalies pilietybę (numatančią ir rinkimų teisę).

3 lentelė. **Kuris teiginys geriausiai išreiškia Jūsų nuomonę, kas turėtų tapti piliečiu ir galėtų balsuoti Parlamento rinkimuose?**
(pasirinkite tik vieną atsakymą)* (procentais)

	Liet./ Liet.	Liet./ Rus.	Lat./ Lat.	Lat./ Rus.	Est./ Est.	Est./ Rus.
Tik tie, kurių šeimos nariai buvo piliečiais iki 1940 m.	5	0	27	3	33	2
Kiekvienas, gimęs toje šalyje	39	24	39	36	36	24
Kiekvienas, kuris gyveno šalyje daugiau nei dešimt metų	26	19	17	22	21	22
Kiekvienas, buvęs šalyje atgaunant nepriklausomybę	8	6	7	18	9	27
Kiekvienas, turėjęs buvusios TSRS pilietybę, dabar gyvenantis šalyje	23	51	4	20	1	25
Kita			5	1		

*New Baltic Barometer IV (2000), p. 49

(Lentelėje atskirai pateikiami kiekvienoje šalyje gyvenančių rusakalbių atsakymai)

Pagal Lietuvos Respublikos Konstitucijos 12 straipsnį „Lietuvos Respublikos pilietybė įgijama gimstant ir kitais įstatymo numatytais pagrindais“. Remiantis piliečių nuomone, Lietuvos gyventojams artimas Respublikinis, arba pilietinis, pilietybės modelis (Mitchell and Russell, 1998, p. 84), kai pilietybė teikiama visiems gyventojams ir nepriklauso nuo tautybės (kilmės), svarbu tapatumas ir aktyvus dalyvavimas nacionalinėje kultūroje. Didžiausią gyventojų dalį, kuri pilietybės įgijimą sieja su buvusios TSRS pilietybe ir dabartiniu gyvenimu šalyje, sudarė Lietuvos rusakalbiai. Estijos piliečiai aiškiausiai išreiškia restitucijos interesus, gindami teises tų savo piliečių, kurie gyveno Estijoje iki 1940 m. Europos gyventojų tapatumo su Europa, šalimi, regionu ar gyvenviete ypatumai tirti ir aprašyti Europos vertybių – 1999 tyrimo metu (žr. Bibliografiją http:// evs. kub. nl) demonstrate this. Baltijos valstybių piliečiai pirmiausia tapatina save su šalimi (Europa ir mes, 2001, p. 52–81).

V. Sinkevičiaus studija (2002) apie Lietuvos Respublikos pilietybės teisinį reguliavimą įvairiais istoriniais laikotarpiais leidžia apibendrinti kai kuriuos teisinio pilietybės supratimo bruožus, kuriuos būtina pateikti.

Pirma, apibūdinant pilietybę, remiamasi asmens ir valstybės (teisiniu) ryšiu (1997 m. Europos konvencijos dėl pilietybės 2 straipsnio a punkte, aiškinančiame pilietybės sąvoką, pilietybė taip pat apibūdinama kaip „teisinis ryšys tarp asmens ir valstybės, kuris nenurodo asmens etninės kilmės“). Kokiomis paradigmomis remiantis galima šį ryšį tirti:

- Apibūdinant pilietybę, pirmiausia pabrėžiamas asmens *priklausymas* valstybei. Išskiriamas „priklausymo“ terminas, kuriuo sudaromos prielaidos kurti tokį pilietybės santykių turinį, kai vyraujantis subjektas yra valstybė (taip pernelyg sureikšminamas valstybės vaidmuo); asmuo yra vienašališkai priklausomas nuo valstybės ir jai pavaldus (taip sumenkinamas asmens vaidmuo). Tokia pilietybės samprata sudaro prielaidas grįsti pilietybę asmens pavaldumu valstybei arba valstybės vyravimu (tai neatspindi pilietybės demokratinio turinio, neatskleidžia asmens ir valstybės teisinio ryšio abipusiškumo, iš kurio kyla ne tik asmens pareigos ir atsakomybė valstybei, bet ir valstybės pareigos ir atsakomybė asmeniui).
- Apibūdinant pilietybę, pabrėžiamas *asmens ir valstybės teisinis*

ryšys. Ne asmens priklausymas valstybei lemia asmens ir valstybės teisinio ryšio buvimą. Šis ryšys ne *lemia*, bet *reiškia* ne bet kokį asmens priklausymą valstybei, o tik teisinį. Būtent asmens ir valstybės teisinis ryšys reiškia, kad asmuo įgyja (turi) specifines šios valstybės piliečio savybes, specifinę būseną, leidžiančią jam turėti teisių, laisvių ir pareigų, kurias turi tik piliečiai, visumą. Neretai teigiama, kad asmens ir valstybės nuolatinį ryšį rodo asmens ir valstybės tarpusavio teisių ir pareigų visuma. Asmens ir valstybės nuolatinį teisinį ryšį išreiškia ne bet kokia asmens ir valstybės tarpusavio teisių ir pareigų visuma. Šioje teisių ir pareigų visumoje privalo būti tokios asmens teisės ir pareigos, kurias turi tik piliečiai (V. Sinkevičius, 2002, 18 p.). Kita vertus, tarp nurodytų teisių ir pareigų valstybė privalo turėti tokias teises ir pareigas, kokias ji turi tik piliečiams.

V. Sinkevičiaus nuomone (V. Sinkevičius, 2002, 13–15 p.), nėra įtikinamų teisinių argumentų, leidžiančių tvirtinti, kad „asmens ir valstybės teisinis ryšys“ ir „asmens priklausymas valstybei“ yra du atskiri, savarankiški, vienas greta kito egzistuojantys pilietybę apibūdinantys elementai.

- Asmens ir valstybės teisinis ryšys yra *nuolatinis.*
- Pilietybė apibūdinama kaip *narystė valstybėje ar narystė valstybės tautoje.* Pilietybę, kaip narystę tautoje, teritorijoje ir valstybėje, plačiai nagrinėja R. Brubaker (1998): „Apytiksliai sutampanti su nuolatiniais valstybės gyventojais, moderni pilietija neprima tik užsieniečių, t. y. kitoms valstybėms priklausančių asmenų. Bet pilietybė nėra tiesiog sėslumo atspindys; tai yra ilgalaikis asmeninis statusas, kurio nesuteikia vien tik pervažiavimas per valstybę ar ilgesnis sėslumas, ir kuris neprarandamas su laikinu ar ilgalaikiu išvykimu. Šiuo atžvilgiu moderni valstybė yra ne paprasta teritorinė, o narystės organizacija, piliečių asociacija“ (43 p.). Sociologiniu požiūriu būtina atkreipti dėmesį į minimą „ilgalaikio asmeninio statuso“ terminą. Kai pilietybė apibūdinama kaip narystė valstybėje, šios valstybės, t. y. gyventojų viešosios teisinės sąjungos, nariais laikomi ne visi valstybės gyventojai, o tik tos valstybės piliečiai. Būtent pilietybė išreiškia asmens narystę valstybėje. Ši narystė visada yra teisinio pobūdžio (V. Sinkevičius, 2002, 16 p.).

3.2. Pilietybės samprata: sociologijos požiūriai

Pilietybė iš pirmo žvilgsnio neįdomi būtent dėl savo formalumo ir oficialumo. Formalios pilietybės nepaisymo sociologijoje pagrindai yra:

- Tai, kad sociologija linkusi laikyti ribotos nacionalinės „visuomenės“ egzistavimą savaimę suprantamu ir sutelkti dėmesį į tos visuomenės institucijas ir vidinius procesus (A. Giddensas pagal Brubaker, 45 p.).
- Tai, kad sociologija nėra linkusi pritarti teritorijos reikšmės perdėjimui valstybės tyrimuose (kai valstybė suvokiama kaip teritorinė, o ne kaip narystės organizacija).
- Tai, kad būtent sociologijai prisiėjo apeiti oficialias struktūras ir institutus, siekiant atskleisti realią socialinių reiškinių sąveiką.

Pripažįstant pilietybės ir jos tyrimų raidą, galima skirti kelis raidos etapus. Pirmasis etapas bei pilietybės samprata siejama su individo teisėmis, kurios dažnai aprašomos kaip neatskiriamos, užtvirtintos šalių konstitucijose, nekintančios tarp įvairių žmonių kartų ar tarp rinkimų.

Pradėjus pilietybę nagrinėti kaip „įtraukimą“, „įsijungimą“ ar „priklausomybę“ ir taikant bendruomenės buvimą, neišvengiamai įvedamos tokios sritys kaip sveikatos apsauga ir išsimokslinimas bei jų prieinamumas skirtingas pajamas gaunantiems, įvairios lyties ar tautybės žmonėms. Šioje srityje dirbo ir Lietuvos sociologai tuo metu, kai apie ES pilietybę nebuvo galvojama (A. Matulionio darbai).

Gerovės valstybės sampratos raidos ir ne diskriminacijos principo gretinimas formuoja „trečiosios kartos ar bangos“ pilietybės tyrimų turinį. Pastarasis raidos etapas labiausiai pilietybę susiejo su atskirtimi, išryškindamas politinės, ekonominės bei socialinės atskirties pasireiškimus. Toli gražu nėra sutariama, arba iš tiesų gerovės valstybės kelia sau tikslą kurti ar atitinkamą pilietybę, ar jos modelį. Greičiau manoma, kad kuriant universalias socialinės apsaugos sistemas, pilietybė atsiranda savaime, nors, pavyzdžiui, Prancūzijoje ir Švedijoje šiame kontekste pilietybė turi visiškai skirtingą reikšmę: Prancūzijoje gerovės valstybės klausimai visai nėra siejami su diskusijomis dėl pilietybės, o Švedijoje pilietybės klausimai prilyginami migrantų ir mažumų klausimų sprendimui. Kaip teigia M. Mullardas (1999, p. 14), nėra kaip palyginti, ar asmuo, gyvenantis Vokietijoje arba Prancūzijoje, yra didesnis pilietis nei asmuo, gyvenantis Italijoje arba Didžiojoje Britanijoje.

Gerovės valstybės atsiradimas suprantamas kaip išsivysčiusio kapitalizmo reiškinys. N. L. Smelseris (1994) teigia, kad gerovės valstybė – tai sąvoka, atsiradusi šiame šimtmetyje. Ji reiškia išaugusią valstybės atsakomybę savo piliečiams garantuoti materialinę gerovę. Paslaugos, kurias teikia gerovės valstybė, yra įvairios, bet jos dažniausiai apima pensijų aprūpinimą, kompensacijas ligos ir nelaimingų atsitikimų atveju, nedarbo pašalpas, sveikatos draudimą, motinystės pašalpas ir pan. (Smelser, 1994, p. 94). Kai kurie mokslininkai teigia, kad gerovės valstybė yra ne tik socialinių paslaugų tinklas, bet nustatytų idėjų apie visuomenę ir šeimą visuma. Jie teigia, kad gerovės valstybė turi reikšmingą poveikį tokioms institucijoms kaip darbo rinka, klasių struktūra, be to, lyčių santykiams, paskirstymo ir perskirstymo sistemai. Gerovės valstybės teikiamas paslaugas atspindi valstybės, šeimos ir rinkos santykiai. Mokslininkai nustatė gerovės valstybės tipus būtent pagal tai, kuriam iš minėtų institutų (valstybei, šeimai ar rinkai) gerovės valstybė teikia pirmenybę. Gösta Esping-Andersenas (1990) išskyrė 3 pagrindinius nacionalinio socialinio modelio, arba tautinio „gerovės kapitalizmo“, tipus ir pabrėžė jų sisteminius, tradicinius politinius ir sociologinius skirtumus: socialinį-demokratinį, kuriam priskiriamos Švedija, Norvegija ir kitos Skandinavijos šalys; liberalųjį (JAV, Kanada, Australija); konservatyvų-korporatinį tipą, apimantį tokių šalių grupę kaip Vokietija, Prancūzija, Italija.

Liberali gerovės valstybė pirmenybę teikia rinkai. Liberalios rinkos modelis egzistuoja JAV ir iš dalies Jungtinėje Karalystėje. Čia pirmenybė teikiama pilietinėms teisėms ir ekonominio augimo skatinimui, o socialinės teisės ir valstybės socialinio aprūpinimo išlaidos mažinamos, laikantis paramos reikalingumo nustatymo – vienos iš apsaugos priemonių („*safety-net*“) politikos. Socialinių garantijų sistema (nedarbo pašalpa, motinystės, vaiko pašalpos) trijose Baltijos šalyse yra prasta (Blom, 1996, p. 242). Nepaisant bandymų įkurti panašias į skandinavų socialinių garantijų struktūras, Baltijos šalių gerovės valstybės vystosi liberalia kryptimi (Blom, 1996). J. Paluckienė (1999) taip pat teigia, kad Baltijos šalys vystosi liberalios gerovės valstybės kryptimi. Baltijos šalims būdingi visi liberalios gerovės valstybės požymiai: nedidelės pašalpos, mokamos tik tiems, kurie įrodo, kad pašalpa yra reikalinga, t. y. pašalpos mokamos ne pilietybės pagrindu, o individualaus vertinimo pagrindu, kaip ir kitose liberaliose gerovės valstybėse (JAV, Kanadoje). Nedidelės socialinės išmokos, silpnos profsąjungos,

liberali vyriausybės politika – tai požymiai, dėl kurių Baltijos šalis galima priskirti liberalios gerovės valstybės tipui. Nors socialinės apsaugos struktūros buvo įkurtos daugiausia remiantis Skandinavijos šalių pavyzdžiu, tačiau žemesnis ekonominis lygis, kairiųjų partijų ir lygybės pažiūrų nepopuliarumas, žemas pilietinės visuomenės lygis sudaro sąlygas vystytis Baltijos gerovės valstybėms liberalia, o ne socialine demokratine kryptimi.

Čia valstybė savo piliečiams garantuoja tik minimalią paramą ir stengiasi, kad pats individas, pasikliaudamas rinka, užtikrintų savo gerovę. Tokioje gerovės valstybėje individas skatinamas dalyvauti rinkoje ir taip užsitikrinti sau pragyvenimo šaltinius. Liberalioje socialinėje politikoje būtent rinka, o ne valstybė garantuoja didžiausią dalį gerovės, valstybė nedidelėmis išmokomis stengiasi tik sušvelninti skurdo, nelygybės, nedarbo problemas. Švedijos, kaip gerovės valstybės, pavyzdys minimas dažniausiai net analizuojant industrines šalis. Šioje šalyje sisteminis duomenų rinkimas leido, pavyzdžiui, tirti nedarbo tendencijas nuo 1924 metų iki 1993 (Stenberg, 1997) stebint, kaip Švedijos socialinės politikos kaita veikė šios šalies individų, gaunančių socialinę paramą, skaičių. Gerovės valstybės koncepcija turi ir savo šalininkų, ir kritikų. Šalininkai savo argumentus grindžia ir ekonominiais, ir politiniais veiksniais. Gerovės valstybės politika skatina ekonominį augimą, atlieka investicijų mažėjimo prevencijos ir paklausos stabilizatoriaus vaidmenį. Gerovės valstybės politika taip pat turėtų didinti stabilumą ir kelti produktyvumą (Stenberg, 1997).

Konservatyvus kolektyvinis modelis egzistuoja Vokietijoje, Austrijoje ir Prancūzijoje. Jis skatina aukštą užimtumo lygį ir įtvirtina darbdavių ir dirbančiųjų organizacijų „socialinį dialogą“ tokiais klausimais, kaip gamybos ryšiai ir socialinės politikos skatinimas. Jis gerai apsaugo visu etatu dirbančių vyrų ir jų šeimų socialines teises, bet išsaugo kai kuriuos sustabarėjusius dalykus, pavyzdžiui, išimtinai socialinį moterų skirstymą į sluoksnius ir darbo rinkos valdymą.

Socialdemokratinis modelis egzistuoja Skandinavijos valstybėse. Jis skatina vadovautis egalitariniais/lygiaviniais, universaliais ir viską apimančiais idealais bei vertybėmis, taigi laikyti žmones moderniais piliečiais, kurie teisėtai reikalauja socialinių teisių garantijų. Kaip ir kolektyviniu, šiuo modeliu siekiama kelti užimtumo lygį, skatinamos bendradarbiavimo strategijos. Be to, šio modelio šalyse daug dėmesio skiriama vaikų priežiūrai bei viešųjų darbų sektoriui finansuoti, kad

padidėtų moterų galimybė įsidarbinti ir apskritai, kad būtų palaikoma šeimą remianti socialinė ir darbo rinkos terpė.

Šie socialiniai modeliai buvo vertinami remiantis keliais kriterijais: ekonominio veiksmingumo ir gyvenimo kokybės gerinimo, skatinant individų autonomiją, socialinę lygybę, integraciją ir socialinį stabilumą.

Ši „trijų visuomenių tipų“ analizė buvo įvairiai kritikuojama, įskaitant ir feministinį judėjimą. Pagrįstai kritikos sulaukta dėl neišskirto tradicinio požiūrio į socialinę politiką ir socialinę pilietybę, kuris remiasi šeima, pilietine bendruomene, tai būdinga Ispanijai, Italijai ir kitoms pietų Europos valstybėms. Pasigendama ir modelio, veikiančio pokomunistinėse, vadinamosiose „pereinamosiose“ šalyse, apžvalgos.

Teigiama, kad socialdemokratinis modelis yra tinkamiausias plėtoti ir realizuoti pilietybės socialines teises, nes jis yra pajėgus adaptuotis ir atsinaujinti. Tai patvirtina ir naujausi socialinių modelių tyrimai, kuriuose teigiama, kad socialdemokratinis modelis (remiantis minėtais kriterijais) yra geriausias pasirinkimas socialinei nelygybei, skurdui mažinti, stabilumui bei autonomijai skatinti.

Po karo vykę struktūriniai pokyčiai (t. y. ekonominė industrializacija) kėlė tas pačias socialines problemas, su kuriomis susiduriama ir dabartiniu poindustrializmo ir globalizacijos laikotarpiu. Kitaip tariant, dabartinės aplinkybės, dabartiniai struktūriniai pokyčiai, darant įtaką valstybės socialinio aprūpinimo sistemai, taip, kaip ir anksčiau, sukelia tas pačias socialines problemas ir tokį patį socialinės politikos atsaką į juos. Pastarųjų permainų (poindustrializmo ir globalizacijos) paradigma, susiejanti struktūrinius pokyčius, globalizaciją ir socialinę pilietybę, buvo pavadinta „naująja konvergencijos teorija“. Globalizacijos įtaka šalies socialinei politikai, valstybės socialinio aprūpinimo sistemai ir, žinoma, viešajai politikai yra akivaizdi naujai kylanti problema, kurią reikia analizuoti. Nepaisant to, ši struktūrinio pokyčio paradigma dar nesulaukė sistemiško lyginamojo tyrimo.

Tiriant bendrus struktūrinius pokyčius ir socialines problemas, sprendžiama politinės konvergencijos/susiliejimo galimybė. Tęsiant mintį apie permainas, pasak tyrėjų, struktūriniai darbo rinkų ir užimtumo režimų pokyčiai pažangiose pramoninėse valstybėse XX a. pabaigoje apėmė nedarbo ir/ar darbo ne visu etatu ir/ar lankstaus darbo augimą. Darbo vietų ne visu etatu, kurį daugiausia renkasi moterys, ES nuo 1987 iki 1990 m. padaugėjo 9 proc., o nuo 1990 iki 1994 m. – 13 proc.,

tuo tarpu bendras žmonių, dirbančių visą darbo laiką, skaičius sumažėjo (Roche, 2002, p. 80). Kitas darbo rinkos lankstumo indikatorius – laikinas įsidarbinimas. Nors jis didėjo lėčiau, nei darbas ne visu etatu, 1994 m. siekė per 10 proc. visų dirbančiųjų ES. Tokie darbo rinkos pokyčiai gali padidinti skurdą, skatinti socialinę atskirtį ir tikslinių pašalpų sistemų vystymąsi. Taigi dėl minėtų struktūrinių pokyčių socialinės gerovės režimuose vis dažniau renkamasi tikslingai nukreiptas ir atrankines gerovės pajamų paskirstymo formas.

Įvairių valstybių politinio atsako į struktūrinius pokyčius panašumų yra daugelyje sričių: tai „socialinio susitarimo“ ir „aktyvaus“ požiūrių į darbo rinką ir užimtumo politiką plėtojimas, socialinės paramos politika, iliustruojanti konvergencijos teorijos šalininkų argumentus. Kiekviena pokario valstybinė socialinio aprūpinimo sistema, nepaisant jų skirtumų, dažniausiai susideda iš dviejų dalių: pirmoji dalis tradiciškai laikoma paplitusiu ir universaliu pašalpų skyrimu tiems, kas negali savęs išlaikyti dėl nedarbo, ligos arba pensinio amžiaus. Antroji dalis, tradiciškai laikoma ne tokia svarbia, vadinama „socialine parama“. Šia dalimi siekiama sukurti „apsaugos tinklą“ tiems žmonėms, kurie negauna pajamų ir paramos iš pagrindinės socialinio aprūpinimo sistemos dalies. Pagal šią sistemos dalį pašalpos skirstomos ne pagal universalų modelį, bet taikant įvairius pašalpos reikalingumo nustatymo testus. Čia kalbama apie žmones, kurie niekada arba beveik niekada nėra dirbę, ilgą laiką neranda darbo, ilgą laiką augina vaikus ir turinčius mažas pajamas, taigi žmones, kurių išlikimas ir gyvenimo kokybė labai priklauso nuo šios socialinio aprūpinimo sistemos dalies.

Konvergencijos teorijos oponentų, mokslininkų Castles ir Pierson (Roche, 2002, p. 81–83) lyginamasis tyrimas, 1996 m. atliktas Jungtinėje Karalystėje, Australijoje ir Naujojoje Zelandijoje, skirtas nustatyti globalizacijos įtaką socialinei politikai, „konvergencijos teoriją“ siūlo apriboti. Šios trys šalys buvo pasirinktos tikintis rasti kuo daugiau jų socialinės politikos panašumų. Tačiau buvo nustatyta, kad nors valstybės taikė panašius socialinės politikos vystymo metodus, rezultatai gana skirtingi. Todėl mokslininkai tikina, kad „konvergencijos teorija“ neatspindi šių šalių socialinės politikos plėtros realijų. Rhodes (Roche, 2002, p. 82) svarsto „trečiojo (tarpinio) kelio“ tarp globalistų ir nacionalistų galimybę. Jis rekomenduoja „pažangios konkurencijos“ požiūrį, kuris tuo pat metu skatintų nacionalinių valsty-

bių ekonominę, socialinę, politinę ir institucinę raidą bei visuomeninių koalicijų kūrimąsi „globalizacijos aukoms“ remti. Negana to, kaip potencialų tokios koalicijos variantą Rhodes siūlo Europos Sąjungą.

Buvo pripažinta, kad socialinių teisių ir nacionalinių pilietybės modelių skirtumai išsivysčiusiose ir demokratinėse visuomenėse yra svarbūs ir ilgalaikiai. Tačiau visuomenės nėra izoliuotos, o atvirkščiai, egzistuoja sąveikaudamos naujoje, besikeičiančioje tarptautinėje, politinėje-ekonominėje erdvėje. Todėl neišvengiami ir kai kurie panašumai: tai didėjanti socialinės paramos svarba socialinio aprūpinimo sistemose; „aktyvus“ požiūris į darbo rinką ir užimtumo politiką; vadinamojo naujo piliečių ir valstybės „socialinio susitarimo“ įvairovės augimas. Taigi bandant suvokti ir įvertinti dabartinę socialinės pilietybės ir socialinių teisių būklę, reikia atsižvelgti į naują tarptautinį kontekstą ir jo jėgą, skatinančią modelių įvairovę, taip pat ir konvergenciją.

Bandome pateikti keletą pilietybės modelių, kuriuos apibūdintumėme kaip sociologinius. Pilietybės aprašymas sociologiniais požiūriais skiriasi nuo šiandien gyvuojančios socialinės pilietybės sampratos, kurią geriausiai perteikia ES socialinės politikos formavimasis. Sociologines pilietybės paradigmas perteikia T. H. Marshallo koncepcija, pabrėžianti statuso reikšmę, taip pat R. Dahrendorfo, kurios savitumą labiausiai atskleidžia pilietybės parašymas per socialinius vaidmenis, B. Turnerio ir M. Mulardo pilietybės kaip proceso suvokimas. D. Ivisono (2000) darbą norėjome pateikti kaip pilietybės kaip gyvenimo būdo koncepciją, bet jis pasirodė artimesnis liberalios pilietybės sampratai, aprašomai per politinį tapatumą, įkomponuojamai į formalių teisių kontekstą, pasigendant sociologinio pagrindimo ar turinio. Žinoma, sociologinių požiūrių įvairovė būtų nepilna apeinant G. Delanty ponacionalinės pilietybės koncepciją.

3.2.1. Pilietybė kaip statusas (T. H. Marshallas)

T. H. Marshallas 1949 metais pilietybę apibrėžė kaip tam tikrą statusą tų, kurie yra tikrieji bendruomenės nariai. Vertinama, kad tai yra gana holistinis terminas. Tačiau bendruomenės terminas yra gana neapibrėžtas. Tarptautinėje teisėje pilietybė nusako individo teises, privilegijas ir pareigas, susijusias su jo priklausymu valstybei. Tad „piliečio“ sąvoka joje vartojama „įtraukimo“ prasme, skiriant pilietį nuo jo priešingybės – svetimšalio. Tai yra ne „narystė bendruomenėje“, o

narystė valstybėje. Šis aspektas naujai skamba ES pilietybės kontekste. Dažniausiai daromos nuorodos į Delanty veikalą (2002): „Europos kolektyvinis identitetas negali remtis kalba, religija ar tautybe, nesukeldamas konfliktų, tik pilietybė yra priimtinas būdas… Europos idėją, jeigu ji nebus susieta su multikultūralizmu ir postnacionaliniu pilietiškumu, kaip politinę sampratą reikėtų vertinti skeptiškai“.

Jau pusė amžiaus nesibaigia diskusijos apie Marshallo pilietybės teoriją, t. y. apie pilietybės sampratą anglų sociologo Marshallo veikale „Pilietybė ir socialinė klasė“ (*Citizenship and Social Class* (1950) ir tais pačiais metais Kembridžo universitete skaitytų paskaitų ciklo metu pasiūlytą pilietybės traktavimo trilogiją: pilietinės pilietybės (asmens, kalbos, tikėjimo laisvių, teisės į teisingumą, į asmeninę nuosavybę), politinės pilietybės (teisė rinkti ir būti renkamam…) ir socialinės pilietybės (kaip teisė į truputėlį ekonominės gerovės ir saugumą, teisės dalintis ir papildyti socialinį paveldą ir gyventi civilizuotą gyvenimą, nuo gerovės iki pilno dalyvavimo socialiniame gyvenime). Įdomu, kad tais metais šias paskaitas Kembridžo universitete jis skaitė savo bendrapavardžio ekonomisto Alfredo Marshallo garbei (suprantama, pageidautina šių dviejų autorių nepainioti).

Pasak T. H. Marshallo, šiuos tris pilietybės tipus, pradėtus skirti nuo XII amžiaus, galima sieti su tam tikru šimtmečiu: pilietines teises – su aštuonioliktu, politines – su devynioliktu, o socialines – su dvidešimtu. Oksfordo universiteto Šv. Antano koledžo rektoriumi apie 1987–1988 metus buvęs sociologijos profesorius R. Dahrendorfas šią pilietybės etapų formavimosi laikotarpių priskyrimą įvairiems amžiams pavadino tik anglo galima išsakyti pedantiška mintimi, kuri kitu atveju būtų įtartina (Dahrendorfas, 1996, p. 69): „Galbūt net ir Britanijoje šie trys procesai kiek labiau susipynė, tačiau šis skyrimas vis tiek naudingas“. Šie trys pilietybės tipai sparčiausiai vystėsi nuo XVII iki XX amžiaus ir buvo įtvirtinami institucinės diferenciacijos procese, kurio metu šiems tipams išreikšti plėtojosi specialiosios institucijos. Kartu su šiais trim pilietybės tipais egzistavo nemažai institucijų, kurios suteikė visoms šioms teisėms socialinę išraišką. Tai teisingumo teismas, parlamentas ir vietinės valdžios institucijos, švietimo sistema, socialinis aprūpinimas.

Pagal jo schemą, Britanijos pilietybės teisių evoliucija istoriškai gali būti kildinama iš XVIII šimtmečio pilietinių teisių iki jų plėtros XIX šimtmetyje į politines teises bei socialines teises XX šimtmetyje.

Įvairių vertintojų nuomone, labiausiai šioje koncepcijoje krenta į akis akivaizdžiai „neigiama“ teisių koncepcija, kuri užtikrina individų laisvę siekti savo interesų be valstybės įsikišimo rizikos. Tai apima privačios nuosavybės teises, kalbos laisvę bei teisinio proceso prieinamumą. Pagal Marshallą nuosavybės teisė nėra vien tik teisė į savo paties nuosavybę. Tai ir teisė ją įgyti, jeigu dar neturite. Balsavimo teisės išplėtimas XIX šimtmetyje papildė „pozityvias“ politines teises, kurios, pasak Marshallo, buvo susijusios ir su sveikatos aprūpinimu, išsimokslinimu bei pensijomis – teises, apibūdinamas kaip gerovės valstybės „socialinė pilietybė“. Sekant Marshallo schema, pilietybė buvo suvokiama kaip besirutuliojantis procesas, besiplečiantis kartu su nacionaline valstybe.

Pastaruoju metu kuriant ES pilietybės koncepciją, nesunkiai pastebima panaši „evoliucinė eiga“: Mastrichto sutartimi tikimasi, kad ES pilietybė plėtosis nuo pilietinių ir ekonominių teisių iki politinių ir socialinių (8 straipsnis palieka erdvę šiai galimybei). Žinoma, Marshallas kūrė savo koncepciją tuo metu, kai gerovės valstybės samprata dar buvo mažai išplėtota, ko nepasakysi apie Mastrichto sutarties laikotarpį. Lieka klausimas, ką galėtų reikšti „socialinė pilietybė“ naujame pogerovės valstybės bei neoliberalios tvarkos kontekste? Keletą prieštaringų strategijų jau bandoma įvardyti: tai bandymai sujungti socialines teises su ekonominių struktūrų formavimusi (tai prieštarauja Marshallo socialinės pilietybės koncepcijai) (Shore, 2000, p. 84). Ir Marshallas, ir kiti tyrėjai atkreipė dėmesį į tam tikros trinties buvimą istoriniame kontekste įkomponuojant pilietybės koncepciją į laisvąją rinką, kuri pabrėžia individo teises laisvai judėti, bei ekonominio aktyvumo ir socialinės pilietybės koncepcijos, kuri labiau grindžiama egalitarinio etnoso ir kolektyvinėmis teisėmis. Šis prieštaravimas įžvelgiamas ir Mastrichto sutarties dvasia plėtojamoje pilietybės koncepcijoje, kurią kritikai smerkia ir dėl ekonominio, ir dėl tautinio ribotumo.

Pabrėžiama Marshallo nuostata, kad pilietybė modifikuoja kapitalistinės rinkos neigiamą poveikį. Susisluoksniavusioje visuomenėje tarp kapitalizmo ir pilietybės arba, abstraktesniu lygiu, tarp stygiaus ir solidarumo, yra dinamiški ir prieštaringi santykiai. Šiuo atveju pilietybės statusas kapitalistinėje visuomenėje tarsi sušvelnina neigiamą ekonominės klasės poveikį. Pilietybės, kaip tam tikro statuso, prieštaravimas ir tam tikras paradoksas yra tai, kad pilietybės suteikiamo statuso teisių skirtumai gali nulemti statusų nelygybę, bet kartu ir švelninti

klasinę nelygybę. Biurokratinės gerovės sistemoje statuso suteikiamos teisės nulemia tų statusų konkurenciją, kylančią dėl išteklių trūkumo. Šią problemą Marshallas kėlė kalbėdamas apie paradoksalų lygių galimybių ir lygių sąlygų santykį, nagrinėdamas socialinio mobilumo tyrimų mokslinius laimėjimus. Remdamasi mokslo tyrimais, socialinio mobilumo teorija ir jos nagrinėjamas procesas ketino pašalinti paveldimumo privilegiją, bet tikrovėje tai reiškė „teisę atskleisti ir plėtoti skirtumus“.

Marshallas socialines teises suprato kaip labiau kontekstines, susijusias su ankstesne istorija ir dabartiniu konkurencijos veikimu, kurios skiriasi nuo fundamentinių civilinių ir politinių teisių. Techniškai yra įmanoma atskirti socialines teises nuo visų kitų, tačiau šiuolaikinės visuomenės pilietybę supranta kaip įvairių dalykų kompleksą, kuris turi savo kontekstą, o tai išreiškiama asmens autonomija, socialiniu teisingumu bei lygybe. Anot Marshallo, pilnas pilietybės savybių kompleksas, kartu su nacionalinės valstybės sistema, kuri tai remia, padėtų civilizuoti necivilizuotus ir konfliktiškus dalykus.

Be abejo, socialinės teisės laikomos pažangiausiomis, nes jos leidžia asmeniui ne tik dalyvauti valstybės valdyme ir spręsti valstybės gyvenimo reikalus (kaip politinė pilietybė), bet ir naudotis socialinės gerovės sistema. Vadinasi, pilietybės institutas suteikia asmenims ir socialiai svarbų vaidmenį, tuo tarpu piliečių pareigos įvardijamos kaip paklusimas įstatymams, šalies gynyba, mokesčių mokėjimas (Reich, 2001, p. 38). Būtent socialinės pilietybės koncepcija yra silpniausiai pagrįsta, tad apima beveik visus socialinius reiškinius. Pasak Marshallo, pilietybė, kaip socialinės narystės principas, privalo tuo pačiu metu funkcionuoti ir per socialinį konfliktą dėl tam tikrų teisių įgijimo, ir kaip socialinės atskirties kriterijus.

Marshallo paradigmą kritikavo daugelis liberalų, marksistų ir konservatorių. Pirmiausia dėl to, kad jo teorija nepateikė priežastinio mechanizmo, kuris pristatytų taip išplėstą pilietybę. Vienų tyrėjų nuomone (Montgomery, Parker), XIX ir XX amžių tinkamiausias būdas paaiškinti socialinių teisių augimą buvo darbo klasės konfliktas dėl jos ekonominių teisių, susijusių su įsidarbinimu, sveikatos draudimu, išėjimu į pensiją. Šiuo klausimu labai skiriasi amerikiečių ir anglų tyrėjų mokyklos. Anglijoje svarbiausiu socialinių teisių augimo veiksniu linkstama laikyti klasių nelygybę, susijusią su tokiais pamatiniais ištekliais kaip gyvenamoji vieta, išsilavinimas ir socialinė apsauga. Ameri-

kos pilietybės debatai susiję su migracijos, prieinamumo ir socialinio mobilumo klausimais. Amerikos pilietybės patirtis siejasi su pilietinių idealų dėl rasinio pasidalijimo ir konfliktų sprendimo sėkme ar nepasisekimu (Smith, 1997).

Antra, Marshallas kritikuojamas dėl to, kad jis į pilietybę žiūrėjo kaip į tam tikrą „drabužį“ ir net nebandė jos skirstyti ar siūlyti skirtingas pilietybės formų studijas atsižvelgiant į skirtingas istorines trajektorijas. Pasidaro santykinai aišku, kad Europoje pilietybė dėl savito kapitalistinio raidos modelio įgavo labai skirtingas formas. Marshallo požiūriu, nėra skiriamos net aktyvi ir pasyvi pilietybė (Turner, 2001). Nenagrinėjama, kokios yra istorinės ir socialinės sąlygos, puoselėjusios efektyvų ir aktyvų socialinio dalyvavimo modelį labiau nei paprasčiausią pasyvią narystę.

Trečia, Marshallas manė, kad heterogeninėje visuomenėje regioninės, kultūrinės ir etninės ribos buvo nesvarbios, lyginant su socialinių klasių skirtumais ir ribomis. Marshallas dirbo toje politinėje aplinkoje, kurioje Didžiosios Britanijos vienybė nebuvo problema, ir Marshallo laikais kultūrinės bei konstitucinės problemos dėl Didžiosios Britanijos vyriausybės „angliškumo“ buvo sunkiai įsivaizduojamos. Principinė Marshallo teorijos silpnybė buvo etninių ir rasinių skirtumų santykyje su pilietybe supratimo trūkumas.

Galiausiai Marshallo teorija pirmiausia buvo teorija apie teisių įgijimą, bet mažai tepasakė apie pareigas ir įsipareigojimus. Jo teorija greičiau numatė pasyvią pilietybės sistemą, kurioje valstybė per universalių teisių sistemą saugojo individą nuo rinkos nestabilumo. Politiniai ekonomistai kritikavo Marshallo pilietybę kaip liberalų reformizmą, kuris teikia formalias teises, o ne apčiuopiamą naudą. Kritikai teigė, kad pilietybė šioje teorijoje yra tiesiog „valdančiosios klasės strategija“ nuraminti dirbančiųjų klasę pažadais, o ne pilietybės įstatymu.

Šiandieninių Europos integracijos procesų raida ir analizė skatina apibrėžti socialinės pilietybės sampratą, jos rodiklius ir kriterijus, lyginimų galimybę.

3.2.2. Pilietybė kaip socialinis vaidmuo (R. Dahrendorfas)

Remiantis R. Dahrendorfo veikalais (1994, 1996), galima išryškinti šio autoriaus savitą požiūrį į pilietybę. Kita vertus, jo dėstomi

bendrieji nepriklausomos struktūros, socialinio veiksmo, konvergencijos ar naujos visuomenės sutarties principai yra artimi įvairių autorių plėtojamoms teorijoms.

Pilietybės sampratai svarbus dviejų antinomijų įvardijimas: tai augimo ir skurdo, valstybės (ir/ar individo) gerovės ir pilietiškumo antinomijos. R. Dahrendorfas iš naujo siekia pateisinti pilietiškumo svarbą: „Pilietiškumas yra realus socialinis vaidmuo“ (Dahrendorfas, 1996, p. 62), nurodydamas šio tikslo pasiekimo būdą „įgyvendinant strateginius pokyčius, kurie išplečia žmonių galimybes rinktis, leisdami tai daryti didesniam žmonių skaičiui“ (Dahrendorfas, 1996, p. 9). Čia pat jis pabrėžia, kad negalima žmonių gyvenimo galimybių didinti dirbtinai, būtina suprasti jėgas, veikiančias moderniose visuomenėse. Kita vertus, „nevienodas gyvenimo galimybių pasiskirstymas yra valdžios struktūrų rezultatas. Vieni žmonės užima tokią padėtį, kad gali sukurti įstatymą, pagal kurį bus vertinama kitų padėtis“ (Dahrendorfas, 1996, p. 55). Akivaizdžiu pilietinių teisių silpnumu jis laiko tai, kad patys įstatymai, kurie jas įkūnija, gali būti šališki. Štai kodėl politinės teisės būtinai turėjo papildyti pilietines teises, susiejant visa tai su pilietybe.

Aptardamas normų ir sankcijų sampratas, formalius konflikto aspektus bei formalią autoriteto santykių analizę sujungdamas su realių žmonių interesais bei jai įtaką darančiomis jėgomis, jis įtraukia socialinio vaidmens sąvoką, susiedamas šį vaidmenį su atitinkamomis pozicijomis visuomenės struktūroje. Daugybė pilietinių teisių klausimų buvo dalyvavimo klausimai. Šiame kontekste R. Dahrendorfas pavartoja „realios pilietybės“ sąvoką, todėl jo pilietybės koncepciją lyg ir norėtųsi pavadinti pilietybės, kaip gyvenimo galimybės, šanso paradigma. Tik pripažindami jo indėlį susiejant nepriklausomos struktūros sąvoką su socialinio veiksmo samprata, pirmenybę suteikėme pilietybės, kaip socialinio vaidmens, paradigmai.

Stengdamasis išryškinti dalykus, kurie yra beveik nepriklausomi nuo pavienių individų ir atsitiktinių situacijų, pabrėždamas objektyvią struktūrų realybę, R. Dahrendorfas įveda vaidmens, kaip ilgalaikio individualių veiksmų ir elgesio principų pasikartojimo, sąvoką. Analizuodamas pilietybės tematikos formavimosi istorinį kontekstą, R. Dahrendorfas taip pat pasitelkia narystės kriterijus, jų svarbą siedamas su silpnėjančiais tradiciniais saitais. „Tam tikrą vaidmenį čia vaidina mobilumas; vis dažniau ima atrodyti, kad būdingiausias šiam

šimtmečiui socialinis vaidmuo – tai migranto, ieškančio geresnių sąlygų, ir pabėgėlio, bėgančio nuo netikusių sąlygų“ (Dahrendorfas, 1996, p. 62).

Jis pradeda vartoti tokias svarbias pilietybės tematikai sociologines sąvokas kaip gyvenimo galimybių didinimas, įvairovė, lygybė, užribio klasės (*underclass*), t. y. žmonių, gyvenančių žemiau oficialios skurdo ribos, gyvenančių nuolatiniame skurde (nors kitame savo darbe (1994) užribio klasės terminą pavadino techniškai klaidingu). R. Dahrendorfas nevartojo nei socialinės atskirties, nei socialiai pažeidžiamų grupių termino, nors remdamasis būtent pastarųjų buvimu grindė pilietiškumo reikšmę: „Daug žmonių bijo, kad vieną dieną jie irgi gali būti išbraukti. Nuosmukio pojūtis įsivyravo netgi ten, kur realiai net nemažėja pajamos“ (Dahrendorfas, 1996, p. 8).

Norėtume išskirti keletą sociologinį požiūrį į pilietybę R. Dahrendorfo teorijoje paryškinančių teiginių. Tai:

– socialinis susisluoksniavimas subordinuoja vienus kitiems, taikydamas vertybių skalę, pagal kurią vieni rangai yra aukštesni, o kiti – žemesni. Kelias nuo statuso prie padėties buvo kartu ir kelias nuo statuso prie klasės. Klasės elementai pirmą kartą atsiranda XVIII amžiuje klasių konflikto pavidalu, o pastarojo klasių konflinkto dingstis buvo gyvenimo galimybės;
– klasės pradedamos nagrinėti ne todėl, kad būtų norima atitrūkti nuo pilietybės klausimų svarbos. Šis nagrinėjimas tampa prasmingas tik tada, kai pilietybė tampa galutiniu ir tvirtu statusu;
– tam tikru atžvilgiu klasė pradeda funkcionuoti tik bendros visų žmonių pilietybės pagrindu. Tai moderniojo socialinio konflikto varomoji jėga; teisių suteikimo skirtumai paverčiami aprūpinimo skirtumais (socialinė pažanga dažnai istorijos eigoje buvo propaguojama aprūpinimo požiūriu). Tie, kurie priklauso neprivilegijuotiems sluoksniams, reikalauja daugiau teisių ir aprūpinimo iš tų, kurie užima privilegijuotą padėtį. Statuso ribos užleidžia vietą statuso lygiams;
– įtraukimo problema lydėjo žmonijos istoriją ištisus šimtmečius ir tebėra neišspręsta. R. Dahrendorfo teorijoje ji siejasi su dar viena moderniojo visuomenės konflikto temų – pilietybės išplėtimu tam, kad ji apimtų kuo daugiau visuomenės narių. Šie klausimai keliami pereinant nuo išorinių, arba horizontalių, prie vidinių, arba socialinių, pilietybės ribų. Savo veikalo išnašose R. Dahrendorfas prisimena H. Ecksteino „pilietinio įtraukimo“

sąvoką, įvardijančią tuos procesus, kuriais visuomenės segmentai, anksčiau nebuvę jos politinių ar socioekonominių institucijų nariais, įtraukiami į šias institucijas kaip „piliečiai“ (Dahrendorfas, 1996, p. 293). Pastaroji kol kas nėra plačiau vartojama;
– pilietybė apibrėžia teises ir pareigas, susijusias su priklausymu socialiniam vienetui;
– nors ir kokią įtaką pilietybė darytų socialinei klasei, ji nepašalina nei nelygybės, nei konflikto. Ji pakeičia jų pobūdį. Žvelgiant kitu aspektu, ar pilietybės teisės nėra optinė iliuzija tebeegzistuojančios nelygybės požiūriu? „Ar neturėtume susidomėti faktu, kad pajamų paskirstymo, galimybės gauti išsilavinimą, socialinio mobilumo nelygumai, atrodo, per pastaruosius dešimtmečius mažai tepasikeitė?“ (Dahrendorfas, 1996, p. 76);
– pilietybės pareigų visuotinumo ir viešumo principas, siejamas su universalumo principu;
– būtinumas iki minimumo mažinti reikalavimus, ką piliečiai turi teisę daryti ir ką žmonės iš tikrųjų daro.

Socialinį pilietybės pradą R. Dahrendorfas pabrėžia ir supriešindamas pilietybę, kaip socialinę sutartį, darbo sutarčiai (kuri yra privati), ir pabrėždamas, kad pilietybė negali būti rinkos objektas (tai, ką siūlo pilietybė, nepriklauso nuo žmonių pasirengimo mokėti tam tikrą kainą privačioje srityje).

Minėdami Europos integracijos į nacionalinę valstybę orientuotą paradigmą, pateikėme R. Dahrendorfo požiūrį į nacionalinę valstybę: „bent jau istoriškai nacionalinė valstybė tiek pat buvo būtina pažangos sąlyga, kiek, nelaimei, virto regresijos ir nežmoniškumo šaltiniu“ (Dahrendorfas, 1996, p. 59). Bet… iki šios dienos neatsirado jokio kito teisės viešpatavimo garanto, išskyrus nacionalinę valstybę, jos konstitucija įtvirtintus apribojimus ir atsvaras… Ne pats menkiausias nacionalinės valstybės pranašumas buvo ir tai, kad ji suvisuotino senąją pilietybės idėją (Dahrendorfas, 1996, p. 59). Šiuos savo teiginius jis rašo oponuodamas R. Arono pažiūroms, pastarąsias pateikdamas išnašose, todėl būtų galima tvirtinti, kad nelabai su jomis sutikdamas. R. Dahrendorfas mini R. Arono straipsnio „Ar galima daugianacionalinė pilietybė?“ (Dahrendorfas, 1996, p. 292) mintis apie tai, kad pilietis negali priklausyti vienu metu keliems politiniams dariniams, nėra tokio padaro kaip „Europos pilietis“, tai netgi gali prislopinti žmonių pilietybės jausmą. R. Dahrendorfas stebisi, kad taip

kalba vienas iš nedaugelio tos kartos prancūzų, kuriems Ch. de Gaulle'is nepadarė įspūdžio, nes šiose R Arono pažiūrose glūdi tvirta analitinė šerdis: pilietybė ir teisės neatskiriamos, o vienintelė mums žinoma teisė yra nacionalinė. R. Dahrendorfas niekur nemini G. Delanty, kuris savo pažiūras paskelbė vėliau, bet pirmąjį galima būtų laikyti G. Delanty formuluojamos ponacionalinės pilietybės koncepcijos pradininku.

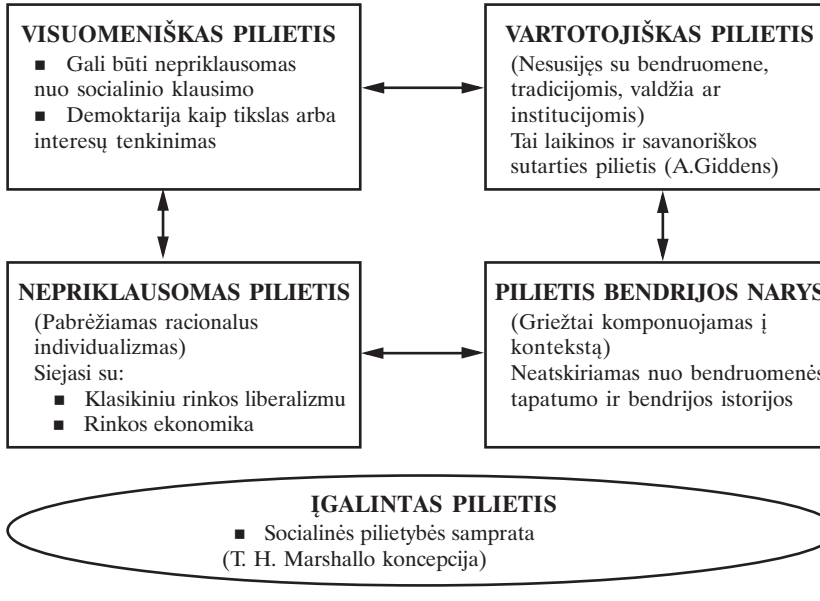
3.2.3. Pilietybė kaip procesas (B. Turneris, M. Mullardas)

Kaip pilietybės suteikiamos teisės tampa efektyvia tų teisių turėjimo forma?

Turnerio nuomone (2001), pilietybė kaip statusas nėra pakankamas pagrindas garantuoti efektyvų teisių įgijimą, nes veiksminga pilietybė priklauso nuo trijų būdų toms teisėms įgyti: darbo, karo ir reprodukcijos (vaikų gimdymo). Jis teigia, kad veiksmingas pilietybės teisių turėjimas pagrįstas asmens dalyvavimu darbo veikloje, kare ir reprodukcijos procese. Dėl to formuojasi trys socialinio identiteto tipai: pilietis darbuotojas, pilietis karys ir pilietis tėvas (motina). Darbo supaprastinimas ir karinio potencialo technologinis išsivystymas sumenkino darbą ir karą kaip kelius, vedančius į aktyvų pilietiškumą. Socialinis dalyvavimas per reprodukciją, Turnerio nuomone, vis dar išlieka svarbus, nepaisant didelių santuokos ir šeimos institucijų pasikeitimų. Naujų reproduktyvių technologijų augimas, kita vertus, sustiprino santuokos, kaip socialinio santykio, vyravimą. Šias reprodukcijos teises jis apibūdina kaip „reproduktyvią pilietybę". Kartu su nacionalinės pilietybės tam tikru sumenkinimu, visi trys Marshallo nurodyti pilietybės tipai (teisinės, politinės ir socialinės) buvo stiprinami ir papildyti sustiprintomis globalinėmis teisėmis, aplinkos, vietinėmis ir kultūrinėmis teisėmis.

M. Mullardas (1997, 1999) deklaravo siekimą kurti pilietybės sampratą, adekvačią naujajam laikotarpiui bei po Antrojo pasaulinio karo pasikeitusiam pilietybės santykiui su gerovės valstybe. Šį pasikeitimą jis sieja su keturiais pagrindiniais veiksniais: demografiniu spaudimu, visuomenės lūkesčiais, valdymo prievarta, ekonomikos globalizacija. Naujai apibrėžiant pilietybę, būtina paisyti žmonių lūkesčių nurodytu laikotarpiu ir išaugusio supratimo, kad gerovės valstybė sukuria savus diskriminacijos ir paslėpto spaudimo būdus. M. Mullardo pateikiami penki diskursai, asocijuojami su pilietybe, turėtų, jo nuo-

mone, išreikšti pasipriešinimą naujajam gerovės valstybių spaudimui demokratijos kontekste. Šie diskursai įvardijami kaip visuomeniškas, vartotojiškas, nepriklausomas pilietis, pilietis – bendruomenės narys bei įgalintas pilietis (7 pav. pavaizdavome šiuos diskursus ir M. Mullardo aprašytus jų santykius, rodyklėmis pažymėdami priešingus santykius). Pilietybės kaip pasipriešinimo diskursas, jo nuomone, pakeičia pastangas apibrėžti, kas kaip pilietis priklauso visuomenei, o kas patenka į socialinės atskirties kategoriją. Pilietybė kaip pasipriešinimas nukreipta prieš biurokratiją ir piliečių suvienodinimą (*uniformity*). Visa tai siejama su atsakomybės, skaidrumo ir įvairovės principais. Naująją pilietybės sampratą M. Mullardas grindžia keturiais pagrindiniais komponentais: visuotinėmis žmogaus teisėmis, teise išsiskirti iš kitų, viešumo dimensija ir socialine dimensija.

7 pav. **Pilietybės modeliai** (pagal Maurice'ą Mullardą)

Kodėl Turnerio ir Mullardo koncepcijose pilietybė išreiškiama kaip procesas? Pirmiausia ji turi išreikšti gyvenimiškąją patirtį, atspindėti tam tikro laikotarpio žmonių lūkesčius, viltis ir siekius. Kita vertus,

pilietybės sampratos kaita, kurią minėjome šio skyriaus pradžioje, liudija, kad pilietybė yra procesas, siejamas su individu, nacionaline valstybe, institucijų raida ir nelygybės formų kaita (susiejantis pilietybę su atskirties tyrimais). M. Mullardas penkių pilietybės diskursų skyrimą grindžia skirtingu pilietybės apibrėžimu ir reikšme.

Visuomeniško piliečio (The Public Citizen) samprata grindžiama patariamosios demokratijos, stiprios demokratijos bei demokratijos kultūros koncepcijomis. Apibrėžiant asmeninę laisvę, jam yra svarbiausia viešojo gyvenimo erdvė. Įsipareigojimai viešajam gyvenimui reiškia įsipareigojimus įsiklausyti į kitų nuomonę, priimti pliuralizmą ir skirtumus, pripažinti kompromisus ginčuose, žmonių orumą, nuoširdumą ir skaidrumą.

Vartotojiškas pilietis (*The Consumer Citizen*) tai – pilietis laikinos ir savanoriškos sutarties pagrindu. Jis daugeliu aspektu yra priešingybė visuomeniškam bei bendruomenės piliečiui. Jis santykinai yra nepriklausomas nuo bendruomenės, tradicijų, valdžios ir institucijų. Tai gyvenimas besikeičiančių norų ir troškimų erdvėje. Gyvenimiškoji politika išreiškiama kaip gyvenimo stilius, siekiant politiniame diskurse likti nešališkam.

Nepriklausomo piliečio (The Independent Citizen) aiškinimas įkomponuojamos į klasikinio rinkos liberalizmo, konkurencijos ir rinkos ekonomikos kontekstus. Racionalus pilietis priima sprendimus siekdamas gerinti savo gerovę, tuos sprendimus grįsdamas savo natūralia kompetencija (individai siekia būti laimingi ir vengti skausmo) ir techninе kompetencija arba sugebėjimu įgyti ir kaupti informaciją. Rinkoje žmonės nėra diskriminuojami dėl jų spalvos ar lyties, joje kliūčių kyla dėl kainų. Jeigu individas nenori arba negali dalyvauti rinkoje dėl ten galiojančių kainų, jis pašalinamas iš tos rinkos, bet visada gali pasirinkti dalyvauti kitose rinkose. Nepriklausomo piliečio diskursas teigia viešo ir privataus skirstymo santykį. Jis teigia apie mažesnį valdymą, mažesnį kišimąsi, daugiau pabrėždamas rinkas ir konkurenciją. Nepriklausomas pilietis priima sprendimus kaip racionalus individas, pasirenkantis nuosavą projektą. Čia nesiekiama solidarumo.

Nepriklausomo piliečio idėjos ryškiai atspindėtos ir Lietuvos autoriaus A. Degučio veikale „Individualizmas ir visuomeninė tvarka“ (1998), plėtojančiame vientisą individualistinę socialinę koncepciją, apimančią ekonominius, moralinius ir teisinius optimalios visuomeninės santvarkos aspektus.

Pilietis – bendrijos narys (*The Communitarian Citizen*), kaip nepriklausomo piliečio priešingybė, griežtai įkomponuojamas į socialinę erdvę ir kontekstą, bendruomenę su jai būdingu identitetu. Bendrijos pilietis gyvena pasaulyje, kurį nusako teisės ir pareigos. Bendrija gina individo teises, bet reikalauja, kad individas jaustų atsakomybę už bendrijos išlikimą ir gerovę. Bendrijoje žmonės žino savo vietą, žino, ko iš jų tikimasi. Gyvenimas yra stabilus, suteikiantis žmonėms priklausomybės, tapatumo ir pilietybės jausmą. Visa tai tampa solidarumu, grindžiama tradicijomis, institucijomis ir valdžia.

Įgalintas pilietis (The Entitled Citizen) laikomas visuomeninio bei nepriklausomo piliečio priešingybe, nes jis tvirtai remiasi pilietybės socialine dimensija. Pilietybė apibrėžia narystę, o pastaroji – dalijimąsi gyvenimiškąja patirtimi. Tai savo ruožtu išreiškia tai, kad pilietybė yra šis tas daugiau nei formali pilietybė. Pilietybė reikalauja kurti daugybę politikų, kurios užtikrintų, kad nepaisant individo pajamų, jis galėtų realizuoti savo pilietybės teises. Vienodo užmokesčio, lygių galimybių bei nediskriminavimo politikos reikalauja jų įgyvendinimo principų ir tvarkos. Dabartiniu metu įgalintas pilietis išgyvena tam tikras krizes, nes daug vilčių susieja su valstybe, kuri negali tenkinti visas viltis, nors tai prieštarauja gerovės valstybei. Kaip „tipiniai“ įgalinto piliečio pavyzdžiai aprašomi buvusių tarybinių šalių piliečiai, fašistinės Vokietijos bei Italijos piliečių situacija, supriešinusi juos su „kitais“, slavų, čigonų ar žydų tautybės žmonėmis, kurie buvo laikomi nežmonėmis.

3.2.4. Ponacionalinės pilietybės samprata (G. Delanty)

G. Delanty (1997, 2002), kaip kultūros istoriko ir Liverpulio universiteto sociologijos profesoriaus, pilietybės koncepcijos kūrimą nulėmė jo penkerius metus trukęs nacionalinio tapatumo ir politinės kultūros tyrinėjimas. Kuo labiau jis gilinosi į tautinės valstybės politinės bei kultūrinės raidos istoriją Europoje, tuo labiau kristalizavosi postnacionalinės pilietybės idėja ir siekis „nutraukti ryšius tarp Europos idėjos ir etnokultūrizmo, kuriuo iki šiol ji rėmėsi“ (Delanty, 2002, p. 214), būtinybė atskirti etnokultūrinę Europos idėją nuo pilietybės.

Pripažindamas, kad pilietiškumą suformavo tautiškumo koncepcijos, kurios, jo nuomone, buvo susijusios su grynai pilietine pilietybės samprata, o nacionalinė valstybė buvo ir tebėra (ar buvo XIX ir

XX amžiuje) pilietybės įteisinimo sistema, G. Delanty pabrėžia, kad pilietybė apibrėžia viešąją sritį, kurioje garantuojama individo autonomija nuo abejotino valstybės įsikišimo. Šiaip ar taip pilietybės redukavimas iki tautiškumo principo niekada nebuvo vienintelis jos bruožas. Nėra aiškaus pilietiškumo ir nacionalinio patriotizmo skirtumo.

G. Delanty pilietybės sampratos kilmę glaudžiai sieja su laisvės idėja, o ši glaudžiai susijusi su tautiškumo principu (Pilietybė –> laisvės idėja –> tautiškumas). Individo politinį tapatumą formuoja jo santykis su tauta. XIX amžiuje pilietis buvo ekonominis veikėjas, siejamas su nuosavybės valdymu patriarchalinėje galios sistemoje. Tik atsiradus universaliai balsavimo teisei, pilietybės samprata buvo pajungta demokratijai.

G. Delanty moderniųjų laikų pilietybės modelis aprašomas kaip:

– šią pilietybę lemia ne kilmė, tautybė, o gyvenamoji vieta;
– priešingai nei tautybė, ji neturi įsikūnyti nacionalinėje valstybėje;
– svarbiausia nutraukti pilietybės ir tautybės ryšius;
– pilietybė susijusi su dalyvavimu naujai sukurtose politinėse institucijose;
– ponacionalinė pilietybė yra neatskiriamai susijusi su kultūriniu pliuralizmu.

Ponacionalinės pilietybės nederėtų suvokti tik kaip konstitucinės teisės. Ji apima turiningesnę dimensiją, suteikiančią piliečiams teisę dalyvauti demokratinėje valstybėje. Šia prasme ji iš esmės skiriasi nuo nacionalinės pilietybės, kuri yra grynai formali. Pilietybė turėtų tapti galutiniu legitimacijos pagrindu kurti institucijas, o ne dviprasmiškus kultūrinius tapatumus. Svarbu tai, kad tai būtų susiję su dalyvavimu naujai sukurtose politinėse institucijose. Ponacionalinė pilietybė yra siauresnės tautybės sampratos alternatyva.

KETVIRTA DALIS

SOCIALINĖS INTEGRACIJOS IR STRATIFIKACIJOS TEORIJŲ SANTYKIS

4.1. Socialinės integracijos samprata

Įvairių teorinių paradigmų pagrindu ne kartą atsiskleidė, kad siaura pilietybės kaip tautiškumo samprata XXI amžiaus Europai tampa nereikšminga. Europos socialinės integracijos – socialinės pilietybės – socialinės politikos sąveika yra plačių diskusijų dalykas pirmiausia dėl to, kad ES valstybės labai nenoriai socialinės politikos sritį „atverdavo“ ES institucijoms, ir tik pastarųjų metų laimėjimas yra tas, kad ES valstybės socialines paslaugas ir garantijas privalės teikti ne tik savo piliečiams, bet ir kitiems toje šalyje dirbantiems ES valstybių piliečiams. Tačiau iki šiol konstruojant socialinės pilietybės (ar bendriausių socialinių pokyčių, ar socialinės politikos) sampratą gana griežtai skiriami du lygiai: nacionalinės valstybės kompetencijai priklausančių socialinių klausimų ir tarptautinės perspektyvos. Socialinių teisių ir nacionalinių socialinės pilietybės modelių skirtumai yra svarbūs ir ilgalaikiai. Panašumai, atsirandantys dėl bendro tarptautinio, politinio-ekonominio visuomenių konteksto, yra neišvengiami.

Kitaip nei nacionalinių valstybių lygmens, Europos Sąjungos socialinės dimensijos turinį sudaro socialinis reguliavimas tų sričių, kurios susijusios su bendrosios rinkos veikimu, būtent: darbo teisė, darbų saugos reikalavimai, socialinės darbuotojų migrantų teisės, vyrų ir moterų lygiateisiškumas. Todėl apibrėžiant „socialinę“ Europos integracijos dimensiją, šiandien pirmiausia ji siejasi su užimtumu ir su juo susijusiais dalykais, taip pat socialine apsauga bei pašalpomis. Ekonominė integracija grindžiama laisvos rinkos koncepcija. Taip kalbant apie socialinę integracijos dimensiją, žiūrima į kelias specifines sritis (Leat, 2000, p. 96):

– gerovės sistemas, apimančias socialinę apsaugą ir pašalpas;

– darbo rinkos reguliavimą ir individualiu, ir kolektyviniu lygiais;

– procesus, nulemiančius tarptautinį gerovės bei gyvenimo standartų perskirstymą.

ES pilietybės samprata ir komponentai Europos integracijos kontekste peržengia užimtumo ir socialinės politikos ribas, brėždami tas kryptis, kuriomis turėtų plėtotis Eurointegracijos socialinių padarinių tyrimai. Užimtumo problematika jau neretai išgyvenama kaip „vakarykštė“ diena, klausiama, kas iš to?

Vienas svarbiausių veiksnių, nulemiančių Europos integracijos reikalavimus socialinei sričiai, yra fundamentinis laisvo darbuotojų judėjimo principas. Šiai laisvei užtikrinti turi būti panaikinta „bet kokia valstybių narių darbuotojų diskriminacija dėl jų pilietybės, kai tai susiję su darbu, atlyginimu ir kitomis darbo bei įdarbinimo sąlygomis“ (*Europos Bendrijos steigimo sutarties* 48 straipsnis). Europos Bendrijos steigimo sutartis numato ne tik vienodą darbo santykių teisės taikymą saviems ir kitų valstybių narių piliečiams, bet ir iš to išplaukiantį vienodą socialinės apsaugos teisės taikymą bei įgytų socialinės apsaugos teisių išlaikymą migruojant. Kaip tikslus nurodo „užimtumo skatinimą ir darbo sąlygų pagerinimą taip, kad būtų galimas jų suderinimas (harmonizavimas), tinkamą socialinę apsaugą, vadovų ir darbuotojų (darbdavių ir darbuotojų) dialogą, žmogiškųjų išteklių plėtrą, siekiant ilgalaikio aukšto užimtumo lygio ir įveikti socialinę atskirtį“. Šių tikslų raginama siekti atsižvelgiant į „nacionalinės patirties įvairovę“, taip pat į reikalą „išlaikyti Bendrijos ekonomikos konkurencingumą“. Šiame kontekste socialinės pilietybės koncepcijos plėtra kartais pateikiama kaip alternatyvus požiūris į socialinę integraciją.

1995 metų Europos Komisijos „Baltojoje knygoje“ teigiama, kad „socialinis matmuo yra esminis vidaus rinkos politikos elementas“. Tai aiškiai išreikšta Sutartyje.

Europos Bendrijos steigimo sutarties 48 straipsnis teigia: „Bendrijoje turi būti garantuota darbuotojų judėjimo laisvė“. Šiai laisvei užtikrinti turi būti panaikinta „bet kokia valstybių narių darbuotojų diskriminacija dėl jų pilietybės, kai tai susiję su darbu, atlyginimu ir kitomis darbo bei įdarbinimo sąlygomis“. EB steigimo sutartis numato ne tik vienodą darbo santykių teisės taikymą saviems ir kitų valstybių narių piliečiams, bet ir iš to išplaukiantį vienodą socialinės apsaugos

teisės taikymą bei įgytų socialinės apsaugos teisių išlaikymą migruojant.

Pagrindinis antrinės teisės aktas, reguliuojantis įsidarbinimo valstybėse narėse teises ir sąlygas, yra *Reglamentas dėl laisvo darbuotojų judėjimo Bendrijoje* (1612/68/EEC) (įgyvendina EB steigimo sutarties 48 straipsnio 2 ir 3 (a), (b) punktus). Reglamentas:

1. (1–9 str.) Suteikia teisę valstybės narės piliečiams užimti laisvas darbo vietas kitos valstybės narės teritorijoje tomis pačiomis sąlygomis kaip tos valstybės piliečiams ir draudžia migruojančių darbininkų bei tarnautojų diskriminaciją sudaromose ir vykdomose darbo sutartyse.

2. (13–23 str.) Reguliuoja laisvų darbo vietų nustatymo ir darbo prašymų pateikimo tvarką.

3. Trečiojoje Reglamento dalyje nustatoma institucinė (atitinkamų komitetų) struktūra, turinti užtikrinti glaudų valstybių narių bendradarbiavimą darbuotojų judėjimo laisvės ir įdarbinimo srityje.

Laisvo darbuotojų judėjimo įgyvendinimas pagal ES socialinės apsaugos koordinavimo Reglamentus gali turėti šių administracinių padarinių Lietuvos socialinės apsaugos sistemai (Socialinės apsaugos sistemos privalo būti kuo veiksmingiau administruojamos) (Medaiskis, 2000): reikės sukurti kvalifikuotą administraciją, pajėgiančią taikyti Reglamentų nustatomas socialinių išmokų skyrimo, apskaičiavimo ir atsiskaitymo su kitomis valstybėmis narėmis procedūras. Tokia administracija turės būti sukurta Valstybinio socialinio draudimo fondo valdyboje („Sodra“), Lietuvos darbo biržoje, valstybinėje ligonių kasoje (taigi bus galima remtis jau egzistuojančių centrinių įstaigų pajėgumais). Tačiau reikės sukurti naują administraciją, kuri užsiimtų savivaldybių socialinės paramos skyrių mokamų socialinių išmokų (pvz., šeimos pašalpų) reikalais.

Po karo vykę struktūriniai pokyčiai (t. y. ekonominė industrializacija) kėlė tas pačias socialines problemas, su kuriomis susiduriama ir dabartiniu poindustrializmo ir globalizacijos laikotarpiu. Pastarųjų permainų paradigma ir buvo pavadinta „naująja konvergencijos teorija“. Struktūriniai pokyčiai darbo rinkose apima nedarbo ir/ar darbo ne visu etatu ir/ar lankstaus darbo augimą. Šių pokyčių padariniai – skurdas, socialinė atskirtis ir tikslinių pašalpų sistemų raida. Politinis atsakas į struktūrinius pokyčius: teigiami ir neigiami konvergencijos aspektai. Bendras valstybių politinis atsakas į struktūrinius pokyčius pastebimas daugelyje sričių, viena kurių yra socialinės paramos politika

– valstybės socialinio aprūpinimo sistemos dalis, kuria siekiama sukurti „apsaugos tinklą“ žmonėms, kurie neturi jokių pajamų iš darbo rinkos.

Per pastarąjį dešimtmetį nacionalinėms pilietybės teorijoms ir praktikai darė poveikį ir besikeičianti politinė padėtis, ir nauji socialiniai judėjimai, tokie kaip feminizmas, žaliųjų judėjimas, daugiakultūriniai reiškiniai. Šie iššūkiai susiję su tokiais aspektais, kaip piliečių įsipareigojimai ar pareigos. Pastaraisiais metais nauji socialiniai ir kultūriniai judėjimai skatina domėjimąsi bei reformas identiškumo ir pripažinimo, multikultūralizmo ir antirasizmo, genderinio ir gyvenimo stiliaus, vartojimo ir bendravimo srityse. Šie judėjimai atnaujino susidomėjimą pilietybės politika apskritai, o teoriniuose svarstymuose atnaujinta mintis, kad pilietybė turi kitokią kultūrinę dimensiją, kuri pristatoma jau nuo XIX amžiaus, tačiau tik monokultūriniu lygmeniu. Nors kultūrinis aspektas įžvelgiamas monokultūriniuose ar šiuolaikiniuose multikultūriniuose santykiuose, jis niekada nebuvo tinkamai atspindėtas pagrindiniuose pilietybės tyrimuose. Mažiausiai ką padarė naujieji judėjimai, tai parodė naujus kompleksiškumo lygius. Papildomų kontekstų atspindėjimas būtinas pilietybės tyrimuose, jei norima perteikti ir adekvačiai suprasti socialinės pilietybės vaizdą.

4.2. Pilietybė ir jos apraiškos socialinėje struktūroje

Chr. Rumfordas (2002) nagrinėja, kokios visuomenės šiandien egzistuoja Europoje, teigdamas, kad ir jos, ir „visuomenės Europinis modelis“ tebėra tapsmo procese, glaudžiai siejasi su Europos pilietinės visuomenės, išlaikančios individualios ir kolektyvinės atsakomybės, „socialinės“ dimensijos ir rinkos pusiausvyrą (Rumford, 2002, p. 121). Įsivyrauja tradicija nagrinėti trilogiją: pilietybė – socialinė atskirtis – nedarbas.

Socialinės pilietybės tikslas – panagrinėti socialinį pilietybės aspektą. Socialinė pilietybė nuolat persvarstoma teoriškai, bet turėtų būti atkurta ir praktiškai. Pirmiausia minimas britų sociologas Marshallas, kuris pilietybės sampratą įtraukė į sociologiją ir socialinius mokslus savo 1949 m. pirminėse paskaitose „Pilietybė ir socialinė klasė“. Jis teigė, kad yra trys pilietybės dimensijos: civilinė, politinė ir socialinė. Šios dimensijos apima skirtingas teises, ir trys modernios visuomenės institucijų grupės (būtent teisinės sistemos, demokratinės vyriausybės

sistemos ir atitinkamai valstybės socialinio aprūpinimo sistemos) aptarnauja jas. Šios pilietybės teisių dimensijos ir sistemos plėtojasi kaip Vakarų visuomenių modernizacijos proceso dalis, įtraukiant industrinę, kapitalistinę ir nacionalistinę raidą nuo XVIII a. Pilietybės statusas plėtotas modernių visuomenių. Pirmiausiai sustiprėjo ir buvo kaupiama pilietinė dimensija, vėliau – politinė, galiausiai – socialinė.

Toji jėga, kurią jis suteikė pilietybės sociologijai apskritai ir jos socialinei dimensijai atskirai, buvo pamiršta vėlyvais 1970 ir ankstyvais 1980 m. Ji atgimė 80-ųjų viduryje ir 90-tųjų pradžioje (Giddens, Turner, Roche, Barbalet, Twine) ir dabar egzistuoja kaip svarbi teorinių ieškojimų sritis. Marshallo analizė padėjo įkvėpti socialinių teisių ir būdų, kuriais jie kuria gerovės sistemas ir socialinę politiką, studijas. Svarbu pabrėžti, kad ši studija buvo pagrįsta besikeičiančio socialinio konteksto analize. Pastaraisiais metais pilietybę nagrinėjantys sociologai ir politikai pradėjo tirti Marshallo nesuplanuotas temas, naujus kontekstus, įtraukiant tarptautinius socialinius procesus. Globaliniu lygiu kilo nauji klausimai: universalios socialinės teisės, viršvalstybinė ir kosmopolitinė pilietybė.

Vyraujančioje teorijoje ir praktikoje pilietybė vaizduojama kaip daugiadimensinis kompleksas, susidedantis mažiausiai iš trijų panašių socialinės, politinės ir civilinės pilietybės dimensijų, kartu su susijusiomis institucijomis. Jas apibūdinant neigiamai, galima pasakyti, kad jos turėtų imtis ir sumažinti individo pavojų kentėti dėl skurdo, nelygybės, sveikatos problemų ir socialinės atskirties. Pozityvesnė yra nuoroda į žmonių teisę į pajamų palaikymą, galimybę įsidarbinti, sveikatos apžiūrą, pagrindinių poreikių patenkinimą. Pajamų palaikymo sistema atsveria išskaidytą ir ciklišką kapitalistinės darbo rinkos poveikį, ir eina link to, kad į individų pajamas atsižvelgiama kaip į svarbiausią valstybės įsipareigojimą savo piliečiams. Šių įsipareigojimų ir teisių išplėtimas vertinamas pagal tai, kaip jos patenkina žmonių poreikius įvairiais gyvenimo ir rizikos laikotarpiais: kūdikystėje, vaikystėje, dirbant, nedirbant, sergant, esant pensinio amžiaus. Galimybė naudotis valstybės finansuojamu švietimu taip pat gali būti įtraukta į pilietybės socialinę teisę, ypač tiek, kiek ji ugdo darbingumo ir gyvenimo įgūdžius.

Tam tikrų diskusijų apie piliečių formalų nacionalinį statusą ir kintančią pilietybės praktiką centre atsiduria imigrantai, arba svetimšaliai, nes jų atveju pastebima ryški politikos diferenciacija pagal at-

skiras svetimšalių ar imigrantų grupes. Berno universiteto profesorius Wolfas Linderis (2002, p. 68) vieną savo knygos skyrių apie Šveicarijos federalizmo ribotumą taip ir pavadina: „Įgyvendinimo ribotumas: kodėl kai kurie svetimšaliai Šveicarijoje gali įsigyti nekilnojamąjį turtą, o kiti ne“.

Ir Rytų, ir Vakarų šalių sociologai suvokia socialinės stratifikacijos tyrimų problemiškumą ir dažnai tiesiogiai arba netiesiogiai klausia, ar stratifikacijos modeliai, sukurti iš esmės besiskiriančioms socialinėms sąlygoms, gali būti taikomi besivystančioms posocialistinėms šalims. Šį klausimą galima (o dabartiniu socialinių struktūrų tyrimų rutuliojimosi lygmeniu – net tikslinga) traktuoti kaip koncepcijos (teorinių schemų) ir socialinės struktūros (socialinės tikrovės) santykio ryšio nustatymą. Tai galima formuluoti kaip klausimą, ar iš tiesų įvairios socialinę hierarchiją matuojančios schemos atspindi socialines struktūras, ar jos tėra tik mokslinis instrumentas. Atsakyti galima, kad vienos teorijos – taip, o kitos – ne. Norint pažinti socialinę tikrovę, reikia naudotis tam tikra schema, atspindinčia pagrindines socialines struktūras:

- Teorinis konstruktas, net ir nematuojantis tikrojo visuomenės socialinių grupių pasiskirstymo, gali būti naudingas grynai moksliniais tikslais.
- Kai kurios teorinės schemos neatitinka tikrosios visuomenės socialinės struktūros (buvusio tarybinio laikotarpio pavyzdžiai).
- Vyraujančios teorinės schemos veikia visuomenės socialinę organizaciją ir atskirų grupių vietą joje (pvz., oficialioji statistika, gyventojų surašymai remiasi konkrečia schema). Netgi pavienių individų socialinio tapatumo suvokimas remiasi šia schema, atsispindinčia oficialioje ideologijoje).

Ne tiek siekimas adaptuoti vieną ar kitą teorinį požiūrį, kiek būtinumas fiksuoti tikruosius šių dienų socialinius mūsų visuomenės pokyčius norint suvokti ir pagrįsti naujų socialinių klasių ar socialinių sluoksnių formavimąsi verčia formuluoti tam tikrus kriterijus, pagal kuriuos būtų galima teikti pirmenybę vienai arba kitai teorijai. Jais galėtų būti:

- geriausiai diferencijuojančios socialines klases ar sluoksnius;
- apimančios beveik visus gyventojus;
- socialinių klasių ar socialinių sluoksnių ribos, nusakomos teori-

joje, yra iš tiesų reikšmingos visuomenės požiūriu ir apimančios daugelį individo gyvenimo aspektų;
- leidžiančios atsekti šiuos socialinius pasiskirstymus visuomenės sąmonėje.

Visi sutaria, kad sociologinė perspektyva yra neatskiriama nuo globalinės perspektyvos, kuri, mūsų nuomone, vienija du aspektus: pirma, pasaulio mokslo teorines koncepcijas ir požiūrius, antra, socialinius procesus, bendrus daugeliui šalių (pvz., nelegali migracija, organizuotas nusikalstamumas, protų nutekėjimas, narkotikų tranzitas ir t. t.). Kita vertus, tokie procesai kaip privatizavimas, nedarbas ar šešėlinė ekonomika vyksta visose posocialistinėse šalyse ir jų lyginimas koreguoja procesų pažinimą konkrečioje šalyje. Įsivyrauja požiūris „transformacijų“ *(transformation)* terminą labiau sieti su Vakarų valstybių bendra raida ir socialiniais pokyčiais jose, tuo tarpu „pokyčių“ *(transition)* terminas greičiau sietinas su socialiniais pokyčiais, vykstančiais buvusiose socialistinėse šalyse. Vienas tokių procesų, įgaunančių naują socialinį reikšmingumą ir mastą posocialistinėse šalyse, yra socialinė atskirtis *(social exclusion)* ir socialiai pažeidžiamų *(social vulnerable)* grupių formavimasis, kuriems apibūdinti ir pažinti skiriamas šis straipsnis. Bandydami sieti šiuos du procesus, vartosime „*socialinės atskirties grupių*“ terminą.

Socialinių pokyčių metu gamybos būdo ir paskirstymo santykių deformacijos daro įtaką naujų socialinių grupių atsiradimui bei naujiems susiformavusių grupių bruožams. Ekonomikos ir visuomenės socialinio gyvenimo disbalansas įvairias gyventojų grupes daro pažeidžiamas ir jų pilietinių teisių, ir ekonominių, ir socialinių garantijų prasme. Ne tik Vakarų, bet ir posocialistinių šalių socialinei nelygybei aprašyti tinka „klasikinių“ socialinės stratifikacijos koncepcijų ir „naujųjų“ socialinės nelygybės teorijų derinimas, į kurį įrašoma socialinės atskirties samprata. Tai suteikia galimybę naujai įprasminti vykdomą socialinę politiką, kita vertus, pabrėžia orientaciją į žmogų, kuri suponuoja žmogaus teisių, kaip tam tikrų demokratinių priemonių, orientuotų į labiausiai pažeidžiamas visuomenės grupes, sampratą.

Besirutuliojančiame naujos pilietybės koncepcijos kontekste grįžtama ir naujai peržiūrimi ir vertinami gyvavę postulatai. Vienas jų yra „Darbininkai neturi Tėvynės“ (Linder, 2002, p. 27). Neminėsime industrializacijos ir jos įtakos darbininkų formavimuisi, nes tai jau tapo klasika, kurios atskiri teiginiai taikomi stiprioms Vakarų valstybėms.

„Kaip ir kiekvienoje industrinėje šalyje, industrializacija veda prie nelygybės augimo ir naujos socialinės darbininkų klasės, kurios darbas tampa neužtikrintas, o atlyginimai žemi, nuskurdimo“ (Linder, 2002, p. 27). Šveicarijai būdinga industrializacijos decentralizacija, kuri neskatino darbininkų koncentracijos miestuose, o Baltijos šalyse – atvirkščiai.

W. Linderis (2002, p. 28) šiame veikale paminėjęs, kad, kaip ir daugelyje šalių, demokratija darbininkų neapsaugo nuo ekonominio išnaudojimo, cituoja prieš šimtą metų pasakytus radikalaus Šveicarijos politiko Friedricho Berneto žodžius: „1848 metų Šveicarijos Konstitucija leido politinę ir ekonominę valdžią sukoncentruoti į nedaugelio rankas. Tai leido turtingiems tapti dar turtingesniais, tuo tarpu kitos grupės, tokios kaip ūkininkai, prekybininkai ir pramonės darbininkai, nusmuko į proletariato gretas“. Visa ši didėjanti socialinė nelygybė buvo nepriimtina ir nesuderinama su demokratijos samprata, todėl W. Linderis aprašo politinių jėgų formavimąsi, kurių vienos pradėjo siekti apsaugoti darbininkus ir uždrausti vaikų darbą, o kitos teigė, kad valdžia neturi kištis į laisvąją rinką. Tik politinių jėgų pasiektas sutarimas padėjo sukurti socialinės saugos sistemą, sumažinti socialinę ir ekonominę nelygybę daugelyje sričių, bet tik 1970 metų pradžia įvardijama kaip aukščiausia įvairių Šveicarijos socialinių sluoksnių integracija.

4.3. „Naujos“ socialinės nelygybės ir klasikinių stratifikacijos teorijų santykis

Nelygybė globalinės perspektyvos požiūriu (tarptautiniu lygmeniu) pirmiausia suprantama kaip tam tikras socialinės diferenciacijos tipas, o kartu ir kaip viena socialinės stratifikacijos dimensija (Mouer, 1986, 398 p.). Klasikinės stratifikacijos teorijos remiasi trimis pagrindiniais teiginiais: (1) jų atramos taškas yra *vertikalus* požiūris į visuomenės struktūrą; (2) visuomenės koncepcija skirta konkrečiai nacionalinei valstybei; (3) jos koncentruojasi ties profesine struktūra kaip socialinės nelygybės šaltiniu. Tačiau vokiečių sociologas Reinhardas Kreckelis (1990) rašydamas apie plačiai žinomą Habermaso straipsnį „Mokslas ir technologija kaip ideologija“ (*Science and Technology as Ideology)* suformulavo naują teiginį, kad labiausiai visuomenėje atskirti *(deprived)* gyventojų sluoksniai ar grupės vis sunkiau randami

tarp darbo užmokestį gaunančių, t. y. užimtų (statistikos terminais) gyventojų, bet jų vis daugėja tose socialinėse grupėse, kurios tiesiogiai nedalyvauja gamyboje. Jie neteko net galimybės konfliktuoti, nes „sistema nesiremia jų darbu“ (Habermas, 1972, p.371). Reikia pripažinti, kad klasikinė socialinės nelygybės teorija sureikšmina užimtų ir neužimtų gyventojų pasiskirstymą, ir net tie autoriai, kurie nėra linkę šio pasiskirstymo suabsoliutinti, priversti sutikti, kad „dirbti“ šiandien reiškia iš esmės tą patį kaip dirbti priverstinį darbą už tam tikrą darbo užmokestį. Ne tik visos trys Baltijos valstybės yra „gyvenančios iš darbo užmokesčio“ (Blom, 1999), bet pagal oficialiąją statistiką net labiausiai išvystytose kapitalistinėse šalyse apie 90 proc. darbo jėgos sudaro dirbantieji visuomenėje sukurtose darbo vietose. Pokyčių laikotarpiu darbas sukurtose darbo vietose įgijo tik dar didesnę reikšmę posocialistinių šalių gyventojams.

Tuo tarpu Vakarų sociologai ne be pagrindo rutulioja „naują“ požiūrį į socialinę nelygybę ir socialinę struktūrą. Taip Friedmanas Lawrence'as (1999) savo paskutinį veikalą net pavadina „Horizontali visuomenė“ *(The Horizontal Society)*, teigdamas, kad dabar jo koncepcijos išeities tašku tampa posūkis „nuo vertikalaus tapatumo link horizontalaus, nuo vertikalios socialinės struktūros link horizontalios. Nors tai ir tėra tik *santykinis* posūkis“ (Friedman, 1999, p. 5). Teigdamas, kad šiuolaikinėje visuomenėje valdžia ir tapatumas yra kur kas labiau horizontalūs nei vertikalūs (t. y. su išreikšta hierarchine struktūra), Friedmanas pripažįsta, kad tai greičiau pasakytina apie išvystytas Vakarų visuomenes nei apie „tranzito“ šalis. Ką gi įvairūs autoriai kalbėdami apie „naują“ (arba horizontalią) nelygybę ir stratifikaciją, turi omenyje? Žinoma, įvairiausius socialinius skirtumus, kurie sunkiai „telpa“ į vertikalųjį modelį: regioninius skirtumus, įskaitant miesto ir kaimo santykį, įvairiausių mažumų problematiką (religinių, tautinių, seksualinių ir kt.), marginalines grupes, imigrantus ir panašiai. Taigi tradicinis socialinės nelygybės supratimas pabrėžia asimetrinius darbo ir kapitalo santykius bei rinkos kaip tarpininko vaidmenį juose. Kita vertus, „naujųjų“ socialinės nelygybės formų pažinimas reikšmingas dėl įvairių priežasčių:

- Nemažai socialinės nelygybės formų siejamos su socialinės apsaugos politika; kartais jos net nusakomos kaip „gerovės klasės“ *(welfare classes);*
- Kai kurios socialinės nelygybės formos kyla iš namų ūkio darbų

ir visuomenėje sukurtų darbo vietų skirtumų; šis skirtumas atitinka vyrų ir moterų darbo pasidalijimą;

- „Mišri“ socialinė nelygybė tada, kai daugėja nelegaliai dirbančiųjų, plečiasi individualiai dirbančiųjų gretos, kita vertus, daugėja bedarbių, kurie pradeda ieškoti alternatyvų savo ekonominiam, socialiniam bei asmeniniam tapatumui už darbo srities ribų.

Susidomėjimas statuso charakteristikomis siekia pirmąsias sociologijos gyvavimo dienas. Weberis ([1922] 1968) nagrinėjo statuso charakteristikas, susietas su socialine verte, ir kartu kaip visuomenės stratifikacijos dalį, susietas su gerove ir galia. Antrojoje praeito šimtmečio pusėje statusas būdavo traktuojamas kaip socialinės sistemos organizacinis principas.

Ne daug kas ginčija, kad ekonomika ir jos organizavimas yra pagrindinis veiksnys, nulemiantis visuomenės socialinę stratifikaciją. Gamybos organizavimo būdas, ekonomikos tipas (kapitalistinis ar socialistinis), užimtų gyventojų pasiskirstymai ekonominėse veiklose, valstybinėse įmonėse ir organizacijose, padėtis rinkoje, kapitalo intensyvumas, biurokratijos lygis, technologijų modernumas, pelnas ir politinė įtaka tiriami susietai su socialinių grupių padėtimi ir mobilumu. Pilietybės teorija ir praktika reikalauja, kad socialinės teisės būtų matomos kontekste ir konkrečiu laikotarpiu. Šiuolaikinės valstybės sugebėjimas tiesiogiai suteikti arba netiesiogiai užtikrinti bent jau minimalias pajamas ir jas palaikyti priklauso nuo jos ekonomikos.

Skiriama ekonominė pilietybė (Woodiwiss, 2002) iki XIX amžiaus vidurio buvo suprantama kaip liberalios ekonomikos suteikiamos teisės valdyti nuosavybę, sudaryti sutartis ir dirbti – atsižvelgiant į kiekvieno profesiją, kurios buvo laikomos pagrindinėmis pilietinėmis teisėmis didžiojoje Vakarų Europos dalyje. Kitais žodžiais tariant, ekonominės teisės buvo ir fundamentalios, ir svarbiausios vykstant pilietybės raidai.

Visuotinai pripažįstant, kad posocialistinėse šalyse vyksta intensyvūs socialiniai pokyčiai, šių pokyčių kryptis ir tikslas lieka atviru klausimu. Tarkime, kad, atsižvelgdamos į privačios nuosavybės restituciją, privataus sektoriaus įsivyravimą, rinkos santykius ir pan., šalys kuria kapitalistines visuomenes, nors oficialiai to nedeklaruoja. Tada bendriausia socialinių pokyčių schema atrodytų taip:

Išeities pozicija	„Pereinamasis laikotarpis“		Tikslas
Socialistinė gamyba	Kapitalistinė gamyba	Socialistinė gamyba	Kapitalistinė gamyba
Socialinė atskirtis			
Socialistinis paskirstymas	Socialistinis paskirstymas	Kapitalistinis paskirstymas	Kapitalistinis paskirstymas
Šešėlinė ekonomika			
	(politiniai imperatyvai vyrauja ekonominiu atžvilgiu) Socialdemokratijos vyravimas	(Rusija)	

1 schema. **Socialiniai pokyčiai pereinamojo laikotarpio šalyse**

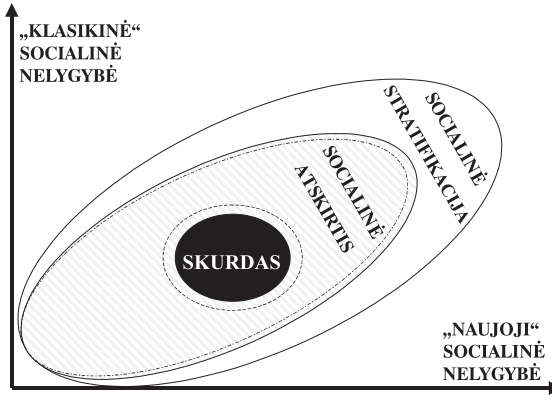
Peterburgo universiteto profesorius ekonomistas Sergėjus Sutyrinas (1999) šių dienų Rusiją sieja ir įvairias visuomenių santykių deformacijas joje kildina iš išlikusios socialistinės gamybos ir kapitalistinio paskirstymo prieštaravimų, kartu apibūdindamas du „tranzito“ šalims būdingus paradoksus: (1) liberalios rinkos ekonomikos kūrimą priimant „centralizuotus“ sprendimus; (2) paradoksalią kultūrinio sektoriaus priklausomybę nuo ekonominių veiksnių. Jo nuomone, viena šalis (iš vidaus) negali išsiveržti iš komandinės į rinkos ekonomiką, ypač mažesnėms šalims tarptautinė integracija yra būtina. Besikeičianti ekonomika tampa kasdienio žmonių aktyvumo aplinka. Ją sąlyginai galima suskirstyti į tris didžiausias kategorijas: „Sovietinės ekonomikos“ reliktą ar tradicijas, „kapitalistinę“ bei „šešėlinę“ ekonomiką. Pirmoji apima darbą valstybės sektoriuje, iš dalies ir pagal formalų statusą esančias privačiomis firmomis. Antroji grindžiama privačių įmonių funkcionavimu, kartu su užsienio kompanijomis sukurtų, ir pan. Prasidedant socialiniams pokyčiams buvusiose socialistinėse valstybėse, ży-

mus vengrų sociologas Rudolfas Andorka (1995) aprašė dvi socialinių pokyčių strategijas: pirmąją pavadindamas „šoko“, kai valstybė suteikia visišką laisvę ekonominiam „virsmui“ (ekonominiai procesai vyrauja socialinių politinių priemonių atžvilgiu) ir antrąją kaip laipsnišką perėjimą prie naujų santykių, kai valstybė politiniais sprendimais stengiasi reguliuoti ekonominius procesus *(political versus economical imperatives)*.

Lenkų profesorius ekonomistas Januszas Swierkockis (1999), nagrinėdamas Lenkijos ekonomikos integravimo į Europos rinką problemas, pripažino, kad integravimo procesai taip pat skatina tam tikrų ekonomikos šakų ir neefektyvių gamintojų „atskirtį“. Jis bandė formuluoti „ekonominės atskirties sektorių“ *(vulnerable sectors of economy)* kriterijus:

1. Sritys, kurios anksčiau valstybės buvo stipriai apsaugotos nuo užsienio konkurencijos (joms buvo užtikrinta stipri protekcija); Lenkijoje tai – žemdirbystė ir gyvulininkystė, maisto pramonė, drabužių gamyba, transportas ir odos pramonė;
2. Sritys, į kurias užsienio investitoriai investuoja mažiausiai; tai – žemės ūkis, kalnakasyba ir akmens skaldyklos, nekilnojamas turtas, elektra, dujos ir vandentiekis;
3. Valstybinės įmonės (lyginant su privačiomis);
4. Sritys, kuriose darbo užmokesčiai mažiausi.

Akivaizdu, kad ir „vertikalusis“, ir „horizontalusis“ požiūriai į visuomenės socialinę stratifikaciją turės būti derinami. Manome, socialinės atskirties dimensija ir jos koncepcija galėtų tapti ta rišamąja grandimi. Tai mėginame pavaizduoti grafiškai (žr. 8 pav.). Socialinė stratifikacija tam tikra prasme „laiduoja“ santykinį socialinį stabilumą visuomenėje, o socialinė atskirtis, kurios galiojimo laukas yra mažesnis (ji negali apimti visos visuomenės, nes tai reikštų bent jau eilinę socialinę revoliuciją), yra socialinių pokyčių šaltinis ir rezultatas. Socialinės atskirties kvintesencija, manytume, yra skurdas. Būtent socialinė atskirtis tampa valstybės socialinės politikos objektu ir nuo pastarosios vykdymo priklauso, ar socialinės atskirties mastas visuomenėje plėsis, ar siaurės, didins socialinį stabilumą, ar plės skurdą.

8 pav. **Teorinių socialinės stratifikacijos paradigmų sąryšis**

Kiekvienai visuomenei būdinga tam tikra nelygybė, kur privilegijuoti sluoksniai neblogai gyvena šalia varganai besiverčiančių šeimų ir individų. Šiuolaikiniai socialinės stratifikacijos tyrimai siekia aprašyti šios socialinės nelygybės ribas ir mastą, paaiškinti jos buvimą, nepaisant deklaruojamų ir fiksuojant realiai visuomenėje gyvuojančias vertybes ir kriterijus. „Stratifikacinių sistemų“ terminas žymi visą kompleksą socialinių institucijų, kurios vienaip arba kitaip sukelia tokios rūšies socialinę nelygybę. Pagrindiniais stratifikacinių sistemų komponentais laikomi: (1) institucionalizuoti procesai, apibrėžiantys tam tikras gėrybes kaip vertingas ir siekiamas, (2) šių gėrybių paskirstymo įvairių profesijų ir socialinių sluoksnių taisyklės (pvz., gydytojams, ūkininkams ar namų šeimininkėms), bei (3) socialinio mobilumo mechanizmai, siejantys individą su grupe ir sukuriantys jo skirtingą padėtį skirstomų gėrybių atžvilgiu (pagal Grusky, 1994).

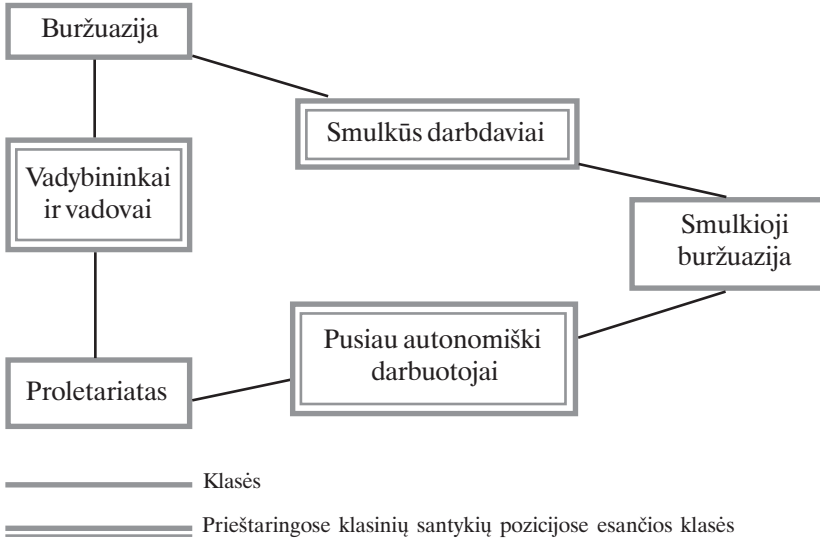
4.4. Pilietybė ir socialinė klasė

Pilietybės ir socialinės klasės santykis atskleistas Marshallo ir Dahrendorfo darbuose, kuriuos pateikėme anksčiau.

Tolesniuose pilietybės tyrimuose nacionalinis lygmuo nebus vienintelis tyrimo vienetas. Dabartiniams procesams ypač daug įtakos turi globalizacija, todėl teks nagrinėti viršnacionalinį ir tarptautinį lygmenis. Galime pasakyti, kad globalizacija kuria naują bendrą kontekstą, kuriame pasireiškia nauji idealai ir standartai, kuriuos reikia įžvelgti ir aptarti.

ES pilietybės ir migracijos procesų tyrimų (Shore, Wrench, Kofman, Sales pagal Lehoczky, 2001, p. 48) kontekste randama nauja pilietybės statusų Europoje klasifikacija (pažodžiui, '*White citizens, black citizens, legally resident non-citizens* ('*denizens*'), *and illegals – including refugees*'), apibrėžianti tikruosius piliečius, atskirties grupę, svetimšalius bei nelegalus (įskaitant ir pabėgėlius).

M. Gabelo (žr. šios knygos 1.5 poskyrį) viešosios nuomonės analizėje (proletariato ir buržuazijos terminus), kai kuriose tarptautinės profesinių sąjungos studijose (Lehoczky, 2001, p. 48) minimos klasifikacijos (pažodžiui – '*Worker – citoyen – bourgeois middle-class citizen*'), kuriose piliečio sąvoka laikoma to paties lygmens kaip darbininkų ar smulkiosios buržuazijos piliečio. „Taigi, priešingai visuomenės tapsmui „piliečių" ('*citoyens'*) visuomene, naujosios demokratijos šalys (turima omenyje Vidurio ir Rytų Europos šalys), ironiška, bet sugrįžta prie dviejų priešingų, „darbininkų ir buržuazijos", klasių visuomenės, nors abiejų terminų rūpestingai stengiamasi išvengti" (Lehoczky, 2001, p. 48). Priminsime vieną iš galimų (plačiau žr.: Socialinis struktūrinimasis ir jo pažinimas, 1999) klasių operacionalizavimo schemų (žr. 2 schemą), kuri buvo taikyta Šiaurės ir Baltijos šalių palyginamajame tyrime, kurį aiškinsime vėliau.

2 schema. **E. O. Wrighto klasių žemėlapis (Crompton, 1993)**

ES migracijos analizės ir prognozės daugiausia siejamos su viduriniosios klasės stabilumu atskirose šalyse.

Teigiama, kad *vidurinioji klasė* yra visuomenės stabilumo garantas. Kuo didesnė ir stipresnė ši klasė, tuo stabilesnė visuomenė. Kad ir kaip interpretuojama valstybės paskirtis – ar kaip naktinio sargo, ar kaip gerovės palaikytojos, valstybės kaip sistemos kūrimas – tai pirmiausia šios klasės palaikymas, stiprinimas ir plėtimas. Tam, kad „politinis kapitalizmas“ nesusiformuotų apeidamas vidurinę klasę (kai laisvos rinkos formavimas „nuleidžiamas“ iš viršaus), kai didžioji jos dalis praranda autonomiją politinės valdžios, kapitalo, prestižo ir panašiai atžvilgiu ir smunka į žemesnę stratifikacijos laiptų vietą, vykdoma viduriniosios klasės proletarizacija. Yra tam tikra riba, kai elitų atotrūkis nuo masių tampa toks didelis, kad visuomenės stabilumui kyla pavojus. Tada nesant bent kiek stiprios viduriniosios klasės, valstybei gresia perversmas ir chaosas. Taigi tarsi pats politinis elitas turėtų būti suinteresuotas vidurinės klasės protegavimu visuomenės ramybės labui (Blom, 1995). Platus ir gana stiprus vidurinysis sluoksnis yra ne tik politinio, bet ir socialinio bei ekonominio stabilumo garantas. Tada valstybės ekonominė ir socialinė politika turėtų būti nukreipta į stipraus socialinio pagrindo sukūrimą – pagrindą formuotis ir stiprėti viduriniajam sluoksniui. Tokia politika turėtų skatinti socialiai orientuotos rinkos formavimą, kurios tikslai Lietuvoje būtų žmogaus orientacija į profesijos įsigijimą; įvairaus gyvenimo lygio standartų sistemos kūrimas, nukreiptas į stratifikuotą visuomenės struktūrą, t. y. į masines įvairaus lygio vidutines pajamas turinčių gyventojų grupes; darbo potencialo išsaugojimas sukuriant darbo motyvacijų sistemą, užtikrinančią teigiamą žmogiškojo kapitalo reprodukciją Lietuvoje bei sudarant prielaidas žmonėms realizuoti savo kūrybinius sugebėjimus.

Kita vertus, yra gana stabilių ir gerovės lygį pasiekusių visuomenių, neturinčių stipresnės ar vyraujančios viduriniosios klasės, tačiau turinčių, pavyzdžiui, kvalifikuotą ir gerai apmokamą darbininkų klasę (Švedijos pavyzdys).

Viduriniosios klasės Lietuvoje formavimasis yra problemiškas. Iš tiesų mūsų kaip ir kitose posocialistinėse valstybėse tai pirmiausia politinis klausimas. Vidurinės klasės tapsmas ir jos stiprinimas būtinas neteroristiniam ir nediktatoriškam demokratiniam kapitalistinio pobūdžio režimui išsaugoti. Vidurinioji klasė visada matoma kaip buferinė atsvara socialiniams neramumams. Apie tai (tik, žinoma, ne kla-

sių terminais) šnekėjo dar Aristotelis savo garsiojoje „Politikoje“. Šios klasės atstovai, turėdami ekonominį, kultūrinį bei organizacinį kapitalą, būna suinteresuoti gyventi ramų pilietinį gyvenimą, o ne kurstyti radikalizmą. Be to, kaip yra pastebėjęs ne vienas teoretikas, viduriniosios klasės atstovai yra svarbiausi inovatoriai technologijos plėtroje ir intelektualinėje kūryboje.

Socialinės stratifikacijos tyrėjai taip pat skiriasi savo požiūriais į kintantį dabartinį socialinį struktūrinimąsi. Vieni teigia, kad ir ateityje stratifikacijos formos bus nusakomos remiantis gamybos būdo struktūriniais pokyčiais (tai – struktūrinis požiūris), tuo tarpu kiti pabrėžia, kad modernumas ir postmodernumas gali būti suprantami tik atsitraukus nuo ekonominės sistemos bei jos prognozuojamų padarinių (kultūrinis požiūris).

Gauti rezultatai apie prestižą, nelygybę bei socialinį mobilumą įvairiose šalyse buvo labai panašūs. Šis panašumas gali būti apgaulingas. Nors daugelis šiuolaikinių industrinių visuomenių, nepaisant jų politinės sistemos apibūdinamos panašaus darbo pasiskirstymo rodikliais, šių visuomenių socialinės struktūros dažnai gerokai skiriasi.

Natūralu klausti, ar iš tiesų galima tarpusavyje lyginti bet kokias šalis, pavyzdžiui, JAV su Lietuva, o Lietuvą su Singapūru? Formalus politinis šalių lygiateisiškumas gali tyrinėtoją klaidinti ir neversti ieškoti tikrai tų šalių visuomenes diferencijuojančių rodiklių. Socialinės stratifikacijos ir socialinio mobilumo tyrimai JAV (bei kitose Vakarų šalyse) dažniausiai remiasi hierarchine schema, kurios pagrindą sudaro darbo pasiskirstymas tarp įvairių profesijų. Daugelis stratifikacijos schemų remiasi profesijų prestižo skirtumais; kitos susitelkia ties išvestiniais dalykais (pvz., darbo užmokesčiu) ar savarankiškumu darbe. Vienose schemose profesijos tam tikru būdu grupuojamos į stratas, o kitos (dažniausiai tos, kurios pabrėžia išvestinius dalykus) pateikia profesinę hierarchiją kaip tam tikrą aibę. Profesinė hierarchija kaip socialinio struktūrinimosi šerdis yra neginčijama JAV visuomenės atžvilgiu, tačiau tiriant kitų šalių visuomenes, jos vyraujantis diferencijuojantis vaidmuo nėra tiek išreikštas. Kitas svarbus požiūris (ir išskiriamas kriterijus) susijęs su ekonomikos gamybos būdu ir jos sektorius bei įvairių elementų sąveika (pvz., pasiskirstymu tarp ekonomikos sektorių, pramonės šakų, miestų struktūros ir pan.). Todėl galima klausti: ar iš tiesų įvairios koncepcijos, matuojančios socialinę hierarchiją, at-

spindi tikrąjį visuomenės struktūrinimąsi, ar jos tėra tik mokslinių ieškojimų instrumentai?

Siekimas pateikti tam tikrą statišką dabartinės Lietuvos visuomenės socialinės struktūros vaizdą (išskiriant socialinius sluoksnius ir nusakant jų dydį) dažnai nepasiteisina: taikant skirtingas koncepcijas tų pačių duomenų pagrindu, buvo gauti skirtingi empiriniai rezultatai. Adekvačios šiandieninės Lietuvos situacijai teorijos paieška, būtinybė supažindinti su paplitusiais teoriniais požiūriais, siekimas formuoti šios srities lietuviškąją terminiją ir kuklūs bandymai sieti su empiriniais rezultatais dar yra tapsmo procesas.

„Socialinės klasės“ samprata apima daugelį teorinių ir metodologinių požiūrių. Socialiniai pokyčiai, įvykę Rytų Europoje per pastarąjį dešimtmetį, verčia ieškoti naujų, ne tik tradicinių, bet ir alternatyvių perspektyvų, apibūdinančių socialinę stratifikaciją (marksizmo, Veberio, rasės/klasės/lyties, postmodernizmo ir kitos). Todėl ir šiandien sociologai diskutuoja ir apie klasinę struktūrą, ir apie socialinių klasių įtaką, pavyzdžiui, politikai, tapatumui ar gyvenimo stiliui. Svarstomas klasių pasiskirstymas, stratifikacija, darbo judėjimas ar kitos organizacijos, paremtos klasiniu principu, klasių dalyvavimas rinkimuose, klasių ir vartojimo ryšiai, ekonominė klasių perspektyva. Socialinių klasių koncepcija skatina aptarti jų sąryšį su kitomis stambiomis socialinėmis grupėmis, tokiomis kaip rasė, lytis ar skirtingas išsimokslinimas. Dauguma pastarųjų vienijasi kaip neklasiniai judėjimai, pavyzdžiui, už moterų teises, žaliųjų ar vartotojų teisių gynėjų.

Įvairių teorijų apie visuomenės stratifikaciją arba klases lyginimas naudingas tuo, kad:

- skirtingos teorijos tiria skirtingus tos pačios problematikos aspektus,
- jos taip pat skiriasi savo išeities pozicijomis, pavyzdžiui, tuo, kaip apibrėžia klases bei klasių struktūrą.

Visos teorijos vis tiek tiria, kaip socialinė struktūra yra sudaryta bei ekonominės struktūros, pilietinės visuomenės bei valstybės santykius. Per skirtingas teorines tradicijas vystoma kad ir ta pati klasių teorija.

Kadangi esama esminių klasių teorijų skirtumų, suprantama, kad jie turi atsispindėti ir jų empiriniuose tyrimuose ar padariniuose. Tai labai svarbu, nes kiekviena teorija gali turėti labai patrauklią konstrukciją, bet sociologiniu aspektu vis dėlto siekiama nustatyti jos em-

pirinį validumą. Kita vertus, teorijos ir konkretaus tyrimo santykis taip pat yra rimta teorinė problema.

Dar vienas svarbus bet kurios teorijos vertinimo aspektas yra tai, kiek ji pritaikoma arba tinka aprašyti bei paaiškinti tarptautinius skirtumus, pavyzdžiui, kuo ir kaip skiriasi įvairiose šalyse ar visuomenėse apmokamų arba samdomų darbininkų kategorija.

Net tarp Vakarų sociologų (Timo Piirainen, 1995) yra tam tikras sutarimas, kad tradicinės stratifikacijos teorijos nelabai tinka dabartinės Rytų Europos tikrovei. Tai reiškia, kad tą patį dalyką galima daryti indukcijos būdu, kuriant naujas koncepcijas.

Posocialistinių šalių tyrimai iš esmės rėmėsi dviem pagrindinėm sąvokom, t. y. posocializmas ir „pokyčiai“. Abi šios sąvokos labai aiškiai apibūdina esamą būklę, kurią galima nusakyti – tai yra judėjimas nuo kažko seno prie kažko naujo. Šias sąvokas patvirtina tas faktas, kad mes tiksliai nežinome, kur šie pokyčiai veda, viskas, ką mes iš tiesų žinome, yra kad beveik viskas kinta. Iki šiol pati „pokyčių“ arba „posocializmo“ sąvoka vartojama gana plačia prasme – visos esančios problemos nusakomos kaip kylančios iš „pokyčių“ proceso. Bet ką gi iš tiesų aprašo arba paaiškina „pokyčių“ sąvoka? Galima rasti skirtingų pokyčių sąvokos interpretacijų (Blom, 1996, p. 7):

Pirma, „pokyčiai“ kaip tam tikras etapas ilgame vystymosi procese nuo „mažiau išvystytos“ visuomenės formos prie „labiau išvystytos“ visuomenės formos;

Antra, „pokyčiai“ gali būti apibūdinami kaip pereinamasis laikotarpis tarp dviejų kokybiškai skirtingų socialinių santvarkų. Čia reikia pabrėžti kad dabar kapitalizmo formavimasis posocialistinėse šalyse vyksta esant visai kitokioms istorinėms sąlygoms, nei tai buvo XVIII ir XIX amžiuose.

Tebėra gana atviros diskusijos ir gana daug debatų šia tema. Mums labiausiai priimtina atrodo antroji interpretacija, nes sena tvarka jau panaikinta, o nauja dar nėra sukurta. Kaip aprašyti visuomenę, pergyvenančią staigius socialinius, politinius bei ekonominius pokyčius? Kaip tokia besikeičianti visuomenė gali būti tyrimo objektu? Laikantis tradicinio sociologinio priėjimo, pirmiausia reikėtų aprašyti socialines struktūras ir vėliau įkomponuoti individus (arba kokius kitokius darinius) į šias hipotetines struktūras. Ką daryti, jeigu matome, kad šios struktūros yra labai amorfiškos, viską apimančios ir nuolat besikeičiančios? Ką daryti, jeigu tyrimo objektas tam tikra prasme yra is-

toriškai unikalus ir nė viena egzistuojanti teorinė tradicija negali jo apimti, t. y. teorija turi būti plėtojama.

Kitokiu tampa ir teorinės hipotezės vaidmuo. Tam tikri teiginiai, kuriais bandome pagrįsti tyrimą ir kuriuos traktuojame kaip savo išeitines pozicijas, tarnauja mums greičiau kaip gidas, vedantis mus per tyrimų medžiagą kitaip, nei ontologiniai argumentai, t. y. kaip teisinga arba klaidinga hipotezė apie visuomenės arba žmogaus prigimtį. Greičiau jie tampa mūsų metodologiniu pasirinkimu, kurie tiriant naudingi kaip analitiniai įrankiai. Kitaip tariant, tyrėjai lyg ir privengia kelti hipotezes apie fundamentinę visuomenės arba jos narių prigimtį.

Teorinės hipotezės apie socialinę struktūrą dažniau siejasi su laiku ir vieta nei su esminiais teiginiais, susijusiais su žmonių elgesiu, nors būtent pastarasis yra įdomiausias. Koncepcijos, grindžiamos klasikinės sociologijos tradicijomis, dažnai siejamos su industrinių visuomenių modernizavimo problemomis. Tam tikru aspektu idealizuoti teiginiai, aprašantys žmonių elgesį (pvz., racionalaus pasirinkimo teorijos modifikacijos) labiausiai „pažeidžiami“ klausiant, kokiu laipsniu šie teiginiai gali būti pagrįsti, kad jie atitinka tikrovę.

Apie klasių teorijos priimtinumą. Klasių tyrimas arba klasių teorijos gali reikšti skirtingus dalykus skirtinguose kontekstuose. Šie skirtumai gali kilti dėl:

- susiklosčiusių klasių tyrimo ir teorijų konteksto tam tikrose šalyse ar visuomenėse, nes yra tam tikra istorinio bei sociologinio tyrimo metodų sąveika;
- dėl skirtingų pradinių teorinių pozicijų ir teorinių darinių;
- skirtingų klasių teorijos sričių (klasių struktūra, klasinė savimonė, politinė organizacija).

Gvildenami ir lyginami dviejų klasių teorijų tradicijų skirtumai: vokiškoji tradicija ir anglų-prancūzų tradicija (jai priklauso ir E. Wright'o teorija, Poulantzas). Vokiškieji klasių tyrimai remiasi faktiškai K. Markso politinės ekonomijos kritikos detalizavimu, nuodugnesniu tyrimu, faktiškai – tai „Kapitalo“ klasių teorijos rekonstrukcija. Būdingi šios tradicijos bruožai (R. Blom, M. Kivinen, 1989, p. 6):

a) klasės ir jų grupės grindžiamos kapitalistinius gamybos santykius nulemiančiais veiksniais. Pavyzdžiui, klasių grupės skiriamos pagal pajamų formas ir šaltinius;

b) sąmonės formos taip pat yra išskiriamos, kildinamos teoriniu

būdu, siekiant išsiaiškinti, kaip socialiniai santykiai atsispindi, pavyzdžiui, darbininkų sąmonėje. Tačiau bandoma demistifikuoti tam tikras statistines bei teisines kategorijas, pavyzdžiui, tokias kaip „fizinio darbo darbininko“, „tarnautojų“ ar „valstybės pareigūnų“, įrodant, kad jos visos apima daugiau nei vienos kurios nors klasės pozicijas;

c) jie taip pat tiria išvystyto kapitalizmo svarbą apmokamų darbininkų ekonominei pozicijai.

Pačioje Vokietijoje šis teorizavimo lygmuo taip pat turi opoziciją, kuri remiasi valstybinio-monopolistinio kapitalizmo teorija, bandančia klasių grupes įtraukti į valstybinės monopolijos viešpatavimo sistemą. Tarptautinei apmokamų darbininkų diferenciacijai tirti toks priėjimas turi trejopą prasmę:

- tarnautojai valstybiniame ir privačiame kapitalo sektoriuje laikomi valstybinės-monopolistinės buržuazijos dalimi.
- darbininkų klasės apibrėžimo kriterijai grindžiami tuo, kokiu laipsniu darbo jėga yra tapusi preke;
- „apmokamas vidurinysis sluoksnis“ įspraudžiamas kažkur tarp darbininkų ir buržuazijos klasės.

Tam tikri elementai yra bendri vokiškajai ir anglų-prancūzų tradicijoms, bet mums svarbiau paminėti du jas labiausiai skiriančius bruožus, labiausiai jas skiriančius teorinius tikslus. Pirmiausia anglų-prancūzų priėjimas koncentruojasi ties darbininkų kontrolės metodais ir tuo, kokiu laipsniu skirtingos darbininkų grupės gali kontroliuoti gamybos procesą. Šios problemos labai siejasi su darbo sociologijos sritimi bei teilorizmu, fordizmu bei neofordistinės gamybos problematika. Kita vertus, pastaroji tradicija (iš dalies Poulantzas) siekia plėtoti klasių kovos ir klasinių santykių koncepcijas. Polantzas įvedė „naujosios smulkiosios buržuazijos“, Malletas ir Touraine’s – „naujosios darbininkų klasės“ sąvoką. Pastarųjų autorių teigimu, mokslinė ir techninė inteligentija turėtų būti pagrindinė socialinių pokyčių jėga.

Pagrindinis metodologinis teiginys, padedantis, pavyzdžiui, susieti socialinę struktūrą su „veikiančiais asmenimis“, gali būti „išlikimo strategijos“ koncepcija. Pokyčių metu atsirandančios naujos socialinės struktūros yra sąmoningų veikėjų taikomos strategijos rezultatas. Į naują socialinę santvarką žiūrima kaip į visų tokių strategijų kolektyvinį rezultatą. Tada ir naujų socialinių struktūrų formavimąsi galima tirti nagrinėjant šias strategijas. Strategiją sukuria įvairios veik-

los rūšys, plėtojamos per kiekvieno individo galimybių įgyvendinimo struktūras (pagal Mertoną). Pastarosios priklauso nuo individui prieinamų išteklių. Galimybių struktūra – tai iš principo individui prieinamų ekonominės veiklos ar aktyvumo formų visuma, kuri gali būti sukurta iš įvairių individualių objektų, konkrečių institucijų, firmų ir pan., bet kurias individas pasirinko savo ištekliams investuoti. Individo teikiamos pirmenybės sukuria šių veiksnių pasirinkimo motyvaciją ir atitinkamai iš kokių veiklos rūšių bus sudaryta jo išlikimo strategija. Šiuo atveju veiksniai, nusakomi kaip kultūriniai, kartu su kitais čia suprantami kaip nulemiantys pasirinkimą. Pasirinkdamas vieną arba kitą strategiją, individas turi įvertinti alternatyvių pasirinkimų kainą.

Tokie teoriniai ir metodologiniai pasirinkimai nagrinėja kasdienį žmonių gyvenimą bei jų taikomas pragyvenimo (išlikimo) strategijas, kuriomis jie vienokiu arba kitokiu būdu organizuoja tą savo kasdieninę egzistenciją. Kaip viso to padarinys kuriasi nauji gyvenimo stiliai, formuojasi naujos klasinės struktūros, kurių analizė tampa įmanoma per šių strategijų tyrimus. Be abejo, ir tokiu atveju neišvengiamas ir naujų klasinių struktūrų formavimosi bei politinių procesų visuomenėje sąveikos tyrimas. Išeitinės teorinės pozicijos atrodytų kaip specialiosios sociologinės teorijos, bet tiriant iš tiesų naują ir nelabai pažįstamą sritį (o pokomunistinės visuomenės tam tikra prasme tebėra dar teorinė *terra incognita*) ar procesus jos gali būti efektyvesnės nei nusistovėjusių tyrimo tradicijų taikymas. Tai daugiau teorijas generuojantis nei jas tikrinantis būdas.

Prieš pradedant tirti pragyvenimo strategijas reikia pasakyti, kad prekių trūkumas, buvęs vargingos deficitinės sovietinės ekonomikos pasireiškimu, dabar virsta disproporcija tarp pajamų realizavimo ir atlyginimų arba „pramonės įmonių apie gaminamą, bet oficialiai neapskaitomą produkciją; mažų personalinių įmonių gaminamą produkciją ir parduodamas prekes; kontrabandą; neoficialią darbo rinką“ (Pranešimas apie žmogaus socialinę raidą Lietuvoje, 1996, p. 17). Klasifikuojant pragyvenimo strategijas pagal ekonomikos sektorių, į kurį investuojamos lėšos, tyrimų metu išskiriami trys idealūs, arba tipiniai, strategijos būdai: viduriniosios klasės strategija, neformali strategija bei proletarinė strategija.

Šiandieninę socialinę Lietuvos visuomenės struktūrą galima tirti įvairiausiais pjūviais, nes ir socialinis pasiskirstymas yra labai įvairus. Besikeičiančias visuomenes gana keblu analizuoti taikant klasių te-

orijos sąvokas. Senos struktūros atmiršta, naujos dar formuojasi; klasės patiria tapsmo procesą, nors jas tirti labai svarbu. Tarybų valdžios metais visos respublikos buvo pateikiamos kaip neantagonistinių dviejų klasių (darbininkų ir kolūkietinės valstietijos) ir vieno socialinio sluoksnio (inteligentijos) socialinis modelis, nors sociologija jau tada fiksavo skirtumus, prasilenkiančius su šiuo modeliu, parodydama, kad vienos klasės ar sluoksnio skirtumai jau būna didesni nei skirtingų klasių skirtumai. Sociologinės klasių teorijos iš esmės pritaikytos išvystytoms kapitalistinėms šalims. Šiandieninėje Lietuvoje kapitalistiniai socialiniai santykiai dar nesusiformavo. Yra nemažai apmokamų darbuotojų, kurių dauguma yra valstybės tarnautojai, ne tiek daug iš tikrųjų privačių darbdavių, turinčių kiek daugiau darbuotojų, šimtai darbdavių, turinčių samdomų darbininkų. Dauguma naujų privačių įmonių sudaro smulkios arba vidutinės, arba net vieno asmens personalinės įmonės. Sunkiai apibrėžiamas ir mažai apmokamas vidurinysis sluoksnis. Yra inžinierių, gydytojų ar mokytojų, kurie užima viduriniosios klasės pozicijas, iš tiesų jie nesudaro klasės tikrąja to žodžio prasme.

Klasių tipologijos perteikia abstraktų empirizmą. Klasinę analizę verta suprasti kaip apimančią daugelį lygių: klasinės situacijos, kolektyvinių interesų, klasių bei valstybės. Kol kas beveik neįmanoma kalbėti apie kokias nors Lietuvos gyventojų klasines organizacijas ar klasinę sąmonę.

Žymaus sociologo Eriko Olino Wrighto klasių teorija taip pat pirmiausia yra pritaikyta šiuolaikinių kapitalistinių visuomenių klasių analizei, kita vertus, kažkuriuo mastu tinka socialistinėms bei po-socialistinėms šalims, nes ji stengiasi aprašyti bet kurios industrinės visuomenės klasinę struktūrą.

Skirtingi keliai, vedantys į socialinę klasę: Danielis Bertaux ir Paulas Thompson savo bendrame darbe *„Pathways to Social Class. A Qualitative Approach to Social Mobility“* (Oxford university press, 1996) pateikia naują, alternatyvią prieš tai vyravusiai, socialinio mobilumo tyrimo koncepciją, kurią grindžia kokybiniu tyrimu. Pagrindiniais kokybinio tyrimo vienetais tampa gyvenimo aprašymai bei pavienių šeimų istorijos (*family case studies*), apimančios kelias žmonių kartas, arba pavienių vietinių bendrijų studijos. Jų tikslas – giliau pažinti mobilumo dinamiką bei nusakyti fundamentinius sociologinius klausimus. Iki šiol sociologinė literatūra apie socialinį mobilumą ne tik plėtojosi „ekstensyviu keliu“, bet ir būdavo grindžiama tam tikru tyrimo meto-

du. To rezultatu tapo statistikos duomenų gausa, labai skurdi informacija, kuria remiantis būtų galima paaiškinti, kaip ir kodėl žmonės pasirenka ir pragyvena tam tikrą gyvenimo kelią. Pavienių atvejų studijos neužkerta kelio struktūrinių pokyčių analizei, atvirkščiai, autorių nuomone, jos leidžia kolektyvinius procesus tirti remiantis jų vietiniais efektais, parodant ryšius su klasikine sociologine mintimi. Šiame veikale jie stengėsi apčiuopti tokias problemas kaip:

- kas iš tikrųjų perduodama iš kartos į kartą: ar tai tik turtas bei žemė, tam tikras profesinės veiklos modelis bei įgūdžiai, socialiniai ryšiai, ar vertybės bei orientacijos?
- kokios rūšies turtus gali perimti imigrantai?
- kaip gali išlikti socialinis elitas vykstant socialinėms revoliucijoms?
- kokią įtaką santuokos turi vyrų bei moterų socialiniam mobilumui?
- kaip stipriai priklausomybė vienai, o ne kitai vietinei bendrijai arba net tam tikro savo būsto pasirinkimas gali paveikti mobilumo kelius bei siekius?
- ar įgyvendinamos svajonės apie savo gyvenimo kelią (mobilumą)?

Abu šie autoriai ilgai dirbo kiekvienas savo srityje, kol galiausiai šiame darbe suvienijo savo ieškojimus. Jų naujas požiūris labiau koncentruojasi ties gyvenimo tikrove, nei siekia ugdyti, t. y. tarti savitą žodį. Jie pripažįsta kad tai greičiau socialinis-psichologinis nei griežtai sociologinis požiūris. Kita vertus, jis artimas antropologiniam tyrimui. Sunkiau nusakyti apibendrinimų galimybę esant įvairiausių atvejų gausybei. Kaip sudaryti kokią nors skalę, norint įvertinti socialinį mobilumą?

Dar 1988 metais Danielis Bertaux ir Izabelė Bertaux-Wiame parašė straipsnį „Paveldimumas ir giminė: penkių kartų transliacija ir socialinis mobilumas“. Pirmieji sociologai, pradėję tirti socialinę stratifikaciją, pagrindiniu tyrimo vienetu skirdavo šeimą, o ne individą. Tik pradėjus taikyti reprezentatyvios atrankos techniką, kurios pagrindą sudaro individas, pirmasis sociologinis požiūris pateko užmarštin. Beliko tik gailėtis, kad toks techninis ribotumas užmarštin palydėjo ištisą teorinę kryptį. Jau tuo metu Bertaux paskelbė savo ketinimus atgaivinti šią „šeiminę“ kryptį socialinės stratifikacijos bei socialinio mobilumo tyrimuose. Pagal ją socialinis statusas nagrinėjamas

kaip šeimos, o ne pavienių izoliuotų individų atributas: pastarieji turi tam tikrą profesinį statusą, o tai toli gražu nėra tas pats. Socialinio statuso, kaip tam tikro šeimos atributo, idėja leidžia šeimos socialines trajektorijas nusakyti kaip tam tikrą „šeimos“ socialinių statusų kaitą. „Socialinių trajektorijų formavimosi“ problematika grindžiama transliacijos idėja. Pagrindinė autoriaus darbo prielaida buvo apie tai, kad „klasinėje visuomenėje, kitaip nei kastinėje ar luominėje, visuomenės trokštamas statusas negali būti tėvų tiesiog perduotas jų vaikams: tėvai tegali tik užtikrinti priėjimą prie tam tikrų elementų arba perduoti pačius elementus (ekonominius, kultūrinius ir pan.), kuriais šis socialinis statusas būna sukonstruojamas. Atkūrimas nėra mechaninis – tai dinaminis procesas. Vėliau, aprašydamas amatininkų šeimos istoriją, autorius daro prielaidą, kad net ne profesinis giminės statusas nulėmė jų socialinį statusą, bet atvirkščiai, paveldimas socialinis statusas – padėtis socialumo erdvėje bei savitarpio šeiminiai statusai – leido jiems užsiiminėti profesine veikla ir ją plėtoti.

Šie keli pagrindiniai principai leidžia rekonstruoti sociologinę socialinės stratifikacijos ir socialinio mobilumo teoriją, kurioje pagaliau atsiranda vieta moteriai bei šeimos ryšiams ir kitiems reiškiniams (pvz., skirtingoms brolių ir seserų trajektorijoms). Šiai teorinei prielaidai buvo svarbu surasti adekvatų stebėjimo metodą. Bertaux pradėjo plėtoti „šeimų istorijos“ kaip naują socialinio stebėjimo metodą. Tai leidžia pažinti ir šeimos, ir individo socialinių trajektorijų formavimąsi, kurį autorius skiria vidiniams procesams, kitaip nei išoriniams (darbo rinkos bei galimybių struktūrai, istoriniams kolektyviniams įvykiams ir pan.).

Giminės viduje transliacijos objektas buvo ne fizinis ar piniginis kapitalas, bet padėtis vietinėje rinkoje, padėtis, neatskiriama nuo tos giminės vardo. Sekdami struktūralistiniu požiūriu, autoriai formulavo struktūrų stabilumo hipotezę apie susiklostančius tos šeimos ir juos supančių šeimų santykius. Pagrindinė tos šeimos pozicija šioje struktūroje sociologiniu požiūriu yra tas svarbiausias dalykas, kurį tėvas šioje giminėje perduoda sūnui. Tėvo profesija tėra antraeilis indikatorius. Tai leidžia sutelkti dėmesį ne į individus ir jų trajektorijas, bet į tėvų ir vaikų santykius. Kiekviena karta sukuria savą profesinį projektą, savą akumuliavimo strategiją. Ji skiriasi nuo kitų kartų tuo, kad plėtoja naują veiklą, įveda naujovių, mobilizuojasi ties tikslais, būdingais tik jai. Jeigu tarp kartų būna transliacija, ji tikrai nevyksta ana-

logijos būdu. Dažniausiai transliacija vyksta pagal ekvivalentiškumo principą: rašytojo sūnus tampa žurnalistu, tekintojo sūnus tampa inžinieriumi, policininko dukra tampa mokesčių inspektore ir pan. Gali išlikti socialinis-profesinis statusas (gydytojo sūnus tapęs advokatu) arba profesinė situacija (medicinos sesers dukra tampa gydytoja). Tai sudaro ekvivalentiškumo branduolį. Tiesioginės transliacijos yra išimtys, o ne taisyklė. Pagrindinė transliatyviškumo kategorija – sugebėjimas transliuoti. Įmanoma perduoti tik tai, ką realiai valdai. Dar daugiau – iš tikrųjų valdai tik tuo, ką gali perduoti. Dėl to, kad daugelio elementų transliatyvumas yra žemas, didesnė transliacijų dalis vyksta kaip kokio nors išteklio transformacija į veiksmo sąlygas.

Pagrindinis analizės klausimas: kaip eksplikuoti pavienės šeimos istorijos sociologiškai implicitinio elemento turiningumą ir visą jo turingumą? Geriausias yra palyginamosios analizės metodas. Reikia parodyti išteklių skirtumus, vietinį kontekstą, šeimos mikroklimatą, kurių iš anksto niekad nepaisoma, geriau suvokti tai, koks likimas buvo labiausiai tikėtinas, galimas ar visiškai neįmanomas, remiantis žinoma socialine kilme tam tikru laiku, t. y. išsiaiškinus galimybių lauką. Vėliau galima pereiti prie aukštesnės analizės stadijos – palyginti tam tikro laiko skirtingų socialinių sluoksnių galimybių laukus. Tai įmanoma pasiekti tik prieš tai išsiaiškinus, ką mums pateikia kiekviena šeimos istorija, būtent, kokia yra jos sociologinė prasmė. Didžiausias sunkumas yra tas, kad nėra lyginimo mato, kaip apibūdinti „kintamųjų variacijas“. Prisideda ir tai, kad neturima „atvejų“ tyrimo sociologinės tradicijos. Aristoteliškas principas, kad nėra kito mokslo, kaip tik mokslas apie tai, kas bendra, greitai nuslopina pavienių atvejų tyrimo interesą. Žinoma, kad atskiras yra bendro pasireiškimas. Kiekviena šeimos istorija yra unikali tik iš dalies. Bendrumą galima rasti ne tik dideliuose skaičiuose, jį reikia atskleisti ir pavieniuose atvejuose. Vis dėlto apsiribodami tik vienu atveju rizikuojame nepakilti į sociologinį lygį. To išvengti padeda tik anksčiau sukaupta sociologinė patirtis.

Kokybinis tyrimo metodas išmoko ir pareikalauja vaizduotės kaip tam tikro teoretizavimo principo. Kiekvienas sociologas turi teisę bandyti teoretizuoti. Poreikis apversti nusistovėjusias perspektyvas vien tam, kad pažiūrėtume, ar atvirkštinė perspektyva neturi prasmės (o dažniausiai turi). Teoretizavimas „kokybinių“ duomenų atžvilgiu atlieka tokią pačią funkciją, kaip ir statistiniai metodai kiekybinių

duomenų atžvilgiu. Kiekybinė analizė tam tikra prasme yra poteoretinė, tuo tarpu „kokybiniai“ stebėjimai – ikiteoretiniai. Antru atveju analizė ir teorija tampa sinonimais.

Minėti prancūzų autoriai aprašo amatininko kapitalo transliaciją per kelias kartas. Jie ieškojo atsakymo į klausimą, kokiu būdu tai, kad šeima disponavo tam tikra gamybos priemone, nulėmė arba veikė kitų kartų likimus. Kas valdo individualias trajektorijas – patys individai ar socialiniai-struktūriniai ryšiai? Tai nėra kuriozinis klausimas, nes vienokiu arba kitokiu pavidalu jis faktiškai slypi bet kurioje socialinio mobilumo koncepcijoje, kuriomis remiasi sociologai.

1993–2000 metais buvo vykdomas projektas „Socialiniai pokyčiai Baltijos ir Šiaurės šalyse“, kurio metu atlikta reprezentatyvi Lietuvos gyventojų apklausa. Jos metu išsamiomis standartizuotomis anketomis buvo apklausti 1485 respondentai visoje Lietuvoje (analogiškai kitose Baltijos ir Šiaurės šalyse).

4 lentelė. **Baltijos šalių gyventojų klasinė struktūra***
(procentais)

	Estija	Latvija	Lietuva
Smulkioji buržuazija	6	8	9
Vadybininkai	11	14	11
Viduriniosios grandies vadybininkai	12	14	12
Vadovaujantis personalas	5	5	4
Darbininkai	62	60	64
Iš viso	100	100	100
N	724	791	944

* Wrighto tipologijos operacionalizavimą, mūsų tyrimo duomenims, atliko Suomijos sociologai Raimo Blomas ir kt., 1992, p. 46.

Material for Baltic Models of Transformation. National Reports. Blom, Melin, Nikula (eds.). University of Tampere, Working Papers, B:36, 1996, p. 230.

Smulkioji buržuazija – darbdavys, turintis daugiau kaip dešimt samdomų tarnautojų, kontroliuojantis visą (arba didesnę dalį) kapitalo (investicijų), taip pat fizinį kapitalą bei darbo jėgą. Lietuvoje jų daugumą sudarė ūkininkai. Verslininkų grupė tebesikuria.

Vadybininkai – atlyginimus gaunantys darbuotojai, turintys sprendimų dėl organizacijos priėmimo teisę. Tai sunkiausiai apibrėžiama grupė šiandieninėje Lietuvoje.

Viduriniosios grandies vadybininkai – atlyginimus gaunantys darbuotojai, prižiūrintys bei turintys sprendimų priėmimo teisę, susijusią su tam tikrais klausimais, bet nekontroliuojantys kitų žmonių darbo.

Vadovaujantis personalas (supervisors) – neturintis sprendimų priėmimo galios, bet turintis įtakos užmokesčiui, pasiūlymams arba prižiūrintis kitų darbininkų darbo drausmę.

Darbininkai. Pirmiausia galima pasakyti, kad trūksta Wrighto išskirtos buržuazijos klasės, tačiau Lietuvos kontekste tai kol kas neapčiuopiama sąvoka, jos operacionalizacija yra beprasmė, bent jau 1993/1995 metais. Tegalima kalbėti apie kūrimosi tendencijas, bet tai greičiau teorinio pobūdžio samprotavimai, iš tikrųjų apie buržuaziją kaip klasę, kitaip tariant, apie stambių kapitalistų klasę, dar anksti kalbėti. Kaip matyti, šiuo tipologijos atveju, kai priskaičiuojami ir ūkininkai, smulkioji buržuazija (norėtųsi vadinti – verslininkų klasė) sudaro 9 proc. Tai nepakeičia vaizdo, kai Lietuvos visuomenė apibūdinama kaip už atlyginimą dirbančių asmenų visuomenė. Beveik trečdalis, t. y. 27 proc., dirbančių asmenų patenka į tą Wrighto vadinamą prieštaringą klasinių santykių plotmę, kurioje jis išskyrė vadybininkų – vadovų klasę. Tai įvairaus lygio vadovaujantys darbuotojai, kurie daugiau arba mažiau priima sprendimus ir dėl įmonės ar įstaigos, ir galiausiai dėl smulkaus padalinio funkcionavimo, dėl pavaldinių darbo.

Visų Baltijos šalių darbingo amžiaus gyventojų daugumą sudaro darbininkų klasė. Remiantis Wrighto tipologijos kriterijais, darbininkų klasė yra didžiausia Lietuvoje, kiek mažesnė – Latvijoje.

Apibendrinant vidurinės klasės apibrėžimus, galima išskirti pagrindinius bruožus, dažniausiai minimus kaip esminius skirtingose teorijose. Tai būtų:

1. Vidurinę klasę sudaro žmonės, dirbantys už atlyginimą.

2. Ne visi už atlyginimą dirbantys asmenys automatiškai priskirtini vidurinei klasei. Egzistuoja svarbūs kriterijai, skiriantys vidurinę klasę nuo kitų žmonių, dirbančių už atlyginimą, bet priskirtinų darbininkų klasei.

3. Vidurinė klasė skiriasi nuo kitų už atlyginimą dirbančių asmenų bent vienu (ir daugiau) kriterijumi – galios, pajamų, išsimokslinimo, prestižo, autonomijos darbe ir pan.

4. Struktūrinė vidurinės klasės padėtis ir funkcijos yra tik labai plačiai ir įvairiaprasmiškai apibūdinamos. Vidurinė klasė tuo pačiu metu atlieka ir „kolektyvinio darbininko“, ir „globalaus kapitalo“ funkcijas, taigi tarsi prieštaraujančias viena kitai (Carchedi samprata). Jos erdvė visuomenės struktūroje taip pat yra labai plati, pavyzdžiui, tarp buržuazijos ir darbininkų (Wrighto samprata).

Taigi bene svarbiausias dalykas, pabrėžiamas visuose vidurinės klasės apibūdinimuose, yra jos vidinė diferenciacija, dar labiau apsunkinanti analizę. Todėl kai kurie vidurinės klasės segmentai gali būti apibūdinami vienu kurio nors kriterijaus lygiu, kiti – kitu.

Kalbant apie Lietuvos, kaip ir apie kitų visuomenių, vidurinę klasę, jos dydis priklauso nuo pasirinktų kriterijų griežtumo. Analizėje taikomi šie kriterijai:

- Vadovaujamos pareigos.
- Išsimokslinimo lygis, ne mažesnis nei aukštesnysis vidurinis.
- Autonomija darbe, būtina savo darbui organizuoti ir savarankiškai atlikti.
- Pajamos didesnės nei vidutinės.

Kai Lietuvos vidurinioji klasė skaičiuojama, esant svariausiam išsimokslinimo kriterijui, ji yra šiek tiek didesnė, nei tada, kai svariausias kriterijus yra vadovaujančios pareigos. Taigi viduriniosios klasės dalis, kai būtinai patenkinamas išsimokslinimo kriterijus, bet vienas iš kitų trijų nepatenkinamas arba nėra trūkstamo kriterijaus, yra 11,3 proc. visų gyventojų (tai sudaro 1,3 proc. daugiau nei vadovaujančių pareigų skaičiavimo atveju, arba tai yra 19,8 proc. už atlyginimą dirbančių asmenų, o tai yra 2,2 proc. daugiau nei vadovaujamų pareigų atveju). Taigi iš tiesų Lietuvos vidurinioji klasė, ją skaičiuojant pagal minėtus formalius kriterijus, yra labai nedidelė. Žinant Lietuvos situaciją, t. y. kad tai permainų metas, kai visuomenės socialinė struktūra iš esmės keičiasi, nyksta neprisiderindami prie naujų sąlygų anksčiau buvę vidurinėje stratoje specialistai, mokytojai ir kiti inteligentai, galima teigti, kad būtent šis viduriniosios klasės dydis iliustruoja formavimosi tendenciją.

Pagal taikomą E. Wrighto klasių žemėlapį, kai svarbiausias kriterijus yra vyravimas darbe, vadovaujanti pozicija, vidurinioji klasė šioje

teorijoje matoma kaip esanti prieštaringose plotmėse, tarp buržuazijos, smulkiosios buržuazijos ir darbininkų. Lietuvos atveju ji yra tarp smulkiosios buržuazijos ir darbininkų (tai apimtų apie 27 proc. užimtų gyventojų). Vyravimas darbe nustatomas pagal pareigas ir pačių respondentų apibūdintą priimamų sprendimų ar kontrolės pobūdį.

Vidurinioji klasė dažniausiai formuojasi dėl už atlyginimą dirbančių asmenų visumos diferenciacijos proceso bei smulkaus ir vidutinio verslo kūrimosi ir plėtojimosi. Diferenciacijos procesas suprantamas kaip vykstantis dviem kryptimis:

- Pirmoji, tai dėl įvairių priežasčių vykstantis privilegijuotos dirbančių asmenų dalies, kurią galima pavadinti „tarnautojų klase“, formavimasis. Tai pirmiausia dėl biurokratizacijos proceso vykstantis įvairaus lygio valdžios institucijų darbo vietų, kurias užimantys darbuotojai būna valdininkais arba jiems padedančiais tarnautojais, kūrimas. Lietuvoje šis procesas vyksta gana sklandžiai. Kuriamos naujos tarnybos, departamentai, ministerijos, kurios taip pat kuria arba transformuoja padalinius, į kuriuos kartkartėmis įtraukiami nauji žmonės, formaliai atitinkantys minėtus vidurinės klasės kriterijus. Taip pat dėl privataus verslo plėtros vis daugiau į jį įtraukiama vidurinės klasės statusą atitinkančių darbo vietų. Taigi ši kryptis tarsi rodo viršutinės visų už atlyginimą dirbančių asmenų dalies didėjimą. Stiprėjant Lietuvos ekonomikai, galima spėti, kad bus palankios sąlygos vidurinės klasės tapsmui.
- Antroji kryptis, R. Blomo ir jo kolegų įvardijama kaip proletarizacijos procesas. Tai anksčiau aukštą statusą turėjusių profesijų nuvertėjimas ir prestižo, ir ekonomine bei statuso ir galios prasme, kurio metu žmonės priartėja prie vidurinės klasės ribų, artimų darbininkų klasei. Lietuvos atveju jie tampa tarsi marginaline grupe. Išsilavinimas socialiniam statusui labai svarbus, tačiau net aukštasis jo lygis nelemia priklausomybės vidurinei klasei, jeigu kiti statuso komponentai nesuderinami. Be to, didelę reikšmę turi išsimokslinimo adekvatumas. Todėl daugybė tarybiniais laikais gavusiųjų bent aukštesniojo vidurinio mokslo diplomus negali pritaikyti jų naujoje situacijoje ir net savo profesijos poreikiams. Tai taip pat paaiškina dekvalifikacijos ir socialinio smukimo priežastis. Platesne prasme apie proletarizaciją ir žemesniosios tarnautojų klasės dalies dekvalifikaciją ir

priartėjimą prie darbininkų klasės situacijos kalbėjo daugybė teoretikų, aptarinėjusių vidurinės klasės kismą. Tai Bravemanas, kalbėjęs apie baltųjų apykaklių kvalifikacijos mažėjimą. Tai, jo nuomone, galiausiai gali lemti didelės, homogeniškos darbininkų klasės susidarymą, ir Carchedi, stebėjęs vidurinės klasės darbo vertės mažėjimą, dėl kurio ji vis silpniau atlieka globalaus kapitalo funkciją, todėl telieka tik kolektyvinio darbuotojo funkcija, priartinanti prie darbininkų klasės funkcijų ir situacijos, ir Abercrombie & Urry, pastebėję tik žemesniųjų baltųjų apykaklių proletarizacijos tendencijas, negręsiančias tarnautojų klasei. R. Crompron pabrėžia moterų, kurios sudaro didžiausią žemesniųjų baltųjų apykaklių dalį, darbo paprastumą bei žemesnį vertinimą. Tai taip pat daro įtaką proletarizacijos tendencijoms.

Taigi diferenciacijos procesas Lietuvoje vyksta abiem kryptimis, kita vertus, daugėja smulkių ir vidutinių verslininkų, plečiasi privatus sektorius dėl privatizacijos proceso, laisvos rinkos protegavimo, ekonominės politikos ir pan.

Apibendrinant galima pasakyti, kad vidurinioji klasė, esanti visuomenės socialinės struktūros vidury, tarp elito ir darbininkų, taip pat vidury socioekonominio statuso atžvilgiu, besiskirianti nuo kitų grupių formalių kriterijų kombinacija, kurie realiai dar nėra aiškiai išsikristalizavę į socialinę poziciją, Lietuvoje yra nedidelė. Palyginti Vakarų šalyse, vidurinioji klasė, skaičiuojama šiais kriterijais, dažniausiai yra daugiau kaip 50–60 proc. gyventojų. Taigi Lietuvos visuomenė dar neatitinka stabilios demokratinės visuomenės modelio. Lietuvoje sukurti viduriniosios klasės visuomenę neįmanoma tik politinėmis ideologijomis ir priemonėmis. Kol kas yra gyva ekonominės struktūrinės poliarizacijos tendencija, dar labiau komplikuojanti vidurinės stratos plėtros tendencijas.

Labai svarbi ir visuomenės nuostata viduriniosios klasės tapsmo atžvilgu, t. y. kiek gyventojų subjektyviai tapatinasi su viduriniąja klase, kaip jie supranta šią visumą, kaip vertina jos perspektyvas ir svarbą visuomenės ir valstybės gyvenime.

1995 metais tose pačiose šalyse pagal programą „Šeima ir gyvenimo sąlygos Baltijos Šalyse“ atlikome kokybinį šeimų tyrimą. Vilniuje buvo tirtos 25 šeimos, su sutuoktiniais kalbėtasi atskirai. Pusiau standartizuoto interviu metu teiravomės ir apie šiandieninę Lietuvos gy-

ventojų socialinę struktūrą. Pabandysime pateikti jos atspindį, remdamiesi respondentų vartojamais terminais. Dažniausiai respondentai mini ir išskiria šias socialines grupes:

- *Valdžią* – Seimas, prezidentas ir jį supantys žmonės;
- „*Elitas*“, kurį pirmiausia sudaro intelektualinis elitas ir kuris niekad neapsiriboja kuria nors viena klase. Respondentai elitui ar privilegijuotųjų sluoksniui priskiria verslininkus bei dalį inteligentijos. Aukštą akademinį statusą turintis respondentas save tapatina su viduriniąja klase, nors ir pasako, kad pagal pajamas bei gyvenimo stilių. Lygindamas save, pavyzdžiui, su mokytojais, jis pripažįsta turįs geresnes materialines sąlygas, bet jeigu žmogui nusipirkti švarką arba batus yra rimta problema, tai ar jis gali sakyti, kad priklauso „aukštas pozicijas turintiems žmonėms“? Bankininkai, dešimtmečiai bei trisdešimtmečiai jaunuoliai, kurie laiku užsiėmė metalų pardavimo verslu, atsidūrė aukščiau. Akademikai tokiems priklausė anksčiau („anksčiau vagys stengėsi gauti akademikų namų telefonų sąrašus, o dabar jiems to net neįsiūlytumei. O štai privačių verslininkų telefonai turi aukso kainą“). Šiuo metu žmonės, dirbantys intelektualų darbą, mokytojai, mokslininkai, rašytojai, menininkai ar artistai ir pan. yra „apačioje“.

Elitui priskiriami verslininkai dar nėra susiformavę ir tebekovoja už savo vietą.

„Inteligentijos likučiai“, kuriuos žmonės gerbia ir linkę remti jų kūrybinį darbą, verčiasi sunkiai, o mokesčių sistema nelabai skatina ar leidžia šį sluoksnį remti. „Plikbajoriai“ – tai skurdūs kažkada toleruotų aukštų dvasinių vertybių ir intelektualinės veiklos likučiai, „neturintys žemės po savo kojomis“.

- *Šiuolaikiniai valdininkai* – „neturintys nei pinigų, nei atsakomybės jausmo“. Visi, kurie turėjo aukštus postus ir išlošė permainų metais. Tai gamyklų direktoriai ir vadovai, ypač privatizuotų įmonių. Atskiros parduotuvės buvo privatizuotos, ir nėra aišku, kas jas įsigijo, o iš 150 žmonių jose išliko, pavyzdžiui, vos 10. Vyriausybė labiausiai kaltinama dėl susidariusios padėties.
- *Valstybės tarnautojai*, dirbantys dėl atlyginimo. Tie, kurie sugeba sudurti galą su galu, bet nepajėgūs ką nors sutaupyti.
- *„Naujieji turčiai“.* Dėl palankios ekonominės situacijos staiga iškilę verslininkai, nors jų iškilimas neretai nebuvo susijęs nei su

jų turimu išsimokslinimu, nei su profesiniu pasirengimu. Taip pat tie, kas žino kaip „daryti biznį“. „Parduotuvių vedėjai yra labai turtingi. Jie tą visaip demonstruoja savo apranga, mašina“.

- *Verslininkai*, iškilę savo žiniomis, sugebėjimais ir pasirengimu.
- *„Neapibrėžta“ prekiautojų grupė,* kurie tarpusavyje labai skiriasi, nes jai priskiriami ir primityviausia veikla užsiimantys, ir turintys kvalifikaciją bei specialaus pasirengimo reikalaujančios veiklos atstovai. Čia patenka ir įvairiausio lygio prekiautojai, bet kokia kaina besistengiantys kompensuoti savo ankstesnį nepriteklių. Dažnai savo pragyvenimui jie užsidirba tarpininkavimu, nieko nekurdami ir negamindami.
- *„Daug žadančių verslininkų grupė“,* kuri kurdama savo verslą orientuojasi 10–15 metų į priekį. Jie nesivaiko didelių pinigų dabar, bet stengiasi sukurti pamatus stabiliam ir rimtam verslui, galvodami ir apie savo, ir apie šalies perspektyvas. Šioje grupėje respondentai mato ir Lietuvos, ir užsienio verslininkus.
- „Skurdžiai“, t. y. besiverčiantys iš skurdžių pajamų. Tai vidurinioji grupė, dažnai gyvenanti tik iš atlyginimo ir patenkinta tokia savo padėtimi.
- *Ūkininkai ir žemės ūkio darbininkai*, daugelis vargšai, nors ši socialinė grupė labai skiriasi tarpusavyje pagal turimą nuosavybę.
- *Darbininkai*. Tai – „nuskriaustieji“. Gausiausia grupė asmenų, praradusių savo darbus ir laukiančių pensijos. Gaunančių menkus atlyginimus, neužtikrinančių pragyvenimo.
- *Vargšai*, kurie buvo staigiai nuskurdinti, nes jų darbas tapo nebereikalingas. Labiausiai gyvenimo nuskriausti žmonės.
- *Mafija,* kaip tam tikra verslu užsiimančių žmonių dalis. Savo tikslų ši grupė siekia šiurkščios jėgos metodais. Pagrindiniai visuomenės skirstymo kriterijai yra profesija ir pajamos. Profesijos reikšmę respondentai išreiškia pagal profesijų prestižo sampratą (pavyzdžiui, kad „mokytojas dirba mažiau nei statybininkas, bet jo padėtis yra aukštesnė nei darbininko“). Pagal pajamas, kas turi pinigų – tas jaučiasi aukščiau kitų, nes „jeigu neturi pinigų, vadinasi, esi niekas“. Reketininkai ir kiti šešėlinės ekonomikos atstovai nepriklauso jokiai klasei, nes jie maudosi prabangoje šiandien ir leis laiką kalėjime rytoj.

Įdomu buvo palyginti dvi tendencijas: Lietuvos visuomenės socialinės struktūros išskyrimą pagal klasikinės E. Wrighto teorijos tipologiją ir jos formavimosi suvokimą kasdieninės sąmonės lygiu, mokslininkų ir nieko bendra su mokslu neturinčių žmonių vertinimus, kiekybiniu ir kokybiniu metodais gaunamas žinias. Matome didėjančią įvairių socialinių grupių dislokaciją, kai sąlyginai vienos grupės (pavyzdžiui, verslininkų, inteligentijos ar darbininkų) atstovai priskiriami prie skirtingų sluoksnių. Ši socialinė dislokacija skiriasi nuo seniau tirtos socialinės diferenciacijos, kuri, be abejonės, neišnyko ir šiandien, netgi vis labiau stiprėja. Socialinė diferenciacija aiškiausiai suvokiama savo išoriniais pasireiškimais: namais, mašinomis, apranga ir t. t.

Pokyčių ypatybe galima būtų traktuoti ir išryškėjusius materialinės padėties, kultūrinio lygio ar socialinio tos pačios grupės statuso neatitikimus, kai konkrečios profesijos pavadinimas arba turimas išsimokslinimo lygis, kaip ir pajamos, neleidžia vienaprasmiškai nusakyti jų atstovo ar net visos grupės užimamos padėties visuomenėje. Iš dalies tai susiję ir su besikeičiančiais socialinių grupių bei sluoksnių išskyrimo kriterijais, kurie dabar siejami ir su turimos nuosavybės forma, dydžiu, pajamų šaltiniais ir pajamų formomis, pajamų stabilumu, legalumu, socialiniais ryšiais, socialine kilme.

4.5. „Naujoji socialinė nelygybė“ ir nediskriminavimo principas

ES pilietybė nereiškia, kad bet kuris ES pilietis bet kurioje ES valstybėje turi vienodas teises. Kiekviena valstybė turi nusistačiusi savo pilietines ir politines teises bei pareigas, ir jos pasirinktinai taikomos kitų ES valstybių piliečiams. Vienas iš svarbiausių Europos Sąjungos socialinių principų yra **vyrų ir moterų lygių galimybių reikalavimas**, kuris remiasi Europos Bendrijos sutarties 119 straipsniu.

Visame pasaulyje nuolat daugėja moterų, dalyvaujančių įvairiausiose ekonominio, socialinio ir politinio gyvenimo srityse. Jų įtaka ir vaidmuo šiose srityse taip pat didėja. Tuo tarpu moterų skaičius ir jų dalis technologinės pažangos ir mokslinių tyrimų srityse lieka gana nedidelė.

Šalies demokratija neįsivaizduojama be moterų dalyvavimo sprendimų priėmimo procese bet kuriuo visuomenės struktūros lygmeniu. Moterų ir vyrų lygių galimybių principas socialinėje srityje nėra giliai

įtvirtintas. Tyrimai rodo, kad mokslo bendruomenėje egzistuoja neformali moters mokslininkės profesionaliosios karjeros stabdymo praktika, kuri pasireiškia ne tiek aukštesnio mokslinio laipsnio įgijimo tvarka, kiek aukštesnio mokslinio vardo bei pozicijos suteikimo praktika. Akivaizdus pastarąjį dešimtmetį moterų mokslininkių, turinčių pedagoginius vardus, skaičiaus mažėjimas leidžia daryti prielaidą, kad moterys mokslo ir aukštųjų studijų darbo rinkoje tebėra diskriminuojamos.

Įvairių šalių statistikos duomenys liudija nemažai moterų dirbant aukštosiose mokyklose ir jų „sunykimą“ kylant aukštesnio mokslo statuso link. Įvairiose šalyse vyrų ir moterų skaičiaus lygybė pasireiškia skirtingose išsimokslinimo pakopose ar lygiuose (Lietuvoje vyrų ir moterų proporcija maždaug susilygina doktorantūros studijose, po kurių moterų skaičius aukštesnėse pakopose tirpte tirpsta). Todėl 1998 metais Europos Komisijos iniciatyva suburtos kelios darbo grupės pamėgino formuluoti pagrindinę moterų antireprezentacijos Europos moksle *problemą* ir kitu aspektu: gal valstybės be reikalo „švaisto“ nemenkas lėšas, skiriamas moterų mokymui aukštosiose mokyklose, jeigu vėliau jų darbo neprireikia?

Viena iš „naujos socialinės nelygybės“ atmainų yra socialinės moterų ir vyrų lygybės klausimai, kurių tyrimas šiuo metu plėtojamas dalyvaujant Europos Komisijos remiamuose bendruosiuose projektuose („Viešoji politika vyrų ir moterų lygių galimybių aspektu“ bei „Plėtra, vyrų ir moterų lygybė bei valdymas: pilietinis ir politinis moterų atstovavimas ir aktyvumas ES šalyse kandidatėse“ 2002–2005 metais). Dalyvaujant šiuose projektuose, reikia vertinti genderinės politikos formavimąsi Lietuvoje, ypač švietimo ir socialinėje politikoje, ją vykdančių institucijų veiklą bei kokioms gyventojų grupėms ji yra skiriama (t. y. stratifikaciniu aspektu). Šie tyrimai yra ankstesnių tyrimų apie moteris moksle (vykdomų nuo 1998 m. esant Lietuvos įgaliotine Europos Komisijos F-direktorijos Žmonių mokslinių tyrimų potencialo ir mobilumo programos „Mokslas visuomenėje“ darbo grupėje „Moterys ir mokslas“, Helsinkio grupės nare) tąsa.

Pagrindinis tyrimo „Demokratija ir moteris: akademinės moterys Lietuvos ir ES darbo rinkoje. Dabartis ir perspektyvos“ *tikslas* buvo atskleisti bent kai kuriuos moterų socialinės diskriminacijos veiksnius Lietuvos moksle ir numatyti pagrindines priemones šios rūšies diskriminacijai neutralizuoti, užtikrinant demokratijos plėtrą Lietuvos aka-

deminėje bendruomenėje. Keliami tokie svarbiausi tyrimo *uždaviniai*: (1) moters mokslininkės gebėjimo konkuruoti su vyrais nustatymas Lietuvos darbo rinkoje ir (2) Lietuvos mokslinio potencialo perspektyvų bei gebėjimo konkuruoti mokslo rinkoje numatymas Europos Sąjungos kontekste. Taigi *pagrindinė projekto idėja*, skiriant dėmesį moteriai mokslininkei – tirti lygių teisių ir galimybių principo realizavimo (veikimo) praktiką mokslo darbo rinkoje Lietuvoje ir šio principo veikimą Europos Sąjungos kontekste. Kitaip tariant, projektas skirtas akademinės moters mokslinės karjeros galimybėms nustatyti.

Būtinybė atsakyti į iškeltus klausimus buvo formuluojama dar paskutiniais sovietiniais metais: jau tada bandyta deklaruoti, kodėl bendrame išsilavinusių žmonių skaičiuje moterys sudaro daugumą, tuo tarpu tarp vadovų jos sudaro mažumą. Vadovavimas, bent jau valstybinėse struktūrose, reikalauja tam tikro išsilavinimo ir tobulėjimo profesinėje veikloje. Į šį klausimą galimi trys atsakymo variantai: dažniausiai moterys nenori būti vadovės, moterys nesugeba būti vadovės ir moterims trukdoma tapti vadovėmis. Atsižvelgiant į pasirinktą tyrinėtojo poziciją, galima numatyti vyraujantį atsakymo variantą.

Kokiu būdu tai būtų galima tirti? Visa oficialioji mokslo ir aukštojo išsimokslinimo statistika liudija „liūdną“ moterų padėtį ir tiek. Europos Komisijos darbo grupės (ETAN'o ataskaitos ir Helsinkio grupė „Moterys ir mokslas“) susidūrė su skirtingų šalių mokslo sistemų, mokslo laipsnių, pedagoginių vardų ir mokslo duomenų lyginimo problemomis gana aštriai (netgi EUROSTATO veikimo, naudojamo ir Lietuvoje, ribose). Nuo 1998 metų Europos mokslo statistikos suvienodinimas genderiniu aspektu nuolat įgyvendinamas ir pirmieji gana sėkmingi žingsniai ir duomenys jau pateikiami (žr. http://www.cordis.lu/improving/women/). Buvo beveik akivaizdu, kad reikia bandyti kitus tyrimo būdus. Būtent todėl pasirinkome nebe kiekybinio, bet vieną iš kokybinių tyrimų būdų – ekspertų apklausą, atliekamą standartizuotu interviu. Iš viso atlikome dvidešimt interviu su žmonėmis, turinčiais mokslo laipsnį ir/arba pedagoginį vardą, priklausančiais akademinei bendruomenei, užimančiais įvairaus lygio pareigybes ir turinčiais skirtingus statusus (nuo asistento ir doktoranto iki profesoriaus, akademiko bei mokslo administratoriaus valstybės lygiu). 40 procentų atrinktųjų sudarė vyrai. Kaip kontrolinė grupė, aštuoni interviu buvo atlikti su kitų šalių atitinkamais ekspertais (iš Suomijos, Rusijos, Latvijos, Šveicarijos, Italijos, JAV ir Vokietijos). Jų vertinimai taip pat

labai praturtino tyrimo medžiagą, nes vieni jų buvo Rytų ir Vidurio Europos mokslininkai, dirbantys Vakarų mokslo įstaigose bei universitetuose, kiti – Vakarų mokslininkai, dirbantys Vakarų mokslo institucijose. Per pastarąjį dešimtmetį Lietuvos mokslininkams atsivėrė daugiau galimybių bendradarbiauti su užsienio mokslo institucijomis.

Moterų ir vyrų lygių galimybių užtikrinimo moksle paieškos Europos Sąjungoje

Pagrindiniai teisės aktai:

Tarybos direktyva dėl valstybių narių įstatymų, skirtų vienodo vyrų ir moterų darbo užmokesčio principo taikymui, derinimo (75/117/EEC) Tarybos direktyva dėl lyčių lygybės principo taikymo įsidarbinimo, profesinio rengimo, paaukštinimo darbe ir darbo sąlygų atžvilgiu (76/207/EEC Tarybos direktyva dėl lyčių lygybės principo nuoseklaus įgyvendinimo socialinės apsaugos srityje (79/7/EEC)

Tarybos direktyva dėl lyčių lygybės principo įgyvendinimo profesinės socialinės saugos sistemose (86/378/EEC)

Vienas iš svarbiausių Europos Sąjungos socialinių principų yra vyrų ir moterų lygių galimybių reikalavimas, kuris remiasi Europos Bendrijos Sutarties 119 straipsniu. Šis straipsnis nustato, kad kiekviena valstybė narė garantuoja, o vėliau taiko principą, kad vyrai ir moterys už vienodą darbą gauna vienodą atlyginimą. Iš pradžių šis straipsnis buvo įtrauktas į Sutartį, norint panaikinti galimus vienų valstybių narių, toleruojančių nevienodą darbo užmokestį, ekonominius pranašumus kitų, kurios griežtai laikosi vyrų ir moterų lygių galimybių principo atžvilgiu. Nuo pat Europos Bendrijos įkūrimo pradžios vyrų ir moterų lygių galimybių koncepcija palietė tik jų darbo užmokesčio lygybės klausimus. Šiuo metu vyrų ir moterų lygių galimybių klausimai plėtojami Amsterdamo sutartyje (2 ir 3 straipsniuose), kurie skelbia šią lygybę kaip vieną iš Europos Sąjungos tikslų. Šio straipsnio reikšmė išaugo iš paprasto ekonominio reikalavimo į pamatinių teisingumo principą. Naujasis Amsterdamo sutarties 13 straipsnis turėtų suteikti atitinkamų priemonių, nukreiptų prieš genderinę diskriminaciją, taikymo teisę ir galimybes. Šios sutarties 141 straipsnis užtikrina specifinį teisinį pagrindą vyrų ir moterų lygioms galimybėms įgyvendinti.

Pažymėtinos kai kurios vyrų ir moterų lygybę darbo santykiuose nustatančios direktyvos – kaip 75/117/EEC – dėl vienodo užmokesčio už vienodą darbą ir 76/207/EEC dėl vienodų galimybių užtikrinimo įsidarbinimo, profesinio mokymo bei darbo sąlygų srityje.

Tik nuo 1996 metų Europos Komisija vyrų ir moterų lygių galimybių klausimą paskelbė (EK komunikatas COM(96)67) savo strateginiu tikslu, siekdama išplėtoti jo veikimo ribas įvairiausiose srityse. Pagal šį komunikatą turi būti imtasi kur kas efektyvesnių veiksmų, užtikrinančių vyrų ir moterų lygybės įvairiausių programų (politinių doktrinų) kokybės gerinimą.

Pavyzdžiui, vyrų ir moterų lygių galimybių klausimas tapo pagrindiniu gyventojų užimtumo strategijoje, kuri buvo patvirtinta Liuksemburgo susitikime 1997 metų gruodžio mėnesį, remiantis Europos Komisijos komunikatu (COM(97)497).

Struktūrinių fondų politika ir jų naudojimas taip pat atliko vieną svarbiausių šios srities vaidmenų: vienas iš Struktūrinių fondų reguliavimo tarybos siūlymų (COM(98)131) tikslų yra vyrų ir moterų lygių galimybių užtikrinimas.

Inicijuodama Penktąją bendrąją tyrimų programą (1998–2002), Europos Komisija nusprendė įtraukti vyrų ir moterų lygių galimybių dimensiją, siekdama, kad daugiau moterų dalyvautų Europos mokslo tyrimuose. Šis ketinimas buvo paskelbtas komunikate „Apie vyrų ir moterų lygių galimybių inkorporavimą visose Bendrijos politikose ir veiklos srityse“ (COM(98)122 final).

Kadangi nuo 1990 metų visose Europos Sąjungos šalyse jau buvo konstatuota, kad moterų moksle yra neadekvačiai maža, įvairios valstybės ėmėsi skirtingų priemonių vyrų ir moterų lygioms galimybėms mokslo sistemoje skatinti. Santykinai jas būtų galima įvardyti kaip:

- *Skaičiaus didinimo ir pažangių veiksmų tikslai:*

čia patenka valstybių bandymai skirti tikslinį įvairių projektų, sprendžiančių lygybės problematiką, finansavimą. Vokietijoje 1996–2000 metais buvo skirta beveik 368 milijonai eurų moterų stipendijoms, užtikrinančioms joms galimybę įgyti būtiną kvalifikaciją siekiant profesoriaus pareigų. Ketverius metus Danijoje vykdyta programa FREJA (*Female Researches in Joint Action)* disponavo 10,5 milijono eurų biudžetu ir rėmė projektus, kuriuos vykdė jaunos aukštos kvalifikacijos

moterys. Švedijoje buvo įkurtos 31 profesorių, 75 mokslo darbuotojų ir 120 doktorantų pareigybės, siekiant pritraukti į jas moteris. Suomijoje visais vyriausybiniais lygiais, patariamosiose ir kitose atitinkamose struktūrose, įskaitant keturias nacionalines Mokslo tarybas, buvo siekiama ne mažesnio kaip 40 procentų moterų atstovavimo.

▪ *Moterų skaičiaus didinimas universitetuose per jų orientavimą, atliekamą išsimokslinimo institucijose:*

Danijos vyriausybė skyrė kelis savo tarnautojus atsakingais už lygių galimybių įgyvendinimą universitetuose ir viešųjų kampanijų organizavimą mokyklose skatinant merginas rinktis mokslinius kursus. Panašiai ir Italijoje Universitetinio švietimo ir mokslo ministerija sudarė darbo grupę „Kultūros skirtumams ir moterų studijoms universitetuose“. Prancūzija, Airija ir Liuksemburgas taip pat inicijavo nemažai įvairių priemonių, siekdamos skatinti jaunas merginas rinktis mokslinę karjerą.

▪ *Administracinių struktūrų steigimas*:

Jungtinėje Karalystėje buvo įkurtas Plėtros skyrius, priklausantis Prekybos ir pramonės departamentui, kuris veikė kartu su Švietimo ir užimtumo departamentu bei mokslo tarybomis. Vokietijoje Švietimo ir mokslo federalinėje ministerijoje buvo įsteigtas „Moterų švietime ir moksle“ skyrius. Italijoje 1998 metais įsteigta „Lygių galimybių“ komisija, priklausanti Nacionaliniam tyrimų centrui.

▪ „*Moterų studijos*“:

Daugelyje valstybių, Europos Sąjungos narėse, moterų ir genderiniai tyrimai įgijo vis didesnį mastą ir reikšmę.

Nėra labai sunku pastebėti esant tam tikrų paralelių su šiuo laikotarpiu Lietuvoje vykusiais procesais, atitinkamų įstatymų priėmimu, institucijų steigimu, Moterų centrų kūrimu, programų vykdymu ir mokslinių tyrimų plėtra, bet…

▪ *Europos moterys aukštojo mokslo sistemoje ir mokslo tyrimuose*

Ilgą laiką duomenų apie moterų dalyvavimą Europos moksle tarsi

nebuvo. Tik remdamasi 1999 m. gegužės 20 dienos rezoliucija apie moterų dalyvavimą moksle Mokslo taryba pakvietė ES valstybes esančią informaciją apie mokslo plėtrą pateikti prieinamą genderiniu aspektu. Šioje srityje, kaip pažymima įvairiausiuose Europos Komiteto ir kituose dokumentuose, Moterų ir mokslo Helsinkio grupės nariai nuveikė ypač daug.

Visose Europos Sąjungos valstybėse (galime pridurti, kad ir asocijuotose šalyse) moterų, dalyvaujančių mokslinėje veikloje, skaičius mažėja proporcingai didėjančiam statusui (pagal *Statistics in focus*, 2001).

- Tarp vyresniųjų mokslo darbuotojų (*senior researshers)* jų dalis (ES vidurkis 1999 metų duomenimis) buvo lygi tik 27 procentams. Didžiausią dalį, 35 procentus, šioje grupėje jos sudarė Suomijoje ir mažiausią, tik 9 procentus, – Vokietijoje.
- 1999 metais didžiausią valstybės apmokamų mokslo darbuotojų dalį Europos Sąjungos valstybėse sudarė vyrai. Jie sudarė daugiau nei du trečdalius mokslo darbuotojų valstybiniuose institutuose ir apie tris ketvirtadalius – aukštojo mokslo institucijose.
- Moterų mokslo darbuotojų dalis, kurią jos sudaro, priklauso nuo mokslo srities ir šalies, pavyzdžiui, nė vienoje ES valstybėje inžinerinių ir technologijos mokslų srityje moterų dalis neviršija vienos trečiosios, tuo tarpu medicinos, socialinių ir humanitarinių mokslų srityse jos sudaro daugumą.
- profesorių moterų yra santykinai mažai – tik 11 procentų.
- Panašu, kad ir vyrai, ir moterys vienodai dažnai laimi paramą, pateikę paraiškas savo moksliniams tyrimams finansuoti. Bėda tik ta, kad moterys tokias paraiškas teikia kur kas rečiau nei vyrai.

Iš daugelio statistikos duomenų lentelių pasirinkome tik dvi:

apie asistenčių, kaip pradinės mokslo pakopos darbuotojų, ir profesorių moterų (t. y. jau pasiekusių savo mokslo karjeroje aukšto įvertinimo) proporcijas įvairiose šalyse.

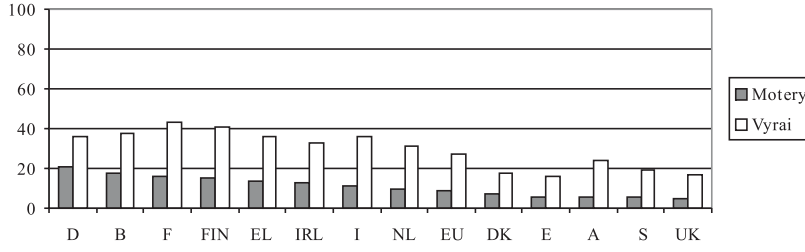
5 lentelė. **Moterų dalis tarp aukštojo mokslo darbuotojų pagal skirtingas akademines pareigybes ES šalyse 1999 metais** (procentais)

Šalis	Asistentės	Docentės	Profesorės	Iš viso proc.	Iš viso skaičiais
ES	32	28	11	26	351813
B	21	11	7	14	6319
DK	34	20	8	21	6066
D	13	10	6	9	36916
EL	32	21	10	22	12230
E	33	35	14	32	79221
F	nėra duomenų	37	14	29	46782
IRL	16	8	5	12	1104
I	41	26	12	28	50501
NL	22	9	6	15	22234
A	31	11	6	23	10529
FIN	45	44	18	36	6296
S	37	36	11	33	32534
UK	31	18	7	24	40982

Pagal *Statistics in focus*, 2001.

Keturių šalių – Belgijos, Vokietijos, Airijos ir Danijos – rodikliai akivaizdžiai yra žemiau ES 26 procentų vidurkio, dažniausiai neviršija 15 procentų bet kurioje iš trijų pozicijų.

ES mastu asistenčių dalis svyruoja nuo 45 procentų Suomijoje iki 13 procentų Vokietijoje. Panaši situacija yra ir moterų, turinčių docentės vardą: 44 procentai Suomijoje ir mažiausiai, 8 procentai, moterų, turinčių docentės vardą, yra Airijoje. Vaizdas „apsiverčia“ lyginant profesoriaus pareigybę: Suomijos moterų čia dauguma, 18 procentų (sunku neprisiminti 40 procentų kvotų įvedimo patirtį bei kt.), ir mažiausiai profesorių moterų yra Vokietijoje, Danijoje ir Austrijoje (po 6 procentus), Airijoje – visai nedaug (5 procentai profesorių). Taigi galima teigti, kad nepaisant tam tikrų mokslo demokratizacijos tendencijų, jis vis dar lieka vyriškos veiklos sritimi. Tuo jis mažai tesiskiria nuo kitos svarbios viešojo gyvenimo srities – politikos.

9 pav. **Profesorių pasiskirstymas pagal lytį ES šalių aukštosiose mokyklose 1999 m.** (procentais)

Palyginti pateiksime kai kuriuos Tarpparlamentinės sąjungos sekretoriato *(Women in politics)* duomenis (žr. Purvaneckas ir Purvaneckienė, 2001). Pasaulio šalių parlamentuose per pastaruosius penkerius metus moterų iš tiesų padaugėjo nuo 12 procentų (1977) iki 14,2 procentų (2001). 2000 metais 33 pasaulio šalyse įvyko rinkimai į parlamentus. 22 šalyse moterų skaičius parlamentuose padidėjo, 9 – sumažėjo, 2 šalys dar nebuvo pateikusios rezultatų. Labiausiai padidėjo Kroatijoje, net 12,7 procentai moterų parlamentarių, o labiausiai sumažėjo Lietuvoje – 6,9 procentai. Priešingai pasaulinėms tendencijoms, 2000 metais Lietuvoje buvo didelis moterų dalyvavimo politikoje regresas, kurį galima būtų aiškinti ir pačių moterų dalyvavimo politinėje veikloje nusivylimu, ir rimtesniu pasipriešinimu liberalizuoti politikos sritį moterų atžvilgiu, lyginant su pirmaisiais nepriklausomybės metais.

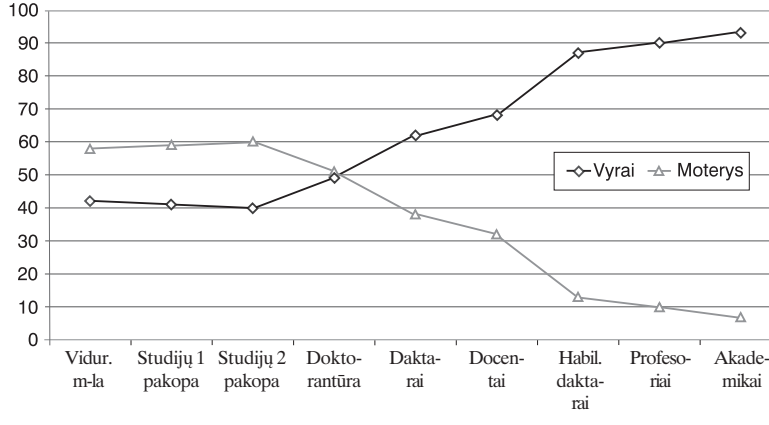
Akademinės bendruomenės atmosfera: ar jaučiama moterų diskriminacija

Nepaisant tikrai liberalaus akademinių visuomenių klimato, tam tikros plika akimi nematomos valdžios jėgos jose egzistuoja. Vienintelis būdas sumažinti jų galią dažniausiai būna jas pažinti ir atskleisti, ar tai būtų kuri nors tyrėjų grupė, vadovaujama iškilaus vyro, ar platesnė akademinė bendruomenė.

Daugelis rektorių, dekanų ir profesorių, senatų ir mokslo tarybų bei fondų vadovų yra vyrai. Ir oponentų, ir ekspertų daugumą irgi sudaro vyrai. Norom nenorom visa tai sukuria įvaizdį, kad būtent vyrai padaro sėkmingą akademinę karjerą. Beveik visus sprendimus apie

tai, kas mokslo srityje yra svarbu ir reikšminga, kokius tyrimus bei kurias mokslininkų grupes reikėtų remti, priima vyrai. Jie dažnai nustato ir tyrimų prioritetus. Netgi nustatant, kas yra gerai ir perspektyvu, vadovaujamasi vyriškomis vertybėmis (Women in Academia, 1999, p. 34).

Paslėpta moterų diskriminacija, pasipriešinimas pokyčiams ir užmaskuotas neadekvačiai žemas moterų laimėjimų vertinimas sudaro gyvuojančių akademinių nuostatų turinį. Nuostatas keisti yra sunkiausia. Visos lygios ir demokratinės vertinimo ir atestacijos procedūros, deja, vyksta šių nuostatų veikimo lauke. Ar reikia stebėtis, kad šiuos konkursus laimi vyrai? Švedės mokslininkės tyrė tarptautinių mokslo premijų skyrimo tvarką ir psichologiją, sukūrė dokumentinį filmą. Tam, kad premiją gautų moteris, ji vidutiniškai turi pateikti dvigubai daugiau mokslo produkcijos ir jos tarptautinės veiklos bei pripažinimo įrodymų negu vyras, bet ir tai dar nieko negarantuoja…

10 pav. **Vyrų ir moterų akademinės karjeros „žirklės“ Lietuvoje** (procentais)

Įvairių šalių statistikos duomenys liudija nemažai moterų aukštosiose mokyklose esant ir jų „sunykimą“ kylant aukštesnio mokslo statuso link. Įvairiose šalyse vyrų ir moterų skaičiaus lygybė pasireiškia skirtinguose išsimokslinimo pakopose ar lygiuose. Lietuvoje vyrų ir moterų proporcija maždaug susilygina doktorantūros studijose, po kurių moterų skaičius aukštesnėse pakopose tirpte tirpsta (10 pav.).

Pripažįstama, kad doktorantūroje, moteris dar nesuvokia sėlinančios profesinės diskriminacijos (nors neretai jaučia ir išgyvena tam tik-

rą diskomfortą, matydama santykinai lengvesnį kolegų doktorantų kelią). Ji dar tiki ir siekia savo perspektyvos. Ne tik doktorantės, bet ir doktorantai šį savo karjeros tarpsnį daugiau išgyvena kaip asmeninių laimėjimų ir pripažinimo stadiją. Nepamirškime, kad ir jų statistikos duomenų pasiskirstymai būtent šiuo laikotarpiu būna tolygūs. Taip ir norisi šį laikotarpį pavadinti mokslinės karjeros „aukso amžiumi“. Vienas mūsų respondentas pripažįsta, kad Lietuvoje moterys išnaudojamos, tačiau:

> „Doktoranto patirtis to neleidžia teigti... Ir vaikinai, ir merginos doktorantės gauna vienodą stipendiją ir vienodai, jeigu nori, randa grantus ir panašiai. Galbūt toje senesnėje akademinėje aplinkoje yra daugiau tokių stereotipų – „vyras yra vyras“ ir panašiai. Tarp jaunų mokslininkų doktorantūroje yra gana geranoriška aplinka. Jeigu ten vienas kito nemėgsta, tai ne dėl to, kad yra moteris ar vyras, o tiesiog nemėgsta“ (vyr., 29 m., filos. m. doktorantas, Lietuva).

Suprantama, jaunų mokslininkų statusas ir amžius turi ir savų problemų, ir savų pranašumų:

> „Pagrindinės problemos, su kuriomis susiduria dabartinė jaunoji mokslininkų karta, yra tai, kad nėra, ką mes vadiname kritiškai nusiteikusio intelektualo ir akademiko vaidmens visuomenėje, tai, kas būdinga, tarkim, Vakarų šalims. Jų (t. y. jaunų žmonių) tiesiog neįsileidžia į akademiją, jų neįsileidžia į universitetus, jų neįsileidžia į kitas aukštąsias mokyklos – tai ir yra pagrindinė problema... Kritinio individualisto, bepročio individualisto, metančio iššūkį – pas mus tokių nėra... vidutinės kartos problemos: iš ko susidarys mūsų pensija. Vyresniosios kartos problema: kaip reikės išgyventi iš pensijos…“ (mot., 45 m., filologė, dr., be pilietybės, gyvenanti Latvijoje).

> „Lietuvoje labai sunku būtent jauniems žmonėms, nes dalykiškumo yra mažai... daugiau yra kažkokių psichologinių intrigų, ant jaunesnių žmonių labiau „atsigriebiama“, nes tikriausiai jie jaučia, kad kažko patys nepadaro būtent toje akademinėje sferoje, paskui reikia kompensuoti, parodyti, kad jie vis tiek yra reikšmingi, nors per paskutinius 5 metus nieko neparašė, todėl mes jums dabar parodysime, kas yra valdžia, kas yra hierarchija, ir kam jūs turite paklusti“ (mot., 29 m., soc. m. doktorantė, Lietuva).

Respondentas jokios moterų diskriminacijos moksle nei Rytų Europoje, nei Vakaruose nemato. Jo nuomone, tai, kad kai kurios moterys gauna mažesnius atlyginimus arba užima mažesnius administracinius postus, dar neįrodo, kad moterys yra diskriminuojamos:

> „Aš, pavyzdžiui, žinau pakankamai mano amžiaus moterų ir Rytuose, ir Vakaruose, kurios uždirba daugiau ir užima aukštesnius postus negu aš. Tai greičiau „socialinio ir politinio kapitalo“ tema, bet ne genderiniai dalykėliai“ (vyr., 37 m., soc. m. dr., Rusija).

Apie moterų diskriminaciją užsienio akademijoje Lietuvos respondentė atsakė, kad ji neturi tokios patirties, tačiau:

> „Ten diskriminuojama dėl nacijos, dėl to, kad aš esu iš Rytų Europos, tai su manimi galima ir nesiskaityti. Tai ypač pasireiškia vasaros mokyklose ir ypač jeigu jos vyksta ne Rytų Europos šalyse“ (mot., 32 m., soc. m. doktorantė, Lietuva).

> „Vyro ir moters lygybė suprantama kaip daugiau moralinė, etikos problema, bent jau mūsų visuomenėje. Lietuvoje nėra pagrindo atsirasti, egzistuoti nelygybei, viskas priklauso nuo žmonių, nuo požiūrio į gyvenimą, nuo savybių“ (vyr., 35 m., technologijos m. dr., Lietuva).

Respondentas nemano, kad vyrams teikiama kokia nors pirmenybė akademijoje, tačiau kai kurios moterys skundžiasi, kad jų nevertina, bet tai priklauso nuo pačių moterų savybių. Štai priešingi kitų respondenčių vertinimai:

> „Moterų diskriminacija akademijoje yra: vyrai mieliau yra priimami į darbą, jiems mieliau suteikiami aukštesni vardai. Taip pat pažymėtina, kad vyrai dažnai priekabiauja, tačiau tai tiek jiems, tiek kai kurioms moterims atrodo normalu. Moteriškumo pageidautina turėti kuo mažiau, nes priekabiaujama, nors vyrai ir nesuvokia, kad priekabiauja, jiems tai atrodo geros elgsenos norma, pavyzdžiui, apkabina, pasako kokį nešvankų komplimentą. Apskritai labai neigiamai žiūrima į moterų laimėjimus, yra net nuostata, kad moterys nerašo pačios, aš neseniai sužinojau, kad už mane viską parašo mano vyras“ (mot., 40 m., filos. m. dr., Lietuva).

„Moterys diskriminuojamos ir ekonomiškai, ir kultūriškai. Kultūrinė diskriminacija ir tarybiniais laikais buvo tokia pati, tik galbūt buvo skirtingos formos, pavyzdžiui, niekas negalėjo spausdinti laikraštyje nuogos moters nuotraukos ar dėti reklamos su baisiai seksualia moterimi ir t. t., bet visi įvaizdžiai apie tai, kad moteris turi daryti tai ir tai, egzistavo. Moterys diskriminuojamos: Universiteto senate tai labai akivaizdžiai reiškiasi jų įtaka priimant kokius nors sprendimus“ (mot., 29 m., soc. m. doktorantė, Lietuva).

„Moterų diskriminacija akademijoje egzistuoja, bet ji yra savito pobūdžio, į vadovaujamą darbą dažniausiai bus paskiriamas vyras, o šiaip yra darbo laisvė, ką nori rašyk, kur nori spausdink ir spausdina, kur nori važiuok ir važiuoji“ (mot., 32 m., soc. m. doktorantė, Lietuva).

Mūsų respondentai nekėlė ir nepabrėžė mokslo informacijos stokos ar sklaidos problemų (tai, pvz., kitų autorių surinktuose panašiuose interviu pažymi vakarietės mokslininkės). Tikėkime, kad šiuo aspektu esame demokratiška akademine bendruomenė. Nebuvo pabrėžiama ir totali jau dešimtmetį nuolat vykstanti švietimo ir mokslo bei jų institucijų reorganizacija ir reformavimas (nors, kaip žinoma, šios pertvarkos mūsų dar totaliai neatbukino), tačiau sunku nesutikti su pastarojo respondento vertinimais:

„Mokslinei karjerai Lietuvoje trukdo totalinis chaosas aukštojo mokslo sistemoje. Kitas dalykas, kodėl Lietuvoje yra sunku, todėl, kad iš tikrųjų normali akademinė diskusija neegzistuoja. Trečias momentas – motinystė. Tuo tarpu vyrui akademikui šeima padeda, apskritai, mano galva, šeima žmogui padeda, jeigu tai yra normali šeima“ (mot., 29 m., soc. m. doktorantė, Lietuva).

Vienas klausimų, neretai pateikiamų akademinės moters profesinės (ir socialinės) diskriminacijos kontekste, dažnai skamba taip:

Klausimai diskusijai:

- Ar Jūs iš tiesų galvojate, kad didesnis moterų įtraukimas į mokslą galėtų jį pakeisti? Kaip Jūs įsivaizduojate tą mokslą?
- Ar vyrų ir moterų lygių galimybių realizavimas moksle galėtų jį reformuoti?

Šių dienų akademinės bendruomenės požiūris į mokslininkes

„Mokslininkas turi būti viskas, ir šviesulys, ir kultūra rūpintis. Jis turi būti visapusiška intelektuali asmenybė“ – tai yra tipinis Rytų ir Vidurio Europos mokslininko idealas, suformuotas dar XIX amžiaus pabaigoje. Šiuo požiūriu vyrų ir moterų akademinės bendruomenės skirtumų nėra, atvirkščiai, kartais net pabrėžiama, kad visi šiuolaikiniai vyrai ir moterys mokslininkės turi pasižymėti universaliomis savybėmis.

Pateikiami moterų mokslininkių vertinimai gana nesunkiai grupuojasi ties tam tikromis ašimis. Tad šiuos pagrindinius diskursus ir pateiksime:

▪ *Tam tikros psichologinės savybės kaip universalus mokslo žmonių pagrindas ir materialinė padėtis*

> „Mokslininkai turi būti arba iš aprūpintų šeimų (moterims užtenka turėti turtingus tėvus arba vyrą), arba šiek tiek „*jurodyvyje*“, t. y. dirbantys iš idejos, tačiau nei *advanced* mokslai, nei darbas dar neužtikrina nei materialinės gerovės, nei aukštos padėties mokslo sistemoje“ (vyr., 37 m., soc. m. dr., Rusija).

> „Akademinio vyro bruožas – tai žmogus, kuris dirba mokslinį darbą... Nuo kitų skiriasi, manau, tuo, kad akademinis vyras yra kūrybingas, visą laiką ieškantis, sprendžiantis problemas, ir ne tik mokslines, bet ir buitines, apskritai gyvenime... Mokslininkams, kokioje jie bebūtų mokslo srityje, būdingas kūrybiškumas“ (Vyr., 35 m., technologijos m. dr., Lietuva).

> „Akademinės moterys apibūdinamos taip: pirmiausia – smalsumas aplinkai, kuri labiausiai būdinga socialinių mokslų atstovams. Smalsumas tam, kas vyksta aplinkui, toliau – iniciatyvumas. Toliau – turi būti ambicingas žmogus, pasižymintis analitiniais sugebėjimais, sisteminiais įgūdžiais ir taip toliau. Šiomis dienomis – tai labai rizikingas užsiėmimas tiek Lietuvoje, tiek pasaulyje todėl, kad tu turi labai daug investuoti ir tikrai nežinai, ar tai atsipirks. Nemanau, kad moteris turi būti apdovanota kažkokiomis išskirtinėmis savybėmis, lyginant su vyrais“ (mot., 29 m., soc. m. doktorantė, Lietuva).

„Respondentas nemano, kad yra kažkokios esminės ypatybės, kuriomis skiriasi akademinės ir neakademinės moterys, bet, aišku, erudicija skiriasi, intelektualumas… Tai suteikia joms privalumą prieš kitas moteris (vyr., 29 m., filosof. m. doktorantas, Lietuva).

Respondentė išskirtų akademines moteris iš kitų moterų tik pagal jų turimą išsilavinimą, erudiciją ir išskirtinį dėmesį savo profesinei karjerai. Feministes vertina negatyviai. Jos apibūdinamos kaip moterys, teikiančios pirmenybę karjerai. Su nuomone, kad tada beveik visos Lietuvos moterys yra feministės, nes daugelis jų dirba ir vienokią ar kitokią karjerą vis dėlto padaro, nesutinka, taip pat ir savęs su jomis netapatina. Respondentės nuomone, kuriai ji taip pat pritaria kaip plačiai paplitusiai visuomenėje:

„Vyrų ir moterų lygybė nėra problema Lietuvoje. Tuo labiau, kad iš savo patirties ji žino, kad galima dirbti lygiai su vyrais ir net uždirbti daugiau negu jie“ (mot., 25 m., sociologė/teisininkė, Lietuva).

Tipiškas atsakymas, būdingas karjeros pradžioje.

„Blogas mokslininkas yra tas, kuris niekada neparašo ir nepublikuoja straipsnio, kuris nepritaria idėjoms, skleidžiamoms konferencijų metu. Jis negali sukurti savo bendravimo rato *(network).* Tai moterys daro rečiau, bet jos turi kitų rūpesčių, jos per daug dėsto, per daug laiko leidžia su studentais. Apibūdindama akademines moteris respondentė pažymėjo, kad tik tais atvejais kai kalbant apie universalią žmogaus veiklą priartėjama prie skausmo ar mirties, tik tuomet visi žmonės tampa lygūs. Akademinės moterys susiduria su tam tikromis problemomis, vyrų kolegų jos yra mažiau vertinamos ir dažnai aplinkiniams, nesusijusiems su akademija, atrodo, mažiausiai, keistos“ (mot., 42 m., m. dr., Šveicarija).

„Pagrindines akademinės moters savybes išreiškia tam tikras trivialus žinių bagažas savo srityje, rišli kalba, pasitikėjimas savimi, atitinkamai teigiamas ir neblogas savęs vertinimas, ir dar galbūt jos turi tam tikro humoro jausmą, bet tai nėra masinis reiškinys. Humoro jausmas kitoms galbūt dar transformuojasi į originalias pažiūras, ir jos būtinai kur nors „išsišauna“ iš socialinės situacijos, jos iškrenta – ne tik savo išvaizda, bet ir savo vertinimais, pasisakymais, teiginiais“ (mot., 43 m., soc. m. dr., Lietuva).

- *Rytų ir Vakarų moterys mokslininkės*

„Aiškūs skirtumai buvo matomi iki 1989 metų: pagrindinis akcentas, be abejo, apsirengimas, skirtumai mokslinių tyrimų metodologijoje ir atvirumas naujoms technologijoms, pavyzdžiui, elektroninio pašto naudojimas“ (mot., 42 m., m. dr., Šveicarija).

„Rytų Europos mokslininkams ji priskiria tas pačias charakteristikas kaip ir kinams. Jie mažiau patenkinti, tikriausiai, jie mažiau teoriškai paruošti, bet kai jie rimtai ima literatūrą ir dirba su ja, jie ją naudoja ne tik moksliniam darbui, bet ir tapatumo klausimams. Taip, jie yra geresni mokslininkai, tikriausia mažiau nušlifuoti, mažiau sugeba imituoti Vakarų stilių, praktiškesni (mot., 41 m., prof., antropologė, JAV).

„Rytų Europos moterys yra labiau patriarchalinės, jos negali įsivaizduoti savo gyvenimo be šeimos su vyru ir vienu ar dviem vaikais. Jeigu jos jų neturi jos yra labai nelaimingos. Rytų Europos moterys negali visą savo laiką skirti knygų rašymui ar studijoms, nes jos turi atlikti daug namų ruošos darbų. Todėl jos yra nelaimingos, nes negali pilnai įsijungti į mokslą. Jos skiriasi su vyrais, ir tampa nelaimingos be tų vyrų. Išvada gali būti tokia: Vakarietės yra laimingos dirbdamos savo darbą, ir su savimi. Rytų Europos moterys yra visada nelaimingos tiek su savo darbu, tiek su savo šeima, tačiau jos negali būti laisvos nuo patriarchalinės visuomenės normų“ (mot., 42 m., soc. m. dr., sociologė/politologė, Rusija/Vokietija).

Kaip skiriasi Rytų ir Vakarų šalių mokslininkai, taip skiriasi ir Rytų bei Vakarų mokslininkės, nors labiausiai, ko gero, jas skiria Rytų mokslininkių orientacija į šeimą.

- *Akademinė – neakademinė moteris, kuri skiriasi dviem aspektais:*
  - *Šeimos reikšmė*

„Akademinės moterys skiriasi nuo kitų profesijų moterų: jos yra išskirtinės, aš taip manau, bent jau tos moterys, su kuriomis aš bendrauju, paprastai būna moterys, kurios su malonumu užsiimtų savo akademine veikla ir toliau ją plėtotų pagal galimybes, ir aš iš jų negirdė-

jau, išskyrus tuos pavienius atvejus, tokių dalykų, kad jos būtų „ne viską vykdančia žmona“; kaip tik atvirkščiai, nepilnavertiškumo kompleksas susiformuoja dėl to, kad jos negali savęs „įvykdyti“ akademiškai, kai savo potencialo negali pilnai realizuoti. Jos supranta, jog dabar yra priverstos daugiau susitaikyti“ (mot., 45 m., filologė, dr., be pilietybės, gyvenanti Latvijoje).

„Respondentės nuomone, akademinės moterys kyla iš šeimų, kuriose išsilavinimas yra vertybė. Jos skiriasi nuo kitų moterų tuo, kad nepaisant visko, tai nebūtinai reiškia, kad joms šeima, meilė ar kokie kiti pomėgiai yra svetimi ar nepriimtini, bet visa tai niekad nenustelbs jos siekimo dirbti, užsiimti protine veikla, siekti joje savo savarankiškumo, siekti savo pripažinimo. Jos susiduria su seksizmu akademijoje: bent jau mūsų vyrai turi tas senas tradicijas ir akademines moteris jie sunkiai „virškina“. Ir tam tikrą izoliaciją nuo visuomenės jos turėtų labiau jausti, bet yra vidinė konsolidacija“ (mot., 43 m., soc. m. dr., Lietuva).

„Akademinės moterys niekuo nesiskiria nuo kitų ne akademinių moterų, tačiau pačios akademinės moterys tarpusavyje yra skirtingos. Šeima, dažniausiai tai reiškia mažamečio vaiko turėjimą, gali trukdyti profesinei karjerai kaip ir bet kuriai moteriai, kurios vaikas nelanko darželio ir daug laiko, kuris gali būti skiriamas darbui, skiriama vaiko priežiūrai. Akademijoje ar moteris yra ištekėjusi, ar neištekėjusi, turinti ar neturinti vaikų, nėra sietina su jos profesiniais sugebėjimais“ (mot., 40 m., filos. m. dr., Lietuva).

„Akademinės moterys labiau priklauso nuo vyrų nuomonės, net jeigu jos ir yra kritiškos vyrų atžvilgiu, netgi feministės. Ji nemato ryškių skirtumų, bet kalbant apie asmeninį gyvenimą, šie skirtumai yra. Ką bedarytumei, šeima moteriai lieka svarbesnė. Dėl vyrų galios Rytų Europoje respondentės patirtis ribojama Estijos ir Rusijos vyrais. Taip, jie staigiai nusišalina nuo moterų tyrimų. Jūs turite būti labai stipri profesionalė tam, kad išlaikytumėte vyrus lygiais pagrindais, o kalbant apie genderinius tyrimus, su vyrais tai buvo labai sunku“ (mot., 54 m., prof., antropologė, Suomija).

- *Moteriškumas*

„Šiaip aš nemanyčiau, kad moterys mokslininkės turėtų skirtis nuo normalių moterų, bet, ko gero, kartais taip yra, ir čia galima būtų

pritarti Nyčei: jeigu moteris krypsta į mokslą, tai, ko gero, yra sutrikusi jos lytinė sistema. Šiaip jau moteris turėtų būti graži, patraukli ir – dar kartą iš Nyčės: jos pagrindinis bruožas yra grožis ir net apgaulė, o mokslininkės charakteristikos turėtų būti kitokios: tiesa, teisingumas, tiesumas, tuo galbūt jos vis dėlto skiriasi nuo normalių moterų, bet nenorėčiau pasakyti, kad tos normalios yra turgaus moterys. Man tos normalios yra gražios, patrauklios, žavios. Mokslininkės viso to galbūt netenka... Moteris mokslininkė kažkiek praranda savo žavesį. Negalima dviejų darbų daryti vienodai, jeigu nedaro to moteriško darbo – grožio, o linksta į mokslą, vadinasi, turi dalinti savo laiką ir savybes per pusę bent jau...“ (vyr., 45 m., filos. m. dr., Lietuva).

„Esminių skirtumų tarp akademinių vyrų ir moterų tikriausiai nėra, bent jau fizikoje, ten juokaujama, kad ir moterys, studijuojančios fiziką, suvyriškėja... Jos yra tokios ir mąstymo būdu, ir savo veikla, jos tampa labai dalykiškos“ (vyr., 35 m., technologijos m. dr., Lietuva).

„Nemanau, kad akademiškumas yra kliūtis arba priedas prie moteriškumo. Akademiškumas ir moteriškumas yra pilnai suderinami dalykai ir su ta vadinamąja moteriškąja prigimtimi. Apie feminizmą vengiu kalbėti dėl žinių stokos, tačiau: vienintelė feministė, kuri save taip vadina ir yra laikoma griežta feministe, su kuria buvau šiek tiek susijęs, tai ta moteriškė... Prastoką įspūdį sudaro. Prastokas tame, kad tai yra liguistas, ypač jos elgesys, būtent jos, apie kitas negaliu pasakyti. Liguistas noras girdėti apie moteris kaip apie mirusius – arba gerai arba nieko“ (vyr., 29 m., filos. m. doktorantas, Lietuva).

„Viešoji nuomonė neskatina akademinės moters karjeros: šiaip jau mokslas yra devalvuotas visose visuomenėse, o moteris mokslininkė, tai man atrodo, anekdotų galima rinktis, o ne teigiamą paveikslių turėti, nebent tik mūsų Gimbutienė buvo išskirta, bet žymia dalimi dėl to, kad sritis tokia – etnografija, etnologija, archeologija, kur tai tiesiog buvo priimtina, taip, šita sritis – žemę kasinėti ir paveiksliukus paišyti gali būti moteriška, ir kitas jos išskirtinumas, žinoma, buvo tai, kad ji buvo išeivė“ (mot., 43 m., soc. m. dr., Lietuva).

- *Socialiniai ryšiai ir garantijos*

„Vyrai mokslininkai lengviau įeina į mokslo visuomenės socialinius ryšius. Vyras suformuoja savo ryšį, kurį jis paskui lengviau eksploatuoja savo karjeroje. Moteriai mokslininkei nieko nėra garantuota“ (mot., 43 m., soc. m. dr., Lietuva).

„Palankiai atsiliepia apie moterų teises: Aš manau, yra būtinas toks įstatymų laikymasis, kad būtų užtikrinamos moterų ir vyrų lygios teisės. O kaip visuomeninis judėjimas, tai tiesiog pačių moterų reikalas. Jeigu jos yra aktyvios, jeigu jos jaučiasi išnaudojamos tai, tai yra sveikintinas dalykas“ (vyr., 29 m., filos. m. doktorantas, Lietuva).

Klausimai diskusijai:

- Ar profesinė moterų mokslininkių diskriminacija būdinga tik šios profesijos atstovėms, ar tai yra bendra Lietuvos kultūros tradicija?
- Ar išnyks moters diskriminacija privačiose aukštosiose mokyklose?

Moterų kvotų įvedimo moksle vertinimai

Remiantis ES rekomendacijomis, siekiama, kad iki 2002 m. mokslo struktūrose dalyvaujančių projektuose, gaunančių finansinę paramą ir pan. bet kurios lyties atstovų būtų ne mažiau kaip 30 proc. visų narių, o iki 2005 m. – 40 proc. Lyg ir reikėtų siekti, tik kaip? Vienas galimų būdų yra moterų kvotų įvedimas moksle (prisiminkime anksčiau minėtą Švedijos ar Suomijos patirtį).

Šiuo atveju visi vertinimai grupuojasi vienoje, už ir prieš ašyje (iš dalies pripažįstant jas kaip laikiną priemonę), skiriasi tik argumentacija.

- *Neigiami vertinimai (prieš)*:

„Apie kvotas moterims pasisako labai neigiamai, lygina jas su kvotomis žydams ar juodaodžiams. Mano, kad jas galima įvesti privačiose institucijose arba biznio srityje, bet jokiu būdu ne valstybinėse įstaigose: tai yra diskriminacija su priešingu ženklu“ (vyr., 37 m., soc. m. dr., Rusija).

„Kvotų įvedimą respondentas vertina neigiamai, nes jos pateisina tam tikrą apribojimą ir politikoje, ir moksle. Be kvotų gali būti išrinktos visos moterys, pavyzdžiui, į Mokslo tarybą, jeigu tik jų turima kvalifikacija atitinka keliamus reikalavimus“ (vyr., 45 m., filos. m. dr., Lietuva).

„Nežinau, ko siekiama tomis kvotomis. Moterys turi pakankamai galimybių dalyvauti tose valdymo struktūrose, pas mus jau per daug, ko gero. Svarbu, kad vadovaujančiose pozicijose dirbtų žmonės, kurie išmestų iš galvos tas kvotas ir priimtų žmones pagal jų kompetenciją. Dėl patronavimo pozicijos, kurią kartais užima vyrai – tai čia yra asmenybių problema, čia jau ne vyrų problema“ (vyr., 50 m., teisė, prof. Lietuva).

„Moterų kvotų įvedimą vertina neigiamai, nes prieš tai reikia sukurti edukacinę sistemą, galinčią adekvačiai rengti moteris konkurencijai su vyrais“ (vyr., 56 m., prof., Italija).

„Nepalaiko kvotų. Ji tiki, kad moterys turi problemų įsijungiant į akademinę bendruomenę, kad yra moterų diskriminacija, ne personalinė, bet bendra, tačiau tai jas mažiau įžeidžia negu paternalizmas, kad joms reikalinga speciali vyrų globa“ (mot., 41 m., prof., antropologė, JAV).

„Į moterų kvotas politikoje žiūrima kaip į teigiamą reiškinį, jei jos naudojamos kaip moters pritraukimo į politiką instrumentas, bet mūsų visuomenėje tai nepasiteisino. Kvotos reikalingos, nes mūsų moterys nesiskverbia į politiką, o jeigu jos plūstų, tada, aišku, jos nereikalingos, tuo tarpu moksle kvotų neturėtų būti, nes moksle reikia parodyti savo galimybes, sugebėjimą dirbti mokslinį darbą ir reikia būti profesoriumi dėl savo žinių, o ne dėl to, kad esi moteris“ (mot., 32 m., soc. m. dr., Lietuva).

„Apie kvotas pasisako skeptiškai: kur tas protingas, kuris žinos, kokioje srityje kokių kvotų reikia? Mes jau žinome, kuo tai baigiasi... Vis tiek atėjome į demokratiją. Manau, kad čia turi būti natūralūs procesai, jie turi nusistovėti“ (vyr., 35 m., technologijos m. dr., Lietuva).

„Kvotų moterims idėja respondentei nepatinka todėl, kad jomis įteisinama moterų subordinacija vyrams. Niekada nebuvo kvotų *fifty per fifty*, paprastai kvotos numato 30 ar 40 procentų. Teoriškai, jei bus įvestos kvotos vietoje kovos už lygybę, vyrai visada galės pasakyti: turite savo kvotas, ko dar norite? Tačiau, konkrečiau, tikiu, kad yra situacijų, kur kvotos yra būtinos. Įvedant kvotas negalima sustoti, tai tik pirmas žingsnis, antrasis – lygybė be kvotų“ (mot., 30 m., filologė, asistentė, Italija).

▪ *Teigiami (iš dalies, už)*:

„Į kvotas žiūrima pozityviai, bet tai turėtų būti labai laikina priemonė. Nes priešingu atveju mes galime patekti į tą pačią amerikietišką problemą, korektiškumo, kvotų ir t. t.“ (mot., 29 m., soc. m. doktorantė, Lietuva).

„Kalbant apie kvotas, Šveicarijoje kvotos profesoriaus vietai užimti niekada ne bus priimtos, nors čia ir yra tam tikros rūšies pozityvi moterų diskriminacija, pavyzdžiui, vedybų proga moterys gauna 40 000 frankų kraičiui. Bet tam tikram laikotarpiui kvotos turėtų būti, gali būti įvairūs modeliai. Mes turime tiesiog pabandyti. Moterų eliminavimas (*exclusion*) tampa vis subtilesnis (mot., 42 m., m. dr., Šveicarija).

„Požiūris į kvotas: jeigu tai kokios nors tikslingai nukreiptos politikos, kompleksinės, interdisciplinarinės politikos dalis, vadinkite kaip tik patinka, tuomet žaidimo taisyklės kvotų sistemai turi būti tokios subtilios, kad tai duotų rezultatą“ (mot., 45 m., filologė, dr., be pilietybės, Latvija).

„Dėl kvotų akademijoje nusiteikiama teigiamai, nors pažymimas jų absurdiškumas. Kai tokia situacija, kvotos reikalingos, nors tai ir kvailas dalykas, bet dėl išankstinių nuostatų į moteris jos turi būti. Yra akivaizdus vyrų protegavimas, vyrai proteguoja vyrus ir net moterys labiau proteguoja vyrus negu moteris, gal bijo konkurencijos?“ (mot., 40 m., filos. m. dr., Lietuva).

„Dėl kvotų moksle respondentė nusiteikusi teigiamai, tačiau pabrėžia, kad tai yra labai gudrus dalykas, nes moksle jūs turite atitikti tam tikrus reikalavus. Čia yra tam tikri lygiai. Aš nepalaikyčiau kvotų. Jei bet kuri moteris gali būti bet kuriuo vyru dėl jos gender. Tačiau Švedijos politika man yra labai priimtina – jeigu jūs turite du lygiaverčius kandidatus, jie priima moterį dėl jos diskriminacijos praeityje“ (mot., 56 m., prof., antropologė, Suomija).

„Respondentė pritaria kvotoms, nors abejoja, kad jomis galės pasinaudoti tikros profesionalės. Atvirkščiai, kokia nors arogantiška, menkai išprususi, bet siekianti valdžios moteris galės nustumti vyrą tik kvotos pagalba“ (mot., 42 m., humanitarė, pedagogė, Lietuva).

Dar vienas klausimas, pateikiamas platesnei diskusijai ir argumentacijai:

- Moterų kvotų, kaip pereinamosios priemonės siekiant vyrų ir moterų lygių galimybių moksle, įvedimas;
- Lietuvos mokslininkių konkurencingumas ES darbo rinkoje, Lietuvos mokslininkų lūkesčiai ir Rytų Europos perspektyvos vertinimai.

Mūsų galimybės dalyvauti tarptautinėje mokslo rinkoje, be abejonės, yra aktualios ne tik moterims. Šio tyrimo tikslas yra daugiau subjektyvių vertinimų analizė, tačiau priminsime, kad yra ir objektyvūs rodikliai: tai Lietuvos autorių publikacijų skaičius tarptautiniuose žurnaluose, skaitytos paskaitos (ne pranešimai konferencijose) kitų šalių universitetuose (šie ir panašūs visų Lietuvos aukštųjų mokyklų duomenys skelbiami http://www.mokslas.lt), ir, žinoma, visi „protų mainų“ bei „protų nutekėjimo“ tyrimai (žr. pvz., Mobility of Scientists…,1996).

Tačiau netgi toks objektyvus rodiklis kaip Lietuvos mokslininkų emigravimas į kitas šalis vertinamas diametraliai priešingai: vieni jį interpretuoja kaip tarptautinį mūsų mokslininkų kompetencijos ir sugebėjimo konkuruoti tarptautinėje mokslo darbo rinkoje pripažinimą, kiti teigia, kad dar per dešimt metų Lietuvos moksle liks dirbti vien atsilikėliai… Atrodytų, sugebėk išvykti, bet sugebėk ir grįžti, o grįžęs – užimti ar susigrąžinti atitinkamą darbo vietą.

Per pastarąjį dešimtmetį Lietuvos mokslininkai įgijo didesnes galimybes bendradarbiauti su užsienio mokslo institucijomis, tačiau tai nereiškia jokių garantijų, kad Lietuvos mokslininkai turės lygias galimybes sėkmingai konkuruoti Europos Sąjungos mokslo darbo rinkoje. Vienas dalykas, kai mokslininkai atvyksta į mokslinę instituciją svečių teisėmis ir yra finansuojami iš specialių fondų, ir visai kitas dalykas, kai „svetimtautis“ mokslininkas lygiomis teisėmis pretenduoja į darbo vietą, kuri finansuojama iš bendrų nacionalinių fondų.

Egzistuoja stereotipai, kad Vakarų universitetai yra aukštesnio lygio negu Rytų Europos, t. y. kad Vakarų mokslininkai geriau pasirengę. Galimybė Vakarams atvykti į Rytų universitetus viena pirmųjų buvo įkurta CEU (Centrinis Europos universitetas), kaip Rytų ir Vakarų ryšių palaikymo vieta. Tačiau Vakarai atliko mokytojų, o Rytai –

mokinių vaidmenis. TEMPUS programai būdinga tas pats. Kai kas iš subrendusių Rytų mokslininkų turi pakankamai patirties, todėl vis daugiau Rytų mokslininkų apibrėžtam laikotarpiui vyksta į Vakarus kaip lygiaverčiai partneriai. Galėtume išskirti nuomonių paradigmas:

Rytų mokslininkų stereotipai apie vakariečius

„Svarbiausia, respondentė yra nustebinta, kaip Rytų Europos mokslininkai rimtai žiūri į Vakarų mokslininkus, į ją pačią taip pat. Jie vakariečiams suteikia per daug kreditų. Bet kai kas sugeba ir diskriminuoti, įvertinti, kas yra *bullshit*, o kas ne. Tai padarome ne žiūrėdami į kreditus, kurie yra labai užaukštinti“ (mot., 41 m., prof., antropologė, JAV).

„Respondentas labai optimistiškai vertina Rytų Europos mokslininkų lygias galimybes užimti net aukštus postus Vakarų universitetuose, tačiau pastebi tam tikra etninę gradaciją. Taip, CEU katedroms ir fakultetams vadovauja Rytų Europos profesoriai ir net Maskvos vaikinai, tiesa, ne visai rusai, bet tai jau kita daina. Na, o paprastų dėstytojų ar net profesorių pareigybėse mūsiškių yra pilna, ypač iš šalių – ES kandidačių. Bet ir rusų, ir ukrainiečių yra nemažai, pavyzdžiui, „darbiniai arkliukai“ mūsų kontoroje. Respondentas pastebi, kad lygių galimybių Rytų Europos mokslininkams klausimai susiję su teisinių problemų sprendimu, kurie kiekvienoje šalyje yra saviti. Tačiau moksle jas galima išspręsti dalyvaujant tarptautiniame projekte, kuris tiesiai finansuojamas iš Briuselio“ (vyr., 37 m., soc. m. dr., Rusija).

Mūsų mokslininkai – konkurentai?

„Nuomonė apie mūsų mokslininkų galimybes dirbti užsienyje yra gerokai optimistinė: galime, esame ne kvailesni, mūsų profesiniai sugebėjimai yra tikrai ne blogesni, tačiau viena: mums reikia perprasti tų Vakarų gyvenimo būdą, tas žaidimo taisykles bet kurioje veikloje... Vakarų mokslininkai, aišku, nenori mūsų įsileisti. Nėra ir teisinio pagrindo... Čia yra konkurencinė kova, ir bus ateityje, jie į mus žiūri kaip į konkurentus, kaip į galimybę mumis pasinaudoti, jiems užsidirbti, visur tai egzistuoja, tai natūralu, tą mums reikia suvokti...“ (vyr., 35 m., technologijos m. dr., Lietuva).

„Manoma, kad mūsų mokslininkai gali dirbti Vakarų universitetuose, bet jie ne visada nori, nes turi būti kitoks požiūris, turi keistis

požiūris į žmonių santykius, pavyzdžiui, požiūris į studentus: pas mus jis yra hierarchinis, ten – demokratinis, į kolegą mes žiūrime ne kaip į bendradarbį, o abejingai, galbūt dėl konkurencijos, nėra komandinio požiūrio į darbą, o todėl nėra ir diskusijų“ (mot., 40 m. filos. m. dr., Lietuva).

„Dirbti užsienyje mūsų mokslininkai, be abejo gali, nors mus visus vertina prasčiau jau vien todėl, kad mes sutinkame dirbti bet ką ir už mažesnį negu vietiniai piliečiai atlyginimą. Tam, kad pretenduotų į profesoriaus postą Vakarų universitete, mokslininkas turi būti labai originalus, savitas, o tokių Lietuvoje yra labai nedaug“ (vyr., 45 m., filos. m. dr., Lietuva).

„Rytų Europos mokslininkams yra sunku ir ilgai bus pakankamai sunku dirbti Vakarų universitetuose. Pirmiausia tai network'ų problema, skirtingas universitetinio išsilavinimo vertinimas, skirtingos galimybės publikuotis prestižiniuose žurnaluose. Konkurencijoje dėl aukšto akademinio posto pagal šį kriterijų vakariečiai visada aplenks Rytų Europos mokslininkus“ (mot., 30 m., filologė, asistentė, Italija).

„Galimybės įsidarbinti nuolatiniam darbui vertinamos labai blaiviai: niekas nepriims, ten savų užtenka, septyni žmonės į vietą, kur tau“ (mot., 40 m., filos. m. dr., Lietuva).

„Lietuvos mokslininkai labai nesunkiai gali dirbti užsienio universitetuose, jeigu tik liežuvis vartaliojasi. Atrankos kriterijai: tai pirmiausia geras teorinių koncepcijų žinojimas ir sugebėjimas jomis manipuliuoti, prireikus – adekvačiai panaudoti vieną ar kitą autorių. Tačiau šansai gauti darbo vietą Vakaruose yra labai maži dėl konkurencijos. Mūsų universitetai nekelia tokio paties lygio reikalavimų, kaip kiti universitetai netgi tiems kviestiniams dėstytojams, ir labai nemažai žemo lygio kviestinių dėstytojų turime. Jų buvimas čia mums sunkiai paskui atsirūgsta“ (mot., 43 m., soc. m. dr., Lietuva).

„Rytų Europos mokslininkai, be abejo, gali dirbti Vakarų universitetuose ir jau dirba, o dėl galimybių užimti postą: labai ypatingi žmonės visada suranda galimybes nepriklausomai iš kur jie yra kilę. Tačiau tam, kad pralaužtumėte šitą sistemą, Jūs turite iš jos ir ateiti todėl, kad Vakarų universitetuose yra didelė brolija ir seserija. Jeigu Jūs užėmėte kokią nors pakopą, Jūs joje ir liekate, Jūs tampate vienu iš jų“ (mot., 56 m. prof., antropologė, Suomija).

Perspektyvų vertinimai Vakarų mokslininkų požiūriu

- *Perspektyviausi – Rytų mokslininkai, savo šalies ar regiono ekspertai*

„Į Rytų Europos mokslininkus visada bus žiūrima rimtai tik kaip į savo regiono ekspertus, bet jeigu jie norės kalbėti bendromis paradigmomis, tai bus gana sunku“ (mot., 41 m., prof., antropologė, JAV).

„Patirtis rodo, kad Rytų Europos mokslininkai gali puikiai pritapti Vakarų universitetuose, ypač tuose, kurie yra orientuoti į Rytų Europą. Tačiau be puikaus kalbos mokėjimo tai neįmanoma. Geriau apsiginti disertaciją Vakaruose. Tai būna ir vienintelis būdas užsidirbti pinigų moksliniam darbui, ir labiau susidraugauti su vietiniais mokslininkais. Nuolatinę poziciją, pavyzdžiui, profesoriaus, Vokietijoje yra labai sunku gauti jau dėl paties mokslo administravimo specifikos, pavyzdžiui, jeigu tu apgynei habilitaciją, tu jau negali dirbti paprastu profesoriaus asistentu, tačiau kartu reikia laukti, kol atsilaisvins profesoriaus vieta ir bus paskelbtas konkursas. Gali laukti tik iki 52 metų, o vėliau tu jau neturi teisės balotiruotis“ (mot., 42 m., dr., sociologė/politologė, Rusija/Vokietija).

- *Skeptiškas Vakarų mokslininkų požiūris į Rytų kolegas*

„Vakarų universitetuose šiuo metu yra labai yra skeptiškas požiūris į Rytų mokslininkus, kurį nulėmė nekintanti pastarųjų pozicija. Šio požiūrio keitimas yra ilgas procesas. Nepaisant integracijos, laisvas darbo jėgos judėjimas yra ribojamas. Vertinimų, kad Rytų Europos mokslininkai nėra žemesni už vakariečius akademijoje, pasitaiko retai. Rytų Europos mokslininkai turi varžybų su vakariečiais jausmą, jie nori imituoti vakariečius, tačiau pabrėžia, kad „mes esame skirtingi“ (vyr., 56 m., prof., Italija).

„Rytų Europos ir Vakarų mokslininkai yra gana panašūs, nes pačios akademinės sistemos yra panašios. Čia egzistuoja tik skirtumų suvokimo diskursas. Skirtumai slypi mentalitete, kuris yra susijęs su vienokiu ar kitokiu požiūriu. Aišku, yra skirtumai tarp Vakarų intelektualo ir inteligencijos. Taip pat skiriasi ir akademinės moterys. Mano nuomone, socializmas moteriai suteikė daugiau galimybių negu Vakarai. Moterų prezentacija moksle yra kur kas akivaizdesnė Bulgarijoje

negu Vokietijoje, net vadovaujančiose pozicijose daugiau moterų sutinkame Bulgarijoje negu Šveicarijoje“ (vyr., 56 m., prof., Italija).

- *Vakarų ir Rytų mokslininkų integracija kaip kelių kartų procesas*

„Pilnos integracijos į Vakarų akademinę sistemą šansai humanitarinių ir socialinių mokslų srityje formuosis tik antros, trečios generacijos išeiviams iš Rytų Europos, lygiai kaip ir specialiųjų disciplinų atstovams, rašytojams, regionaliniams politologams ir t. t. Dabartinė patirtis rodo, kad Rytų Europos mokslininkai atrenkami tik kaip savo šalies ekspertai, bet ne teoretikai. Vakarai nesuinteresuoti Jurgenais Habermasais iš Lietuvos. Be abejo, pagrindiniai vertintojai ir sprendimų priėmėjai lieka Vakaruose (vyr., 56 m., soc. m. dr., prof., Italija).

„Svarstant skirtumus tarp Rytų Europos ir Vakarų akademinių moterų, respondentei pasirodė, kad bent Rumunijos moterys yra labiau pasitikinčios savimi, moterų vertybės neatrodė tokios centrinės savęs prezentacijoje, bet jos geriau sugeba priešintis vyrų šovinizmui, o tam tikra moterų subordinacija vyrų atžvilgiu labiau matoma Vakaruose“ (mot., 41 m., prof., antropologė, JAV).

Kaip rodo pasaulinė patirtis, būtent nelygybės fakto pripažinimas lemia socialinių struktūrų raidą ir pokyčius. Šiandien Lietuvoje turėtume diskutuoti tik apie vyrų ir moterų kultūrinę nelygybę, nes jų politinė ir socialinė lygybė jau įtvirtinta mūsų įstatymuose (žinoma, socialinė lygybė niekad nepasiekiama iš karto, kita vertus, ji – dažnai pažeidžiama). Siekiant lygių vyro ir moters galimybių, reikia keisti ne tik įstatymus, bet ir kultūrines normas. Būtent kultūrinės normos tampa bene svarbiausiu veiksniu, stabdančiu lygių teisių ir galimybių įgyvendinimą.

PENKTA DALIS

PILIETYBĖ IR SOCIALINĖ ATSKIRTIS ŠIUOLAIKINĖJE EUROPOJE

Vis sparčiau plėtojami pilietybės tyrimai įsitraukimo atskirties kontekste. Teigiama, kad pilietybės teisinis apibrėžimas savo prigimtimi yra atskirtį nusakanti dimensija: apibrėžiant, kas laikomi piliečiais, iš tiesų pasakoma, kas negali jais būti. Šios atskirties ribos įvairiose šalyse skiriasi taip, kaip skiriasi jų vykdoma pilietybės politika. Tai leidžia vienų šalių pilietybės politiką vertinti kaip labiau orientuotą į socialinės atskirties mažinimą, lyginant su kitomis šalimis: reikalavimas nuolat gyventi šalyje ne mažiau kaip dešimt metų, siekiant gauti tos šalies pilietybę (pavyzdžiui, Graikijoje) yra didesnę atskirtį diegianti politika nei tų šalių, kuriose užtenka nuolat gyventi, pavyzdžiui, dvejus (Skandinavijos šalys) arba penkerius metus. Šalys, suteikiančios pilietybę jose gimusiems, yra mažesnę atskirtį diegiančios nei tos, kurios neužtikrina jose gimusiems gyventojams pilietybės teisių. Kai kurie autoriai (Barrington, 2000, p. 262) nagrinėjantys Baltijos šalių pilietybės politikos ir teisės raidą atkūrus nepriklausomybę, pripažįsta, kad Lietuvos pilietybės instituto raida buvo mažiausiai atskirties dimensiją įgyvendinanti, lyginant su Latvija ir Estija. Pasirodo, nusakyti atskirties turinį ir ribas yra prieinamesnis uždavinys, nei apibrėžti piliečių įsitraukimą į tos šalies gyvenimą. Tačiau ne todėl ES skiria daug dėmesio socialinės atskirties tyrimams šalyse. Besirutuliojanti sociologinė pilietybės tyrimo tradicija formuoja piliečių „įsitraukimo“ į šalies gyvenimą tyrimo koncepcijas ir kriterijus.

Aiškinant kurios nors politikos vyksmą, dažniausiai žiūrima į jos rezultatus, kurie irgi gali būti suvokiami kaip bendresnės politikos rodikliai: pavyzdžiui, politika, vykdoma imigrantų atžvilgiu, yra pilietybės politikos dalis. Net tada, kai stengiamasi tirti politikos procesą, greičiau tiriamas jos atsiradimas (kilmė, kas paskatino) bei padariniai (rezulta-

tai). Dažnai aprašomas paradoksas tarp to, kas buvo ketinama padaryti, ir gautų rezultatų. Ginčijamasi, ar statusinių distancijų mažinimo pabrėžimas iš tiesų yra geriausia nacionalinės pilietybės stiprinimo politikos strategija. Kita vertus, pilietybės politikos praktika, netiesiogiai siekianti pilietybės asimiliacijos, paradoksaliu būdu gali grįsti, pavyzdžiui, daugiakultūrinės pilietybės formavimąsi.

Būtini abiejų rūšių empiriniai tyrimai, kurie tirtų padarinius tiek tos politikos, kuri įtvirtina statusinę distanciją, tiek tos, kuri šalina statusų skirtumus. Kita vertus, tampa akivaizdu, kodėl tenka nagrinėti koncepcijos ir jos praktinio realizavimo ryšius, arba tarp vykdomos politikos ir jos padarinių, nes tik taip galima įvertinti, ar vykdoma politika ir ar jos tikslai skatina ar trukdo įgyvendinti nacionalinę pilietybės koncepciją, kurią bando uzurpuoti politiniai veikėjai. Tokie empiriniai tyrimai išspręstų nemažai teorinių ginčų apie skirtingas pilietybės formas ir tikruosius pilietybės politikos padarinius.

Skirtinguose kontekstuose ir skirtingiems tikslams pasiekti pabrėžiama, kad pilietybė turi būti suvokiama kaip žmonių grupių visuma arba kad tik individas ir jo teisių gynyba gali padėti spręsti su pilietybe susijusias problemas. Nagrinėjant svetimšalių ir imigrantų teises ir gyvenimo konkrečioje šalyje problemas, einama pirmu keliu, t. y. dažniausiai jie greičiau būna suvokiami kaip tam tikra bendruomenė nei kaip individas, todėl teisinis jų saugos ar paramos užtikrinimas remiasi specifiniais grupės tikslais ir padėtimi. Jau ne kartą minėjome pavyzdžius, kai orientuojantis į individą (pvz., realizuojant laisvą asmenų judėjimo principą) nemažai problemų apskritai sprendžiama paprasčiau.

Pilietybės politikos praktinio įgyvendinimo lygiu įvairūs įstatymų ar administravimo taisyklių pakeitimai daromi orientuojantis į skirtingas politikos sritis ir skirtingas žmonių grupes. Sprendimai, taikomi tėvams, tiesiogiai arba netiesiogiai veikia ir daugumos vaikų gyvenimo galimybes ir jų gyvenimo kelius; tai nepriklauso nuo to, ar jie turi pilietybę, ar yra nepiliečiai. Vis labiau įvairių šalių ir skirtingose situacijose atsidūrusių žmonių grupės įvardijamos kaip „socialiai pažeidžiamos“ (*social vulnerable)*, kurias, mūsų manymu, negalima ir netikslinga tapatinti su „socialinės atskirties“ (*social exclusion)* grupe. M. Feldblum (2000, p. 486) socialiai pažeidžiamais laiko naujuosius Australijos imigrantus: atskiros ir Australijos, ir JAV reformos riboja galimybes pasinaudoti kai kuriomis programomis, atsižvelgiant į imigrantų atvykimo datą.

Šioje dalyje aptariamas vienas iš svarbiausių valstybės socialinės politikos objektų – socialinės atskirties grupės kaip visuomenėje egzistuojantis pilietinių teisių apribojimas tam tikroms žmonių grupėms, nesavanoriškas nutolimas nuo visuomeninių ir ekonominių vertybių. Nemažai socialinės nelygybės formų siejamos su socialinės apsaugos politika. Laikomasi nuostatos, kad šiuo metu Lietuva vystosi liberalios gerovės valstybės linkme, kurioje pirmenybė teikiama rinkai, o valstybė savo piliečiams garantuoja tik minimalią paramą ir stengiamasi, kad pats individas, pasikliaudamas rinka, užtikrintų savo gerovę.

Nors socialinės atskirties procesą iš esmės nulėmė trys veiksnių grupės, būtent teisiniai politiniai, socialiniai ekonominiai ir kultūriniai psichologiniai veiksniai, sociologija išskirtinį dėmesį teikia socialiniams ekonominiams veiksniams. Socialinės atskirties grupes mėginama nusakyti visuomenės socialinės struktūros kontekste. Tai padeda nusakyti valstybės vaidmenį sprendžiant socialinės atskirties problemą.

Europos sutarties 118 straipsnis nustatė pagrindines bendros darbo bei socialinės politikos sritis: užimtumas, darbo teisė ir darbo sąlygos, profesinis mokymas ir tobulinimas, socialinė apsauga, apsauga nuo profesinių ligų ir nelaimingų atsitikimų, darbo higiena ir teisė į susivienijimus bei kolektyvines derybas. 119 straipsnis reikalauja vienodo užmokesčio už vienodą darbą vyrams ir moterims ir t. t. Atkreipsime dėmesį, kad, kitaip nei nacionalinių valstybių lygmeniu, Europos Sąjungos socialinės politikos turinį sudaro ne tiek lėšų perskirstymas socialinėms reikmėms, kiek socialinis reguliavimas tų sričių, kurios susijusios su bendrosios rinkos veikimu, būtent: darbo teisė, darbų saugos reikalavimai, socialinės darbuotojų migrantų teisės, vyrų ir moterų lygiateisiškumas.

Viena iš priežasčių, verčiančių sukurti tarptautines socialinės apsaugos taisykles, yra skurdo bei kitų neigiamų socialinių reiškinių, tokių kaip socialinė atskirtis, įveikimas.

Kaip tikslai nurodomi „užimtumo skatinimas ir darbo sąlygų pagerinimas taip, kad būtų galimas jų suderinimas (harmonizavimas), tinkama socialinė apsauga, vadovų ir darbuotojų (darbdavių ir darbuotojų) dialogas, žmogiškųjų išteklių plėtra, siekiant ilgalaikio aukšto užimtumo lygio ir socialinės atskirties įveikimo“. Šių tikslų raginama siekti atsižvelgiant į „nacionalinės patirties įvairovę“, taip pat į būtinybę „išlaikyti Bendrijos ekonomikos konkurencingumą“.

5.1. Socialinės atskirties samprata

Šiandien tradicinis požiūris į žmogaus teises išsiplėtė, apimdamas socialines, ekonomines ir kultūrines teises: teisę į tinkamą gyvenamąjį būstą, į švietimą, teisę į darbą ir vienodą atlygį už vienodos vertės darbą; mažumų teisę puoselėti savo kultūrą, religiją ir kalbą. Ypač daug dėmesio kreipiama į vienodų teisių užtikrinimą vyrams ir moterims. Švedijos teisės sociologijos profesorius Hakanas Hydenas (Hyden, 1999) kalbėdamas apie žmogaus teisių globalinę perspektyvą pabrėžia orientaciją į žmogų, kuri suponuoja žmogaus teisių, kaip tam tikrų demokratinių priemonių, nukreiptų į pažeidžiamiausias visuomenės grupes, sampratą. Šiandien dar neužtikrintos sąlygos visiems piliečiams pasinaudoti pagrindinėmis socialinėmis ekonominėmis teisėmis: teise į minimalias pajamas, teise į darbą, teise į būstą, teise į visavertį socialinį aprūpinimą senatvėje. Ekonomistai, įskaitant ekonomikos istorikus, politinių mokslų atstovai dažnai laikosi reguliacinio požiūrio į institucijas, kai jie savo dėmesį sutelkia į teisių bei normų atsiradimą. Jie tiria, kaip nuosavybės teisės kinta laike ir erdvėje, kokie procesai nulemia jų atsiradimą bei kaip jos veikia ekonomikos formas ir procesus. Teisės sociologija tiria (ar bent jau turėtų tirti, anot Hydeno), kas visuomenėje yra tapę teisinio reguliavimo objektu. Jo nuomone, teisinis dogmatizmas priima teisės normų egzistavimą kaip savaime suprantamą ir atitinkamai bet kokią analizę pradeda nuo savaime suprantamų normų, nekeldamas klausimo, iš kur tos normos atsirado arba ką būtent jos visuomenėje išreiškia.

Visuomenėje egzistuojantį pilietinių teisių apribojimą tam tikroms žmonių grupėms, nesavanorišką nutolimą nuo visuomeninių ir ekonominių vertybių nusako „*socialinės atskirties*“ terminas (Irena Zaleskienė / Pranešimas apie žmogaus socialinę raidą Lietuvoje 1997, p. 17–23). Socialinės atskirties procesą iš esmės nulemia trys veiksnių grupės: teisiniai politiniai, socialiniai ekonominiai ir kultūriniai psichologiniai veiksniai. Sociologija išskirtinį dėmesį teikia socialiniams ekonominiams veiksniams. Socialinė atskirtis pereinamojo laikotarpio Lietuvoje, I. Zaleskienės nuomone, labai siejasi su:

- gyvenimo lygiu (žemos pajamos ir skurdas);
- švietimu, darbu ir užimtumu;
- gyvenamąja vieta (kaimo gyventojų socialinė atskirtis ryškesnė);
- amžiumi (apima vaikus);
- lytimi.

Tik 1970 m. M. Lenoir knygos pavadinime pirmą kartą pavartoja-

mas atskirties terminas. Šioje knygoje jis nagrinėjo Prancūzijos socialinio administravimo pranašumus ir trūkumus (Corden, 1998, p. 107).

Kiekvieną sampratą geriausiai iliustruoja ja vadovaujantis sudaryta klasifikacija, ir nors, mūsų nuomone, socialiai atskirtų asmenų vardijimas *Pranešime apie žmogaus socialinę raidą Lietuvoje 1997 (p. 21)* yra pernelyg susiaurintas, pateiksime minimas grupes: asocialios šeimos; asmenys be nuolatinės gyvenamosios vietos; beglobiai vaikai ir paaugliai; žmonės, priversti elgetauti; žmonės, pasirinkę elgetavimą; narkomanai; landynių ir apleistų butų gyventojai; asocialių žmonių susibūrimai. Socialinę atskirtį galima nusakyti įvairiais aspektais (arba kriterijais, pavyzdžiui, gerovės ir pajamų paskirstymo, užimtumo ir išsimokslinimo, asocialių šeimų ir aukšto rizikos laipsnio šeimų, mirtingumo ir liguistos patologijos požiūriu ir pan.). Labiausiai įprasta socialinę atskirtį tirti socialiniu ir psichologiniu aspektais, kai socialinės atskirties grupė tampa labai įvairialypė: ją sudaro alkoholikai, nehospitalizuoti įvairių formų psichinėmis ligomis sergantys, nepritapę prie visuomenės, nelegaliai gyvenantys asmenys, specifinį gyvenimą gyvenančios tautinės grupės ir kt.

Socialiniu demografiniu aspektu tokioms grupės priklausytų: pensininkai, vaikai našlaičiai, studentai, dirbančios motinos, neįgalūs vaikai; teritoriniu aspektu – mažų kaimelių gyventojai arba labai nutolusių gyvenviečių žmonės; socialiniu profesiniu požiūriu – mažai apmokami darbininkai, nemažai inteligentijos, kai kurių profesijų atstovai, pavyzdžiui, policininkai (profesoriaus G. Žukausko tyrimai) ir kt.; ekonominiu požiūriu – šeimos, neturinčios būsto, ir kt. Visą šią socialinės atskirties grupių įvairovę norisi apibendrinti arba rasti jų bendrus požymius arba socialinės atskirties kriterijus. Europos Tarybos žmogaus teisių įgaliotinis Alvaro Gilas-Roblesas kalbėdamas konferencijoje apie tai, kad žmogaus teisės turi būti kasdienis valstybės rūpestis, pabrėžė: „Aš kalbu apie tą visuomenės dalį, kuri yra mažiausiai socialiai apsaugota, kalbu apie neįgaliuosius, apie senyvo amžiaus žmones, apie vaikus, ligonius, kalėjime esančius žmones, užsieniečius“ (Žmogaus teisių pažeidimai…, 2002).

„Socialinės atskirties“ terminas nėra plačiai prigijęs, ir net jo angliškasis atitikmuo *(social vulnerability)* dar tik skinasi sau kelią moksle. Pravartu aptarti keletą šiam terminui artomų sąvokų, įvairiose mokslo srityse jau įėjusių į mokslo apyvartą.

George'as Steinmetzas (1993), rašydamas apie XIX a. Vokietiją,

mini „socialinio klausimo“ ir „socialinės politikos“ atsiradimą. Socialumas buvo suprantamas kaip „kažkas esantis tarp“ ekonomikos ir politinės valdžios. Socialumas buvo tam tikras kolektyviškumo ir įvairių struktūrų lygmuo, per kurį „reikšdavosi“ individai, „poreikiai“ ir rinka, ir visa tai, kas šia prasme skyrėsi nuo ekonomikos ar „pilietinės visuomenės“ XIX a. prasme. Mus intriguoja samprata „socialinio klausimo“, kuris toje pačioje Vokietijoje, kylant organizuotų revoliucijų baimei, netrukus transformavosi į „darbininkų klausimą“: „dėmesio centre atsidūrė darbininkų klasė, o ne visuotinai išplitęs skurdas… Ši nauja socialinio klausimo interpretacija virto lėtu ir neišvengiamu procesu“ (Steinmetz, 1993).

Dar plačiau yra paplitęs „socialinės rizikos“ terminas. Socialinės rizikos koncepcija yra gana kompleksiška, neleidžianti dėti lygybės ženklo tarp socialinės rizikos ir socialinės nelygybės (ne bet kokia socialinė nelygybė gali būti traktuojama kaip socialinė rizika). Lietuvių kalboje bandėme taisyti „socialiai kritinių grupių“ terminą, nes būtent šių grupių gerovė yra labiausiai neapsaugota liberalios ekonomikos valstybėse. J. Paluckienė (1999) tyrė tris pagrindines darbo rinkos grupes: (1) jaunimą nuo 16 iki 25 metų amžiaus; (2) moteris; (3) pensininkus ir priešpensinio amžiaus žmones. Minėtosios grupės vadinamos socialiai kritinėmis, nes jos patiria didesnę darbo rinkos izoliaciją ir turi mažesnę autonomiją priimdamos lemiamus savo darbo veiklos sprendimus, palyginti su kitais darbuotojais (Paluckienė, 1999). Darbo rinkos izoliacija pasireiškia sunkumais ieškant darbo. Jaunimas, moterys ir priešpensinio amžiaus žmonės sudaro didžiąją dalį bedarbių Lietuvoje, Latvijoje, Estijoje. Būtent šios grupės dirba mažiau apmokamus darbus, dirba blogesnėmis sąlygomis, turi mažesnes karjeros ir paaukštinimo galimybes, t. y. trys išskirtos grupės daugiausia susitelkusios antrinėje darbo rinkoje. Galimybes teikianti darbo rinka nėra vienalytė struktūra. Ji sudaryta mažiausiai iš dviejų sektorių. Pirminė darbo rinka siūlo pelningas darbo vietas, geras darbo sąlygas, stabilų užimtumą ir darbo saugumą, tobulėjimo ir paaukštinimo galimybes. Antrinė darbo rinka yra mažiau patraukli dėl žemo atlyginimo ir blogesnių darbo sąlygų. Šios dvi darbo rinkos yra izoliuotos viena nuo kitos. Neproporcingai daug etninių ir rasinių mažumų bei moterų kreipiasi į antrinę darbo rinką.

Mažesnė darbo rinkos autonomija reiškia, kad šių grupių darbo karjerą dažnai nulemia ne tik jų galimybės, bet ir išoriniai veiksniai,

tokie kaip nelygybė. Diskriminacija egzistuoja lyties, amžiaus ir rasės požiūriu. Darbo rinkoje tokia diskriminacija pasireiškia priėmimo, atleidimo, paaukštinimo ir apmokėjimo metu.

Būtent šių minėtų trijų grupių darbuotojų dauguma atsiduria antrinėje rinkoje ir labiausiai kenčia nuo diskriminacijos – kaip tik dėl to šias grupes galime vadinti socialiai kritinėmis, arba socialinės atskirties grupėmis. Dvilypė darbo rinka, tam tikros diskriminacijos ir segregacijos (kai vienos visuomeninės grupės yra izoliuotos nuo kitų) formos veikia visose šalyse, tačiau išsivysčiusiose gerovės valstybėse šių grupių darbo rinkos patirtis yra joms palankiausia, nes būtent šių grupių gerovė yra labiausiai neapsaugota liberalios ekonomikos valstybėse. Šiuolaikiniai vokiečių sociologai iš Maxo Planko instituto Berline vadovaujami Karlo Ulricho Mayerio, pasaulio moksle labiausiai užsirekomendavę longitiudiniais jaunimo gyvenimo kelio tyrimais, pabrėžia „gerovės valstybės agentūrų dviprasmį vaidmenį, kai jos atlieka kompensacines funkcijas, formuluoja kriterijus ir atrankos procedūras (pvz., jaunimo įdarbinimo atveju – M. T.), tačiau tuo metu pačiu sukuria specifinę socialinę riziką“ (Theoretical Advances in Life Course…, 1991, p. 12). Šiame procese dalyvauja ir įdarbinimo biurai, ir savanorių organizacijos, „gerovės įstaigos“. Skirtingas socialines galimybes turinčios gyventojų grupės ir pati „*socialinės galimybės*“ samprata siejasi su socialinės atskirties koncepcija.

Kiti autoriai (Irena Zaleskienė / Pranešimas apie žmogaus socialinę raidą Lietuvoje 1997, p. 21) vartoja „*ribinių grupių*“ terminą visuomenės „paribiui“ priklausančių žmonių (chroniškų alkoholikų, narkomanų, fizinių sutrikimų turinčių žmonių, buvusių nuteistųjų, kuriems nepavyko integruotis į visuomenę, benamių) kategorijai apibūdinti. Žinoma, sociologijos požiūriu šiai žmonių kategorijai taikyti „visuomenės klasės“, kad ir žemiausios, sąvoką yra netikslu, nes šios socialinės atskirties grupės nėra socialinė klasė. Švedijoje yra įkurtas Rizikos tyrimų centras *(The Center for Risk Research at Stockholm School of Economics)*, tačiau peržiūrėjus šio centro kasmetinio susitikimo pranešimų medžiagą matyti, kad vyrauja aplinkosaugos tematika, kancerogeninių veiksnių tyrimai, o socialinių konfliktų analizė rizikos požiūriu telkiama ties nusikalstamumo tyrimais (New Risk Frontiers, 1997).

Privatizacijos ir socialinių pokyčių kontekste paplito nugalėtojų ar laimėtojų ir pralošusiųjų ar nevykėlių *(winners and loosers)* sąvokos, kurios filosofiniu aspektu asocijuojasi su stipriųjų ir silpnųjų filosofija.

„Šešėlinės ekonomikos“ terminas jau įėjo į mokslo apyvartą, o štai rasti „šešėlinio teisingumo“ *(shadow justice)* terminą pavyko šiuolaikinių lenkų sociologų darbe (Morzol, 1992). Pastaruoju terminu autoriai aprašo tą žmonių veiklą, kuri buvo nelegali vienos santvarkos metu ir kuri pradedama visiškai priešingai vertinti pasikeitus santvarkoms (kova prieš komunistinį režimą, ekonominis sabotažas). Reikia kažkaip apibūdinti ir į tokią veiklą įtrauktų žmonių grupes, nusakant jų padėtį. Socialinės atskirties sąvoka šiame kontekste įgauna politinį atspalvį. Kita vertus, socialinės protekcijos ir privilegijų problematika tampa socialinės atskirties antipodu.

Marginalumas yra integrali sąvoka, apimanti ekonomiką, psichologiją, filosofiją, politologiją, mediciną, kultūrą, religiją, sociologiją, teisę ir kitas mokslinio pažinimo sritis. Sociologai (M. Urmonienė) šiuo terminu apibūdina tarpinę individo padėtį visuomenės grupėje, klasėje, nulemtą jo mažesnio socialinio aktyvumo. Žmonių marginalinė grupė yra tarp dviejų kultūrų arba subkultūrų ir iš dalies sutampa su viena iš jų. Marginalinė grupė dažniausiai neigia aktualias kultūrines tradicijas ir vertybines nuostatas, kuria savas normas ir vertybes. Marginalumas parodo tam tikrą individo arba grupės sluoksniavimosi visuomenėje sukeltą būseną, pakitus jų socialinei padėčiai. Marginalai – tai žmonės, dėl socialinių pokyčių išstumti, visuomenės atstumti ar pasitraukę iš vieno socialinio sluoksnio ir politiniu, socialiniu, ekonominiu bei kultūriniu-psichologiniu požiūriu neprisitaikę prie kito.

Tolesnio tyrimo reikalauja siekimas nusakyti socialinės atskirties kriterijus ir rodiklius. Tai tikslinga daryti tik pasirinkus tam tikrą atskaitos tašką, pavyzdžiui, žmogaus teisių požiūriu. Priešingu atveju daugiau ar mažiau formalus kriterijų ir rodiklių sugretinimas greičiau demonstruoja absurdiškus dalykus nei padeda pagrįsti kokias nors išvadas. Pavyzdžiui, kartais tokiu socialinės atskirties rodikliu minimos savižudybės (kaip ir psichikos, epidemiologinės ligos, TBC ir pan.), kurių skaičiumi vyrai lenkia moteris. Pagal įvairių kriterijų visumą būtent moterys, o ne vyrai sudaro socialinės atskirties grupę.

5.2. Socialinė atskirtis šiuolaikinėje Europoje

1980 m. atėjus į valdžią Ronaldui Reiganui JAV ir Margaret Tečer Britanijoje, dauguma „socialinių teisių“ šiose valstybėse ir dar daugelyje pažangių pramoninių visuomenių, buvo sumažinta (Handbook of

Citizenship Studies, 2002). Kažkokiu būdu tokia įvykių raida sustiprino pilietybę, kaip priemonę, užkertančią kelią svetimšaliams naudotis socialinio aprūpinimo sistema ir neleidžiančia jiems gauti visas socialines privilegijas. Tuo pat metu šie „socialinių teisių“ suvaržymai galėjo sudaryti prielaidas įsigalioti labiau privilegijuotiems aukštesniojo luomo, senbuvystės, etniškai vyraujančių grupių ir jų politinių sąjungininkų statusams, kuriems ilgą laiką buvo aukojama moderni pilietybė. Iš dalies dauguma stebėtojų įrodinėjo įvairių socialiai nuskriaustų grupių interesų atstovavimo didėjimą, kartais per oficialias „diferencijuotas“ ar „daugiakultūrinės pilietybės“ sistemas. Ši parama buvo nukreipta teisinėms ir politinėms vietinių žmonių bei moterų teisėms stiprinti daugelyje tautų. Po 1970-ųjų politinės kryptys buvo nukreiptos prieš atvirą pilietinės politikos diferenciaciją daugumoje sričių.

Kovos dėl įvairių socialinės ir politinės paramos formų netekusiems pilietinių teisių grupėms taip pat galėjo prisidėti prie akivaizdžiai išaugusio šiuolaikinio abejingumo pilietybei, suvokiamai kaip aktyvaus dalyvavimo reikšmingoje savivaldoje priemonei. Daugelis manė, kad kai pilietybės įstatymai atvirai išreiškia rasinį, etninį, lyčių ar religinį identitetą (faktiškai jį turėjo dauguma visų modernių istorijų), jie neigiamai veikia bendrosios pilietybės jausmą. Sakoma, kad žmonės tokiu atveju yra linkę tapatintis su daugiakultūrinės visuomenės atstovais, pavyzdžiui, kaip Balkanuose. Kiti tvirtina, kad judėjimai prieš politiką, tarnaujančią nepasiturintiems asmenims, pasiturinčiųjų nuomone, diskredituoja visas vyriausybės sritis, ir tuo pačiu metu šie judėjimai didina politinį susvetimėjimą ir neturtingųjų nepasitenkinimą. Abu atvejai gali turėti įtakos turtingųjų, vargšų ir viduriniosios klasės atstovų plačiai paplitusiam atsiribojimui nuo aktyviosios politikos. Net neskaitant jų galimos pagalbos neigiamiems nusistatymams dėl vyriausybės, ekonomikos ir kultūros raidos, kuri veda prie įvairių socialinių sričių aktyvumo, gali padaryti tradicinį politinį aktyvumą mažiau svarbų. Daugumai šiuolaikinių piliečių dalyvavimas socialinėse, ekonominėse ir kultūrinėse organizacijose gali pasirodyti labiau priverstinis.

Nors šiame knygos skyriuje dėmesio skiriama valstybei, būtina paminėti, kad pilietybės ir socialinės atskirties mažinimo politikos formavimas nebėra vykdomas išimtinai valstybės lygiu. Jau gana plačiai nagrinėjama kitų lygių – tarptautinių bei ES institucijų – svarba šiame procese, pavyzdžiui, tarptautinių teismų bei tarptautinių organizacijų

ir kitų. Tai liudija pateikiama 5 lentelė apie socialinės atskirties lygius ir jos mažinimo sunkumus kiekviename iš jų.

Socialinės atskirties (nuo 1980-ųjų buvusios ES skurdo programų dalimi) teisinio ES įtvirtinimo pradžia siejama su Amsterdamo sutartimi. Kokia yra socialinės atskirties prasmė ES teisinėje sistemoje? Šis klausimas svarbus dėl jo įtraukimo į politinę dienotvarkę bei dėl jo įtraukimo į teisinę ir konstitucinę dienotvarkę. Šiandien ES operuoja daugiau plačiai formuluojamais tikslais, nors socialinė atskirtis jau yra tapusi oficialiu ES socialinės politikos diskursu (1995 m.).

6 lentelė. **Socialinė atskirtis įvairių lygių požiūriu: jos mažinimo sunkumai**

Lygis/ dimensija	Problemos ir kliūtys	Pirmaeiliai poveikio šaltiniai
Globalinis	■ Ekonominis spaudimas ■ Turtingi tampa turtingesni	Tarptautinės organizacijos: ■ Kopenhagos socialinio vystymosi sutartis ■ Nacionalinių valstybių sąveika ■ Pasaulio sanglauda ■ Turtingų valstybių moralinė atsakomybė
ES	■ Atskiri integracijos fragmentai: – nepadalintos funkcijos/ ribota socialinės politikos galia – fragmentinė reguliacinė galia – ribotos perskirstymo funkcijos ■ Ekonominės ir pinigų sąjungos poveikis	ES: ■ Kaip globalizacijos dalis ■ Atskirtis kaip politikos problema: ES daro/turi galios jas spręsti ■ Šalių narių standartų kūrimas plėtojant tarpnacionalinius tyrimus Kontrargumentas: nesutarimai ES šalinant problemas
Nacionalinis	■ Nedarbo lygis ■ Demografinės ir socialinės struktūros ■ Gerovės/socialinė politika ■ Partijų politika/ideologija ■ Narystė ES ■ Diskriminacijos institucionalizavimas	Nacionalinės valstybės: ■ Gerovė ir valstybės socialinis vaidmuo ■ Demokratija ■ Politika grindžiami atsakymai ■ Nacionalinė sanglauda

►

Lokalinis	■ Skurdo infrastruktūra: būstas, transportas, švietimas ir mokymo įstaigos ■ Srities socioekonominis profilis ■ Raciniai konfliktai	Vietinė valdžia: ■ Subsidiarumas ■ Vietinė demokratija ■ Vietinių problemų supratimas ■ Ryšys su pilietine visuomene ■ Nacionalinės politikos įgyvendinimas
Individo	■ Diskriminacija (amžiaus, lyties/ rasės) ■ Įgūdžių stoka ■ Ištuokos ■ Sveikata	Individai: ■ Individuali atsakomybė ir teisės

Šaltinis: Schoukens P., Carmichael L. Social Exclusion in Europe: Testing the Limits of European Integration // Social Exclusion and European Policy. Ed. by David G. Mayes, et. all, UK, 2001, p. 74.

ES socialinės atskirties stebėtojai (1990–1994) pasiūlė tokį „socialinės atskirties“ apibrėžimą: Socialinė atskirtis – tai procesas, kurio metu individas ar grupės yra izoliuojami nuo pagrindinių socialinių mechanizmų, kurie gamina ar skirsto socialinius išteklius… procesai, nulemiantys susvetimėjimą vieno ar kelių pagrindinių mechanizmų atžvilgiu:

a) darbo rinkos,

b) šeimos ar kitų neformalių grupių (giminių, draugų, bendruomenės),

c) valstybės.

Socialinė atskirtis gali būti: tiesioginė (nedarbas ir/ar darbas ne visu etatu tiesiogiai pažeidžia žmonių teises į darbą ir pajamas) arba netiesioginė (nedarbas ir/ar darbas ne visu etatu daro poveikį valstybės pajamų šaltiniams, išlaidų apribojimui, taigi ir socialinei politikai bei socialinio aprūpinimo sistemai).

Socialinė atskirtis ir jos įveikimas Europos integracija procese labiausiai siejami su dviem dalykais: tai su didėjančia valstybių konvergencija (šios paradigmos šalininkai) ir tiesioginiais piliečių ir ES santykiais (politikų sinergetika jau gana akivaizdžiai vyrauja atskiros ekonominės integracijos atžvilgiu).

5.3. Valstybės vaidmuo sprendžiant pilietybės ir socialinės atskirties problemas

Lyginant pilietybės koncepcijas ir pilietybės reformas įvairiose šalyse, ne mažiau domimasi jos administravimo praktika, ypač tuo aspektu, kaip valstybės suvokia pilietybės politiką kaip vieną iš savo pastangų, susijusią su būtinybe valdyti paskirstymo procesus tarp jos narių.

Diskusijos pilietybės politikos klausimais dažniausiai baigiasi tam tikromis praktinėmis išvadomis, pavyzdžiui, apie tai, kaip geriausia leisti (arba neleisti) svetimšaliams integruotis į šalies gyvenimą, kokiu pagrindu tautybės kriterijai galėtų būti išplėsti arba apriboti. Kita vertus, nagrinėjant šalyse vykdomas politikas, aptariamos jose vykdomos reformos, vis ryškesnė tautybės ir pilietybės politikų konvergencija atskirose šalyse, dvigubos pilietybės praktika, kurios kartais būna neatskiriamos nuo diskusijų apie imigrantus, tapatybę ar narystę.

Nors įvairiais lygiais vykdomas administravimas tiesiogiai nėra politikos sritis, tačiau atskirais klausimais jie vis sunkiau išskiriami: tai – imigracijos kontrolė, pilietybės klausimai ir imigrantų įsitraukimas. Į imigraciją vis labiau žiūrima kaip į strateginį tyrimą, parodantį atstumą ir įtampos lygį tarp suvereniteto, siejamo su atvykstančiųjų kontrole, bei tikrosios vykdomos politikos imigrantų atžvilgiu.

Terminas „viršvalstybiniai“ vis plačiau taikomas ne tik atskiriems reiškiniams ar procesams aprašyti, bet ir pastarųjų valdymo lygiui pabrėžti. Viršvalstybiškumas apima ir atitinkamų institucijų sukūrimą, veiklą (pvz., ir nacionalinius, ir tarptautinius teismus), tam tikrų normų diegimą ir logiką, diktuojamą tarptautinių susitarimų, spaudimą, ar racionalią politiką, priimant atitinkamo lygio sprendimus (bendros politikos tendencijos randamos, pavyzdžiui, privatizavimo programose, politikos decentralizacijoje ar politikos formavimo ir įgyvendinimo tarptautiniu lygiu srityse). Nors nacionalinės pilietybės kontrolę, kriterijus bei imigraciją nusako nacionalinė valstybė, pati pilietybės politika gali būti inicijuojama, leidžiama, ribojama bei įgyvendinama kitais valdžios lygiais. Net nacionaliniams institutams, pavyzdžiui, kurios nors šalies teismui, priimant sprendimą, šio sprendimo vertinimas ir padariniai gali įgyti viršvalstybinę reikšmę. Viršvalstybiškumo terminas siejamas ir su nevyriausybinių organizacijų veikla, ir su tarpvyriausybinėmis organizacijomis, su mažumų tarptautiniu bendradarbiavi-

mu. Neretai minima sociologė Y. Soysal (1994, 1996), nusakydama „postnacionalinę narystę“, aprašo viršvalstybinių veikėjų (aktorių), diskursų bei imigracijos politikos lygių formavimąsi. Kokie pateikiami pagrindiniai argumentui viršvalstybinio lygio reiškiniui pagrįsti? Pirma, įvairaus lygio valdymo svarba. Antra, ribojamas nacionalinis suverenitetas tampa gana kontraversiškas. Atsakydami į tai kiti tyrėjai (Joppke, 1998, 1999) teigia, kad jeigu nacionalinė valstybė išlieka valdžios pagrindu, tada visi politikos procesai atspindi (arba išreiškia) tos nacionalinės valstybės jėgą ir sugebėjimą prisitaikyti. Nors pastarieji tyrėjai pripažįsta, kad kai kurie procesai, įskaitant ir migraciją bei migracijos politiką, peržengia nacionalinės valstybės ribas, jie tai panaudoja kaip argumentą pagrįsti nacionalinių valstybių gebėjimą kontroliuoti imigraciją (ir šis gebėjimas toli gražu nėra susilpnėjęs) ir išaugusį norą išsaugoti savo suverenitetą. Visais atvejais domimasi specifinėmis istorinėmis sąlygomis ir politiniu kontekstu, kuris skatino viršvalstybiškumo lygmens formavimąsi. Nors nacionalinės valstybės valdžios ir valdymo institutai sprendžia, kaip geriau valdyti, pavyzdžiui, pilietybės ar socialinės atskirties procesus, apibendrinant įvairių šalių pastangas ir bendras tendencijas, siekiant išryškinti valdymo aspektą vartojamas „pilietybės racionalizavimo“ terminas.

Iš pirmo žvilgsnio atrodo, kad du pagrindiniai valstybės socialinės politikos tikslai – gyventojų gyvenimo lygio kėlimas ir socialinio teisingumo įgyvendinimas paskirstymo santykiuose – atrodo santykinai savarankiški ir nepriklausomi, nes ir mažą duonos gabalėlį galima padalyti teisingai ir visi su tuo sutiks, o dalijant didelį pyragą, nepatenkintą ir nelaimingą galima padaryti ne vieną. Tačiau visuomenės gyvenime šie du klausimai yra kur kas glaudžiau susiję, nei atrodytų teoriniu lygmeniu, nes istoriškai susiformavę paskirstymo ir vartojimo santykiai yra gana stabilūs. Iš kurių nors socialinių grupių atimti tai, ką jos turėjo ištisus dešimtmečius ir kas yra tapę jų gyvenimo dalimi, nepatiriant didesnių socialinių nuostolių, yra neįmanoma, kita vertus, nelabai teisinga. Todėl pagrįstai teigiama, kad valstybės socialinė politika reguliuoja ne tiek viso sukuriamo bendro produkto paskirstymą, kiek tik jo metinio padidėjimo paskirstymą. Socialinių santykių teisingumui įvertinti dažniausiai taikomos trys pagrindinės taisyklės: lygybė, skirstymas pagal poreikius ir skirstymas pagal nuopelnus.

Kai vienos pakraipos politika siekia valstybės garantijų, kiti teigia, kad valstybė neturi kištis į laisvąją rinką. Paminėsime tik tai, kad

du esminiai klausimai skirtingai interpretuojami, bet jų aktualumas pripažįstamas. Tai:

- Kiek valdžia gali kištis į laisvąją rinką?
- Kokį vaidmenį turėtų atlikti valdžia kompensuodama tą nelygybę, kurią sukuria laisvoji rinka?

Socialinių garantijų sistema (nedarbo pašalpa, motinystės, vaiko pašalpos) trijose Baltijos šalyse yra prasta (Blom, 1996, p. 242). Nepaisant bandymų įkurti panašias į skandinavų socialinių garantijų struktūras, Baltijos šalių gerovės valstybės vystosi liberalia kryptimi (Blom, 1996). Baltijos šalims būdingi visi liberalios gerovės valstybės požymiai: nežymios pašalpos, kurios mokamos tik tiems, kurie įrodo, kad pašalpa yra reikalinga, t. y. pašalpos mokamos ne pilietybės pagrindu, o individualaus vertinimo pagrindu, kaip ir kitose liberaliose gerovės valstybėse (JAV, Kanadoje). Nežymios socialinės išmokos, silpnos profsąjungos, liberali vyriausybės politika – tai požymiai, dėl kurių Baltijos šalis galima priskirti liberalios gerovės valstybės tipui. Nors socialinės apsaugos struktūros buvo įkurtos daugiausia remiantis Skandinavijos šalių pavyzdžiu, tačiau žemesnis ekonominis lygis, kairiųjų partijų ir lygybės pažiūrų nepopuliarumas, žemas pilietinės visuomenės lygis sudaro sąlygas vystytis Baltijos gerovės valstybėms liberalia, o ne socialine demokratine kryptimi.

Kitaip nei Austrijoje ar Norvegijoje, Šveicarijoje verslas yra smulkus dėl laisvos rinkos veikimo. Nors atskiros stambios pramonės sritys gyvavo besąlygiško liberalizavimo terpėje, Šveicarijos ūkininkai siekė būti apsaugoti nuo tarptautinės rinkos mokesčių užsienio gaminiams. Smulkaus verslo bei prekybos įmonės organizavo korporacijas, siekiančias valstybės protekcijos ir valstybinio reguliavimo tais klausimais, kuriems spręsti neužteko savų gebėjimų (Linder, 2002, p. 28). W. Linder teigimu, nuo pat pradžios Šveicarijos ekonomika siekė plėtoti organizuotus ryšius su valstybe per valstybinį reguliavimą arba subsidijas, mažinančias laisvos konkurencijos riziką. Savo ruožtu įvairios profesinės ir verslo korporacijos rėmė įvairias valdžios iniciatyvas. Šie ryšiai išliko iki šių dienų.

Nedaug kas ginčija, kad ekonomika ir jos organizavimas yra pagrindinis veiksnys, nulemiantis visuomenės socialinę stratifikaciją. Kaip organizuojama gamyba, ekonomikos tipas (kapitalistinis ar socialistinis), užimtų gyventojų pasiskirstymai ekonominėse veiklose, valstybinėse įmonėse ir organizacijose, padėtis rinkoje, kapitalo intensyvu-

mas, biurokratijos lygis, technologijų modernumas, pelnas ir politinė įtaka tiriami susietai su socialinių grupių padėtimi ir mobilumu. Visuotinai pripažįstant, kad posocialistinėse šalyse vyksta intensyvūs socialiniai pokyčiai, šių pokyčių kryptis ar tikslas lieka atviras klausimas. Tarkime, kad atsižvelgiant į privačios nuosavybės restituciją, privataus sektoriaus įsivyravimą, rinkos santykius ir pan., šalys kuria kapitalistines visuomenes, nors oficialiai to nedeklaruoja.

Valstybės vykdoma socialinė politika neatsiejama nuo ekonomikos reguliavimo. Bet kuris valstybinis ekonomikos reguliavimas vienas gyventojų grupes įstumia į mažiau palankias sąlygas ar padėtį, lyginant su kitomis gyventojų grupėmis, ir to realiai neįmanoma pašalinti išliekant jo srityje. Tai išryškina socialinės politikos, atliekančios tam tikrą kompensacinę funkciją „pažeidžiamų“ gyventojų grupių atžvilgiu, paskirtį. Todėl valstybei tenka laviruoti tarp ekonominių ir socialinių tikslų siekiant tam tikro jų suderinamumo. Gyvenime, sprendžiant konkrečius klausimus, ekonominiai ir socialiniai kriterijai neretai prieštarauja vieni kitiems ir neišvengiamai reikia rinktis, kuriems teikti pirmenybę.

Socialinė politika suprantama kaip visuma valstybės priemonių, kuriomis siekiama remti tas socialines grupes, kurios dėl vienokių arba kitokių priežasčių yra patekusios į sunkesnę padėtį nei kitos ir savo jėgomis negali savo padėties gerinti. Atsižvelgiant į Lietuvoje vykstančius ekonominius bei socialinius pokyčius, socialinės apsaugos sistema plėtojama toliau. Socialinis draudimas ir socialinė parama sudaro dvi viena kitą papildančias socialinės apsaugos dalis. Vienas svarbiausių 1996 m. priimtų teisinių aktų yra Socialinių paslaugų įstatymas. Jis apibrėžė ir susistemino Lietuvos Respublikoje teikiamas paslaugas, nustatė jų teikimo ir gavimo sąlygas, reglamentavo socialinių paslaugų teikėjų bei gavėjų santykius, numatė socialinių paslaugų finansavimo principus, apibrėžė profesionalų socialinį darbą. Reformuojant socialinės apsaugos sistemą, buvo laikomasi universalumo ir solidarumo principų, sutelkiant daugiau dėmesio atsakomybės paskirstymui tarp paties individo, jo šeimos narių ir valstybės (Pranešimas apie žmogaus socialinę raidą Lietuvoje 1997, p. 95–97).

Šiuo metu Lietuva pasiekė pakopą, kai perskirstomas anksčiau sukauptas nacionalinis turtas. Šį procesą lydi sparti visuomenės poliarizacija: atsiranda nauji savininkai ir žemvaldžiai, verslininkai, savarankiškai dirbantys asmenys, bedarbiai, benamiai, elgetos.

Buvusių socialistinių šalių sociologai, pradėję tirti savo šalių socialines struktūras, susidūrė su įvairiausiais sunkumais, kylančiais ir iš dinamiškos naujos socialinės tikrovės, ir iš teorijų, tiriančių įvairių šalių socialines struktūras, gausumo. Suprantama, kad įvairių visuomenių socialinės stratifikacijos skiriasi iš esmės (kokybiškai), o ne tik savo socialinių stratų skaičiumi (struktūra) bei jų gausa (dydžiu). Visuomenės skiriasi tomis dimensijomis, kurios padeda sudaryti jų hierarchinę organizaciją. Net tuo atveju, kai šios hierarchijos yra tapačios, jų santykinis reikšmingumas ir struktūra gali ryškiai skirtis (M. Titma, N. Tuma, 1996). Reikia iš naujo įprasminti socialinės stratifikacijos tyrimus, kurių tikslai gali skirtis. Šie tikslai gali būti:

- Suskirstyti žmones pagal stratas (apibrėžiant stratų skaičių bei jų gausą);
- Pažinti tikrąją socialinių grupių organizaciją (nusakant išeitines socialines jėgas, pagrindinius socialinius veikėjus, jų tarpusavio ryšių pobūdį);
- Palyginti skirtingas šalis (pvz., socialinės nelygybės požiūriu);
- Įtvirtinti arba kurti pačios visuomenės įvaizdį apie save, remiantis pagrindiniais socialinio suskirstymo terminais. (Kartais pabrėžiama, kad toks vaizdinys daro įtaką visuomenės, kaip socialinės sistemos, funkcionavimui);
- Nusakyti individų tapatumą. Visuomenėje ir visuomenės nuomonėje vyraujanti socialinės stratifikacijos schema dažniausiai tampa natūraliu individų savo tapatumą nustatančiu pagrindu ir įvairiais būdais daro įtaką jų gyvenimui.

Valstybė aktyviai dalyvauja skirstant nacionalines pajamas, formuojant biudžetą ir numatant išlaidas konkrečioms socialinėms reikmėms. Valstybės išlaidų struktūra geriau nei kokie nors vyriausybės pareiškimai atskleidžia, kokia ekonominė politika vykdoma ir kokia yra vadovaujančių politinių jėgų socialinė orientacija. Todėl suprantama, kodėl mokslininkai pradėdami nagrinėti kurią nors šalį pirmiausia žiūri į šios šalies biudžeto proporcijas, o ne į nuosavybės santykius arba valstybės nuosavybės mastą. Iš tikrųjų tokios teorijos grindžiamos prielaida, kad tikslingai didinant išlaidas socialinėms programoms, kiekybė kada nors perauga į kokybę ir tik tada galima kalbėti apie naują valstybės ekonominę-politinę sistemą.

Vengrų sociologai beveik nuolat lygina įvairias Europos šalis bei JAV, todėl jų išvada apie nelygybės priklausomybę nuo „valstybės in-

tervencijos“ į šį procesą, teigianti, kad egzistuoja labai stiprūs nusistovėję istoriniai, tradiciniai, kultūriniai vaizdiniai (šablonai) įstatymų leidyboje ir vykdomojoje valdžioje, nulemiantys vienokį ar kitokį nelygybės tipą šalyje, remiasi daugybe empirinių tyrimų (Kolosi, 1991). Sunku ginčyti, kad strateginiu lygmeniu išlaidos krašto apsaugos reikmėms yra „patikimesnės“, lengviau kontroliuojamos ir efektyvesnės siekiant visos sistemos gyvybiškų tikslų nei, pavyzdžiui, išlaidos švietimui. Iš tikrųjų čia slypi kur kas rimtesnė problema: „sistema siekia tik pati išlikti, ji nepaiso socialinių ar individualių siekių“. Tai iš karto nuteikia prieš paplitusias (tipines socialines-reformistines) iliuzijas, kad sistemą įmanoma pakeisti modifikuojant jos turinį (pvz., krašto apsaugos lėšas skiriant švietimui). Paradoksas yra tas, kad visus šiuos socialinius reikalavimus laipsniškai ir nuosekliai kelia ir įgyvendina pati sistema, žiūrėdama pro pirštus į tuos, kurie bando visa tai paversti politine platforma. Vartojimas, informacija, komunikacija, kultūra, gerovė, perteklius – visa tai sistema pati susikuria ir valdo, visa tai tampa naujomis „gamybinėmis jėgomis“, visa tai turi savus dėsnius. J. Baudrillardas (1998), nagrinėdamas industrinės visuomenės kaip sistemos visumos problemą, išskiria du pagrindinius pasirinkimus:

1. Laikantis pirmojo požiūrio, visi neigiami reiškiniai (bet kokie sutrikimai, nepasitenkinimai, skurdas) kildinami iš pačios sistemos, visiems sutinkant, kad visa tai yra apverktina, bet laikina. Taip apsaugomas augimo mitas.

2. Pagal antrąjį požiūrį sistema išlieka ir išgyvena tik dėl to, kad funkcinės ir struktūrinės pusiausvyros nėra. Savo logika ji yra visiškai ambivalentiška procesų „turiniui“. Sistema tik todėl ir gyvuoja, kad sukuria gerovę ir skurdą, daugybę pasitenkinimų ir nepasitenkinimų, ir „smukimą“, ir pažangą. Vienintelė sistemos logika yra išlikti, o vienintelė jos strategija – išsaugoti visuomenėje tvarką.

Tie, kurie sutiks su pastaruoju augimo paradoksu, sunkiai galės tiesiogiai susieti skurdą su konkrečiomis žmonių grupėmis (Tilkidijev, 1997), konkrečia vieta ar būtinybe visiems užtikrinti lygias gyvenimo galimybes. Matyt, su šiuo požiūriu asocijuojasi autorių darbai, įvardijantys nedarbą kaip natūralų (todėl neišvengiamą) reiškinį (žr., pvz., Tobin, 1995). Be abejonės, pastarasis požiūris skiriasi nuo pirmojo, kurį iliustruoja mūsų autorių darbai: „Valstybės vaidmuo mažinant socialinę atskirtį iš esmės priklauso ne tik nuo pajamų paskirstymo, socialinės apsaugos ir teisėtvarkos politikos, tačiau ir nuo

sugebėjimo integruoti tolydžios žmogaus socialinės raidos principus į valstybės plėtros strategiją. Kitais žodžiais tariant, valstybė, kurdama įstatymus ir juos įgyvendindama, turi siekti kurti „visuomenę visiems“, kurioje žmogaus teisių užtikrinimas būtų derinamas su galimybėmis ir pasirinkimais pasinaudoti šiomis teisėmis“ (Pranešimas apie žmogaus socialinę raidą Lietuvoje 1998, p. 23). Tačiau socialinė nelygybė slypi pačioje socialinėje struktūroje ir tik dėl to sistema funkcionuoja.

Laikantis pirmojo požiūrio, yra nuolat kovojama su nedarbu, kuris, nepaisant visų priemonių, įkyriai auga. Laikantis antrojo, kur kas svarbiau yra nustatyti rizikos laipsnį atskiroms žmonių grupėms prarasti darbą.

Dirbančių gyventojų Lietuvoje nuolat mažėja (3 pav.). JAV per 9 metus darbo rinka išaugo 12 proc., o Lietuvoje per 8 metus dirbančių asmenų skaičius sumažėjo 12 proc. Nedarbo požiūriu mūsų situacija irgi prastesnė: JAV nedarbas nuolat mažėja ir viršija vos 4 proc., Lietuvoje 1999 metais nedarbo lygis buvo apie 8 proc. Nedarbo padariniai tiriami ir susiejant su pajamų pasiskirstymu, ir su socialinės stratifikacijos procesais bei socialinės politikos formavimu. Žinoma, žemas ekonominis išsivystymas negali užtikrinti pakankamų gerų socialinių garantijų. Ne tiek svarbu, kaip mes perskirstysime pajamas: atimsime iš vienų ir pridėsime kitiems ar proporcingai „nurėšime“ visiems, iš esmės situacija nepagerės tol, kol nepagerės ekonominė situacija Lietuvoje. Visos socialinės išmokos, susijusios su žemu ekonominiu lygiu visose trijose Baltijos šalyse, yra nedidelės. Kita vertus, liberali gerovės politika nesistengia sukurti palankesnes įsidarbinimo ir darbo galimybes socialinės atskirties grupėms.

S. A. Stenbergas (1997), lygindamas nedarbo makro- ir mikrolygių regresinės analizės rezultatus, santykinės rizikos (SR) laipsnį skaičiavo pagal formulę:

$$SR = \frac{\text{Socialinių išmokų dydis, tenkantis bedarbiams}}{\text{Socialinių išmokų dydis tarp visų kitų gyventojų}}$$

Buvusiems bedarbiams nėra lengva pakeisti savo socialinės atskirties charakteristikas. Tai reikštų, kad ne vienam jų vis tiek reikalinga socialinė parama, ir šiai žmonių grupei rizikos laipsnis vėl tapti bedarbiais išlieka didesnis. Jungtinėse Valstijose psichologų atlikti tyrimai parodė, kad dauguma gyventojų galvoja, jog vargšai gyvena iš socialinių pašalpų todėl, kad nemėgsta dirbti arba, kitaip tariant, todėl, kad jie

yra tinginiai (Goodwin, 1972). Ši išvada galėjo turėti įtakos tam tikriems federalinės gerovės politikos aspektams. Suprasti, kaip vargšai žiūri į gyvenimą ir darbą, buvo svarbu norint socialinę paramą padaryti efektyvią. Tuo tikslu psichologams teko lyginti turtingų ir vargšų tikslus, ketinimus, orientacijas. Vargšų gyvenimiškųjų siekių lygis nesiskyrė nuo turtingųjų, jie troško tų pačių daiktų ir dalykų, gero išsimokslinimo, gražios gyvenamosios vietos. Tyrimas neatskleidė jokių vargšų ir turtingųjų skirtumų, kai tai palietė gyvenimo tikslus ir norą dirbti. Ši išvada iškėlė kitą klausimą: „Jeigu vargšai, ypač gaunantys socialines pašalpas, iš tikrųjų žiūri į darbą kaip į svarbiausią dalyką sau, kodėl gi jie nedirba ir neišbrenda iš skurdo?“. Deja, deklaruojamos vertybės ir tikrasis žmonių elgesys dažnai nesutampa. Šis paradoksas parodė, kad ir vargšai, ilgesnį laiką gyvenantys iš socialinių pašalpų ir jau keletą kartų patyrę nesėkmę ieškant darbo, vis labiau linksta nekeisti savo padėties ir vis mažiau stengiasi bandyti dar kartą susirasti darbą. Pasirodo, net pajamos nėra vienintelė priemonė išbristi šeimai iš skurdo. Esama ir psichologinio komponento.

Be abejo, ekonominė pažanga teigiamai veikia šalies gyventojų padėtį visumoje. Kita vertus, ir ekonominės pažangos sąlygomis visuomenėje išlieka socialinės atskirties grupės, išlieka vyrų ir moterų nelygybė, išlieka kitų socialinių grupių nelygybė, o kai kurių iš jų auganti valstybės gerovė net visai nepaliečia. Jeigu kai kurioms grupėms išsimokslinimas ir ypač profesinis pasirengimas lieka neprieinami, šios grupės taip ir liks atskirtos nuo naujų galimybių ir išteklių, kurias teiks ekonominė pažanga. Tačiau būtų netikslu teigti, kad auganti ekonominė šalies gerovė gali didinti nelygybę. Šalies ekonominė pažanga beveik visada mažina skurdo lygį, net jeigu nelygybė didėtų.

Socialinių pokyčių metu gamybos būdo ir paskirstymo santykių deformacijos daro įtaką naujų socialinių grupių atsiradimui bei naujiems susiformavusiems grupių bruožans. Ekonomikos ir visuomenės socialinio gyvenimo nedermė įvairias gyventojų grupes daro pažeidžiamas ir jų pilietinių teisių, ir ekonominių, ir socialinių garantijų prasme.

Nusakyti visuomenėje egzistuojantį pilietinių teisių apribojimą tam tikroms žmonių grupėms, nesavanorišką nutolimą nuo visuomeninių ir ekonominių vertybių galima „socialinės atskirties“ terminu išplečiant šios sąvokos turinį.

PABAIGA

Europos integracijos procesai ir ES pilietybės steigimas skatina naujas teorines paieškas tradicinių mokslų laikomose tradicinėse srityse, pavyzdžiui, pilietybės – teisėje ar socialinės stratifikacijos – sociologijoje. Pirmiausia tai nulemia besikeičiantis piliečio santykis su savo valstybe ir besikuriančios viršvalstybinės institucijos bei mechanizmas tokiai individo teisei užtikrinti. Mokslų sandūroje nagrinėjamos temos neišvengiamai praturtina nagrinėjamą klausimą, nors tradicinio mokslo atstovams sukeliamas pasipriešinimas suprantamas.

Išryškėjo viena sukurtų ir susistemintų sociologinių pilietybės nagrinėjimo paradigmų spraga, kurią būtų tikslinga tirti siekiant užpildyti. Turime omenyje pilietybės kaip *modus vivendi* (minėjome D. Ivisono straipsnį) paradigmą, kurios turinys šiandien lieka neatskleistas, nors visa sociologinė tradicija, besiorientuojanti į galiojančių teisių realizavimo galimybes, iš esmės yra nukreipta būtent gyvenimo būdo identifikavimo link. Gyvenimo būdo sampratą ir rodiklius jau seniai plėtoja Kanados tarpdiciplininių mokslų atstovai, žinoma, Europos integracijos kontekste tai turėtų tapti valstybių politikos programomis. Šiandien tai kiek daugiau pasiekta socialinės politikos srityje.

Socialinių pokyčių metu gamybos būdo ir paskirstymo santykių deformacijos daro įtaką naujų socialinių grupių atsiradimui bei naujiems susiformavusių grupių bruožams. Ekonomikos ir visuomenės socialinio gyvenimo disbalansas įvairias gyventojų grupes daro pažeidžiamas ir jų pilietinių teisių, ir ekonominių, ir socialinių garantijų prasme. Nusakyti visuomenėse egzistuojantį pilietinių teisių apribojimą tam tikroms žmonių grupėms, nesavanorišką nutolimą nuo visuomeninių ir ekonominių vertybių galima „socialinės atskirties“ terminu išplečiant ir operacionalizuojant šios sąvokos turinį.

Ne tik Vakarų, bet ir posocialistinių šalių socialinei nelygybei aprašyti tinka „klasikinių“ socialinės stratifikacijos koncepcijų ir „naujųjų“ socialinės nelygybės teorijų derinimas, į kurį įrašoma socialinės atskirties samprata. Tai suteikia galimybę naujai įprasminti vykdomą socialinę politiką, kita vertus, pabrėžia orientaciją į žmogų, kuri naujai suponuoja žmogaus teisių, kaip tam tikrų demokratinių priemonių, orientuotų į pažeidžiamiausias visuomenės grupes, sampratą.

SUMMARY

In order to study new potentials for social citizenship as a medium of social integration that is not reducible to juridical processes, different areas of social integration policy can be distinguished: human mobility, social exclusion and/or social vulnerability, social stratification and a thematization of social citizenship as an alternative or positive approach to social integration. The book deals with the changing quality and the context of social dimension in the European Union. The article seeks to identify and track the changing aims, objectives, and the conceptual framework of social integration, besides exploring why and how the social dimension became a concern for member states.

By the mid-1990s the further enlargement of the European Union, to encompass the countries of Central and Eastern Europe, has become critical for the future of European integration (Preston 1997:3). In the past, the enlargement debate was more fragmented, and focused on the problems of particular states and policy areas. Though from time to time the EC has engaged in a more wide-ranging debate about the effects of diversity, for instance in the late 1970s and early 1980s, as the likelihood of enlargement into the Mediterranean increased, pragmatic compromises were usually found, and the more fundamental implications of recasting the whole system were left unexplored (Preston 1997:4).

Nearly at the same time (by the mid-1990s), all three Baltic States applied to join the European Union. The idea of Europe as a unified political system has enjoyed a long history. Political figures were advocating European integration shortly after World War II. The European Economic Community (EEC) that empowered this supranational authority to create and manage an internal market for goods, services, labor, and capital has since expanded into a European Union (EU) representing an unprecedented level of interstate political and economic integration. Since the aim of the treaty was to create an economic union, the relatively low priority given to social affairs at the time was more or less understandable.

'Transition' is relevant to former socialist countries. *'Transformation'* describes the general development of all other (Western) countries. S*ocial costs of transformation and/or transition* in the context of European integration. Formal integration, on the other hand, is a clear stage beyond this pervasive pattern of interdependence. *Unfortunately the 'facts' of any social situation are never entirely self - evident.* The most serious methodological difficulties in uncovering a clear-cut integration dynamic are *the key independent variable* that 'makes it happen'.

THE PARADIGMS OF EUROPEAN INTEGRATION

How is social integration possible?
Social integration cannot be achieved by the state.
Nor can it be achieved by monetary means alone.
The problem of social order or integration.
Conflicting paradigms covered by integration theory (M.O'Neill):

THE SUPRANATIONAL PARADIGM (1): THE FEDERALIST APPROACH

The nation states had fulfilled its historic mission.

See in international law and transnational institutions the only sure safeguard of civility and peace.

Convinced of the need to reconstitute Europe's existing political arrangements.

The priority to be given to making formal changes in political institutions and procedures.

As political doctrine been more preoccupied by defining formal outcomes and recommending suitable institutional frameworks for balancing natural social diversity with the requirements for a just governance.

Addressed the matter of European integration regarded political change as a direct consequence shift in the political collective imagination.

Opted for a radical "bottom up" model of political change. "Europe" as a grand project that would be built by cooperative compact between enlightened elites and their peoples.

THE SUPRANATIONAL PARADIGM (2): THE FUNCTIONALIST MODELS

Functionalism is a strategy foe effecting cooperation and policy coordination between nation states (Organizations had already helped to regulate interstate relations on a voluntaristic and intergovernmental basis).

Emphasises the common index of need (Very many such needs cut across national boundaries … and an effective beginning for building up an international community of interest could be made by setting up joint agencies for dealing with these common needs). The neofunctionalists identified economic transactions and welfare needs as the real source of positive cooperation.

Concentrated on the importance of process as the key to implementing changes in the political order, rather than with prescribing a priori its precise form or outcome (International federations created more problems than they solved – *David Mitrany*.).

Work was concerned above all to identify and explain the dynamics of contemporary international relations.

Saw regional integration as an intrinsically political process involving the need to reconcile social diversities and to balance the conflicting interests that exist in all societies, within a community framework.

Expected changes in Europe's political arrangements to follow on from increasing cooperation between elites. Adopted a "top down" model of international change. "Europe" as the outcome of goodwill of dedicated elites with mission to save the masses.

THE STATECENTRIC PARADIGM

The nation state is still with us. Confirmed the continuing role of nation states as the principal actors in Europe's new regional arrangements.

Sovereign states pursuing their national interests remain the key international actors.

The nation state persists, changed but unbowed in its role as the main agent for the conduct of international politics.

Sense of national identity remains the principal obstacle to a pervasive European identity.

Represent natural and timeless, rather than merely conditional human needs. They embody the human need – both functional and spiritual – to belong somewhere (the concept of "Motherland"); the need to locate a communal, ethnic or linguistic identity within distinct political bounds.

As such, they are more culturally rooted, organic and clearly conservative force.

Thus, the nation state survives by the formidable autonomy of politics.

THE SYNCRETIC PARADIGM: THE AMBIGUITIES OF EUROPEAN INTEGRATION

Historical context: events changing much faster than the existing paradigms could explain them.

Chooses to see the EU as a hybrid composed of international and domestic variables; a process driven by mixed motives, in several directions and at variable speeds.

European integration as a contingent process depends on the issue agendas, leadership skills and the configurations of both the supranational and domestic agencies involved in its policy-making.

"Syncretists" – a term which covers a wide variety of contributions to the debate – incorporate assumptions about the nature of European project drawn from both sides of the classic debate (theoretical eclectics for its own sake).

Domestic and supranational interests are thus accommodated within a more or less coherent theoretical account of international change.

It occupies a medium position between extremes.

A brief overview of the historical development of Europe's social dimension within the context of its treaties, charter, and social action programs, provides the idea, that development of the social dimension within the Union has been the subject of much debate and disagreement over the years with different perspectives regarding the need for and desirability of action and regulation at the level of the Union (Leat 2000; Hantrais 2000). Generally, social issues have been addressed in the context of the implications of economic integration.

Otherwise, a social dimension to the Union's activities was seen

as a way of balancing out the effects on individual member states and regions, so that no single area was harmed by the integration. According to Linda Hantrais (2000) although the signatories to the treaty had flagged their interest in the social dimension of the EEC, the compromise that resulted from their failure to agree about objectives, and to set up mechanisms for achieving them, led to what could be described as a modest, cautious, and narrowly focused social policy. Numerous articles describe that the Maastricht summit again illustrated the difficulty of reaching agreement over the social chapter.

Social integration indicates 'positive' integration as opposed to a 'negative' one. While positive integration is already a significant component of the EU integration policy, it has remained subordinated to economic integration as well (Delanty 1997).

Different approaches ("classical" and "new") towards social inequalities aim at integrating; this is based upon a global world-society perspective or, to quote Reinhard Kreckel (1990), "Today", social inequality can only be adequately analyzed within a global context". From the global context and perspectives, we perceive knowledge about:

1. Theoretical approaches, concepts, theories;

2. Social processes through different countries illegal migration, organized crime, drug trafficking, brain drain, etc.).

Otherwise, though the empirical frame for the investigation of structured social inequality was and in most cases usually is the *solitary society*, in practice it is the nation-state (Giddens 1985).

Sociologists from former socialist countries meet with difficulties arising from the new social reality and the many theories dealing with social structures and processes in different countries as well. It is understandable that societies vary qualitatively in their stratification systems and not simply in the number and composition of social strata. The main dimensions on which society is hierarchically organized are not always the same, and even when they are the same, their relative importance and organization can differ dramatically (Titma, Tuma 1993). Maybe many others share the opinion that we are just at the outset in the search of social groups or social classes in the Baltic countries. The ideas we adapt come from parallel programs of theoretical and empirical investigations; they were discovered and formulated by other sociologists. Our intended contributions are (1) to adapt these ideas to problems of creating criteria of social dimension; (2) to suggest how new characteristics may develop in a society through

changes in norms and related attribution and enforcement practices.

The terms “transition” and “transformation” were most popular over the last years. Most scientists agree that “transition” is more relevant to former socialist countries, while “transformation” expresses general development of all other (Western) countries. Nevertheless, in both cases the question about social costs of either transformation or transition is uppermost in nowadays. Every state transformation foresees changes in the stratification systems, in human behavior, views, and values of social members. The first one is obvious – institutions, feature of democratic society, have been established in the Baltic States (for example, multi-party system, elective parliament, free press, etc.). This cannot be attributed to the second – status characteristics, human behavior, citizens’ views and values. They are far more difficult to assess.

Through intensive privatization and property restitution processes, new social groups emerged in the Baltic States, among them landlords and entrepreneurs, which have accelerated the process of social and wealth polarization in a society. While private ownership gives people a certain status and economic security, public opinion is divided on the subject. Otherwise, the on-going process of social polarization is closely linked to changes in the national concept of social justice and social legislation, social policy and social exclusion, which was basically renewed and then adapted to present conditions. The use and meaning of the term ‘social’ in EU activities encompasses employment and related issues, as well as matters of social protection and benefits.

SOCIAL INTEGRATION: THEORETICAL FOUNDATIONS INTEGRATION AND ‘MEANING’

Integration is a complicated concept in social science. Previously the concept was used mostly in the area of political science to analyze political and economical integration in Western European societies. As M. O’Neill (1996) sees it, integration is a concept whose meaning depends much more on agreeing upon a definitional consensus than on establishing any abiding or universal properties. Integration studies proceed along a number of parallel tracks.

In the area of social integration, I wish to adapt common definitions by Wiiu Lillesaar, 1998) to the following main lines:

- Integration is considered *as a process* through which social actors (individuals, social groups or the states) will become a functional part of important society (or union) sectors, and these sectors will share resources as work, income, participation, information etc. Integration as a social process covers a spectrum of complex political, social, and economic relationships. Integration is much more a process of becoming than a clear outcome or a definitive political state.
- An *action-oriented approach*, in which integration is studied by considering the parts as individuals in action to reach their preferential *goals* and studying which *obstacles* prevent them from reaching the goals.
- Integration is considered more *as a condition* of a society (union) and the degree to which the part (state) has achieved welfare goals is studied. European integration theory examines the consequences of the increased interaction of long established nation states within their regional environment (O'Neill, 1996).

The most serious methodological difficulties in uncovering a clear-cut integration dynamic are *the key independent variable* that 'makes it happen'. In these circumstances, subjectivity and political preference are bound to interfere with objective analysis. As a state of affairs, certain criteria must be met for integration to have occurred and the observer usually specifies these criteria, since *there is no generally accepted 'essentialist' definition of integration*. Any map of the process of European integration should obviously set out to chart the actual events as accurately as possible.

The term's 'social' scope is apparent from an examination of the rights encompassed within the *Social Charter* or the *Agreement on Social Policy* appended to the Maastricht treaty. The social dimension is not something that exists on its own or outside the Union and the term generally refers to the social dimension of the EU or some element of it, such as the single market (Leat 2000). Such process of economic integration involves a series of steps in a process of integration (economic and social as well) in specific areas, such as:

- welfare systems, including charges and benefits;
- labor market regulation, including both individual and collective elements;

- processes leading to an international redistribution of wealth and living standards;
- environment (as a commonality, a public good, that cannot be reduced to the level of monetary compensation or private consumption);
- culture (cultural rights, media, identity);
- gender and equality (equality regarding gender is essential to debate on citizenship);
- human mobility (immigration policies, increased heterogeneity in society, etc.).

Sociologists are not primarily interested in legal and philosophical definitions of citizenship but in socio-political ones. Legal definitions consider what kind of rights and duties the citizens have towards a nation-state, as well as rights and duties of a nation-state towards its citizens. Philosophical definitions, being of a normative type, concentrate on the concept of a just state, its duties towards its citizens and the relationship between citizens. Socio-political definitions agree that citizenship cannot be understood outside the nation-state but argue, first, that a nation-state has its socio-historical context; therefore, specific social, political, and economic relations must be taken into account.

A nation-state is one level on which citizenship can be exercised. Sociological definitions agree that citizenship is a dynamic concept, which depends on social change and its consequences on different levels of socio-political context. Furthermore, it clearly points out that there is a difference between the letter of the law and the reality of everyday life. That is why social citizenship should be the bridge between empirical reality and what may be desirable from a normative point of view.

The New Baltic Barometer (NBB 2000) is designed to measure to what extent people of the same nationality (or citizenship, indeed) think and act much the same. Political rhetoric often describes all people of a given nationality as thinking alike. Yet, when a nation has hundreds, thousands, or millions of people, there are bound to be differences. This is most obviously the case for gender and age. It is also true of differences in income and education (e.g.-stratification's dimensions). Within-nationality differences lead to similarities between nations. For example, there are educated Baltic

nationals and educated Russian-speakers in all three Baltic States as there are uneducated groups in each nationality. Various surveys were conducted in all three Baltic States during the Soviet times; the differences between Lithuania and Estonia were recurrently greatest, while Latvia occupied the middle position. Likewise, the Russians were not the same in those Republics, and Russian-speakers in Estonia, Latvia, and Lithuania differed significantly under various aspects or cases.

AN ALTERNATIVE APPROACH TO SOCIAL INTEGRATION: A THEMATIZATION OF SOCIAL CITIZENSHIP

On the threshold of the new rebirth of the Lithuanian Republic as an independent state, citizenship has become the most widely used concept to describe the tendencies of state development. Popovski (2000) uses the statistics, the data of interviews, and questionnaire to illustrate this period. The overall premise of his book is that "citizenship is a dynamic concept, which depends on social change and its consequences on different levels of socio-political context. Furthermore, it clearly points out that there is a difference between the letter of the law and the reality of everyday life" (Popovski 2000: 6).

Access to citizenship remains largely a national question, bound up with varied social and cultural constructions of nationhood and national identity in different nation states. Nation states have sought to distinguish those who 'belong' from those who can legitimately be excluded as 'outsiders'. The politics of exclusion across the new Europe comprises both the legal exclusion of unwanted aliens from beyond the EU and the social exclusion of resident third country nationals who are denied access to full citizenship rights. The momentum behind restriction policies to curb immigration flows has stemmed from a desire to protect both national identity and national resources. Citizenship entitlements remain closely tied to nationality.

The Marshallian theory of citizenship has been extensively discussed for half a century. Today, the Marshallian paradigm of social citizenship has been eroded because the social and economic conditions that supported postwar British welfare consensus have been transformed by economic and technological change (Bryan S. Turner 2001). The modern content of the "old" term of "social citizenship" might

be created and discussed again. Social citizenship differs from one country to the next, and is somewhat the determinant of welfare-state democracies.

Historically and conceptually, citizenship has always implied the exclusion of those who do not belong to the protective community. Marshall was also explicit about the community obligations implied by his conceptualization of citizenship. Originally denoting the habitation within the protective walls of a city, citizenship defines those who belong within said boundaries and those who do not. Rogers Brubaker (1998) describes how the process of state building affects the norms of citizenship. Re-conceptualization of citizenship was achieved with the adoption of the Maastricht treaty in 1992, as it pertains to the definition of European citizenship and its relationship, in clearly drawn duality, with the citizenship of the nation state. The subject of debate is the very definition of the European Citizen, and the important role the European Union can play in a congenial interpretation of citizens and congruency of nation state and EU paradigms.

Various authors describe the essential dimensions of a new citizenship:

- The dignity and centrality of the human person; majorities and minorities in the democratic governance of peoples; media which can express themselves freely but are fully conscious of their responsibilities;
- Social citizenship, social rights and responsibilities; the struggle against social exclusion and marginalization; solidarity as an intrinsically European achievement; social cohesion and the reinforcement of community spirit;
- Intercultural citizenship, the value of diversity and openness for a plural world; European identity and multiculturalism; respect for different cultures and the legitimate expression of collective rights; tolerance and the active search for the richness of difference;
- Ecological citizenship, the preservation of the ecosystem; rapprochement between humanity and nature; accreted conscience of environmental values; the key significance of sustainable development;
- Egalitarian citizenship, rejection of discrimination and preju-

dice based on gender and ethnicity; understanding the value of equality; equality of opportunity in education.

CITIZENSHIP VERSUS NATIONALITY

Citizenship does not need to become culturalized in any case, beyond its traditional alliance with nationality. The only culture that citizenship has to foster is that of freedom, political participation, and the like (in entitlements and duties). The task of civil, political, and social citizenship ends to provide equal access and opportunities to all members of the community. Whenever citizenship attempts to take over other forms of cultural identity, it triggers a conflict perceived as a threat in identity terms. It could hardly be otherwise, since the impossibility of universal consensus and the necessary presence of cultural identities are an anthropological a priori to these relations. Habermas envisages 'global citizenship', or 'citizenship of the world' as the true destination of the whole idea of membership.

Table 1. **Which of these statements best fits your views of who should be a citizen and have the right to vote in elections to Parliament (choose only one)***

(in per cent)

	Lit/ Lit	Lit/ Rus	Lat/ Lat	Lat/ Rus	Est/ Est	Est/ Rus
Only those whose family were citizens before 1940	5	0	27	3	33	2
Everyone born in the country	39	24	39	36	36	24
Everyone who has lived here for more than ten years	26	19	17	22	21	22
Everyone here at independence	8	6	7	18	9	27
Any former Soviet citizen now living here	23	51	4	20	1	25
Other			5	1		

*New Baltic Barometer IV (2000), p. 49.

NBB is a study of six publics in the Baltic States – the three titular nationalities and the ex-Soviet nationalities that continue to reside there.

Citizenship of the Republic of Lithuania shall be acquired by birth or on other bases established by law (Article 12, Constitution of the Republic of Lithuania, 1992). Table 1 represents the so-called inclusionary republican or civic model of the nation (Mitchell and Russell 1998:84). It offers citizenship to all residents, regardless of ethnic origin (everyone born in the country), who identify with, and participate actively in, the national culture (this model is associated most closely with France) in all three Baltic countries. The number of people who stress the importance of former Soviet citizens now living here is highest only among Russian-speakers in Lithuania (it could be the reaction to some processes of justice in our courts during the few last years). Otherwise, Estonians more strongly demonstrate the restitutional interests (to defend the rights of those whose family were citizens before 1940).

Today the process of European integration faces contradictory trends. On the one hand, there is increasing economic interdependence, the advantages of a large-scale economy, the necessity of cooperation to cope with environmental disasters or epidemics, etc. On the other, there are local movements claiming independence in the name of a particular local identity. In an era of globalization and fragmentation, more authors ask to develop and spread a broader concept of European identity, which is rather weak among the Baltics yet. Various data from the project "Values: Europe – 1999" by European Values Study Group (see bibliography: http:// evs.kub.nl) demonstrate this. Baltic States citizens identified themselves with their own state, in the first place. The number of people who identify themselves with a concrete settlement is growing (Europa ir mes 2001).

This suggests that for Marshall's conception of citizenship to be on the European level, positive integration is a necessary condition (Lehning 1997). Positive integration is concerned with national deregulation and the removal of obstacles to unity. It is focused away from freedom of movement across nation states and looks towards social rights in a united Europe. It implies solidarity on the European level, which requires shared European citizenship identity. Shared European rights and identity are necessary to generate a sense of solidarity, to promote positive integration (Lehning 1997). However, as Gustavsson admits, 'the critical problem is that the Europe-

ans do not consider the EU sufficiently legitimate, democratically speaking, for it to be possible to achieve, in the area of positive integration, a degree of superstatism comparable to that already established in the area of negative integration' (Gustavsson 1997: 114).

The idea of citizenship in its contemporary understanding is usually considered a social process and a life style. It can be presented as a twofold system with guarantees of a special status and rights of particular practices within the given society on the one hand, and a dual process of inclusion and exclusion on the other. What I find more important is that, apart from the membership, the Hellenic definition of citizen also emphasized the exclusion of the non-citizens. This tendency of constructing the definitions on binary oppositions is very important, for it still prevails in our lives and dominates most political discourses. I find the concept of exclusion rather interesting and will delve into it further on in this paper.

Speaking of nationality, we can see that its concept is very obscure. It does not have a precise definition; it is rather constructed by the different perceptions of the very idea of what nationality means to us, including the common culture and traditions, particular territory of inhabitance, common historical memories and amnesias. Consequently, citizenship as well as the idea of nationality, draws our attention to the question of belonging to some particular territory with all its necessary attributes: national symbols, historical background, sense of shared destiny that differs from the other's - everything that belongs to what I would call an 'identity domain'. Habermas once suggested defining the questions of identity and national sentiments in democratic and constitutional terms rather than territorial ones.

As of provisional results of the Population and Housing Census 2001, Lithuania's population was 3,491,000 of regularly resident population, of which 2,345,000 in urban areas and 1,146,000 in rural areas. Compared with the 1989 Population Census data, the population decreased by 184,000 or 5 per cent in Lithuania, and more than 10 per cent in Latvia and Estonia (Chart 1).

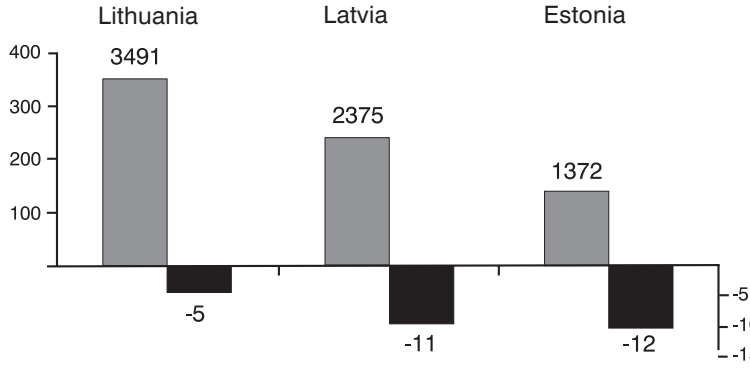

Chart 1. **Changes of population in the Baltic countries in comparison with the 1989 census data** (Source: http://www.std.lt/Census/)

The number of population and distribution mentioned in the press release are obtained based on answers of persons enumerated in the question regarding permanent address. Every citizen of the Republic of Lithuania usually resident in Lithuania's territory or abroad for a period up to one year was enumerated. Other states' citizens or persons without citizenship with temporary or permanent residence permits in Lithuania, or that had been living there for over a year at the census, were also included.

The main reasons of the decline are:

- The census gave the opportunity to eliminate the number of population centrally added during the Soviet period as well as military personnel and their family members who left Lithuania after the restoration of independence without official registration formalities.
- Citizens of Lithuania who were traveling abroad with tourist visas, studying or working and remaining abroad during the census were not enumerated.
- Since 1994, the natural growth became negative in Lithuania, in other words, growth turned into decline because deaths began to outnumber births.
- For a long time, immigration exceeded emigration. The main inflow was from the former USSR republics. Fundamental changes in the direction and scale of migration began in 1989. By 1990, emigration to these republics had surpassed the flow

in the opposite direction. Meanwhile, emigration increased reaching a peak in 1992 when 27,000 people left Lithuania.

SOCIAL STRATIFICATION UNDER THE INTEGRATION

Nobody argues that a basic factor determining social stratification within a society is the organization of the economy. Important societal structure on which stratification is based, especially in some countries, it concerns the way the economy is organized into productive units and how these productive units are linked together and related to one another (e.g., the industrial or agricultural structure, sectors or branches of the economy, etc.). Officials openly recognize the social organization of economic life in terms of a large and disparate set of actors, many of which often have overlapping boundaries and no clear hierarchical arrangement (e.g., employers, firms, banks, employees...). It is important to consider (and different approaches and concepts differ) what features of economic organization are "important" and whether they affect stratification. Within the classical Marxist approach, only relations of production can be the basis for social distinctions within the framework of stratification research. However, if we begin to take into account other aspects, then deeper bases for emphasizing strata can be developed, though they are much harder to detect.

Others find it useful to distinguish several levels of economic organization: type of economy (e.g., capitalist or socialist), economic sectors (or industries), firms, and establishments (or plants). Among the more important attributes of establishments as well as firms (that may affect life chances of those who work in them) discussed in earlier literature are size, market position, capital intensity, bureaucratization, profitability, technological modernity, and political influence.

The state participates actively in the redistribution of national income, forming budget, and allocating expenditures for different social needs. The structure of state expenditures, better that any statements of the government officials, reveals the type of economic policy and social orientation of the governing party. Therefore, it is no surprise that some scientist, when looking for "socialist" countries in the world, concentrate on the budget proportions in the first place but not on the property relations or the importance of state property.

Present-day Lithuania is a post-socialist country in which social economic relations of a new type, conditioned by the strengthening market economy, are under way. The situation, with the essential shifts in all the spheres of society life, has been dominated by the social economic changes of living conditions, the formation of a new social structure, specific situation of culture, etc.

Lithuania was probably the first post-socialist country to undertake large-scale privatization, which began in September 1991. Voucher privatization was chosen because to most politicians at the time it seemed to be the only genuine way to create a private sector rapidly. The process was completed on July 1, 1995, almost two years later than planned, and its results have been discussed until today. It was the so-called first stage of privatization. The second stage or "the great privatization" (privatization for money), should not be related with the first stage of privatization. The first one was rapid distribution; the one "who griped that possesses". Now it has been promised that there will be normal selling (if it does not turn into a cheap sale).

Actually, voucher privatization has produced impressive results. All of them are expressed in the number of enterprises (according to their size, branch) and amount of money. However, we are more interested in the results that better represent, and are directly linked to, the changes in social stratification. Privatization in Lithuania has produced one quite unexpected result - a high degree of concentration of capital. It seemed that voucher privatization would definitely give rise to "people's capitalism". However, capital was actually concentrated in the hands of several industrial financial groups. With large sums of money earned from the re-exports of Russian raw materials, they managed to buy everything during privatization, even considering the fact that competition from foreign investors was eliminated and prices were often symbolic.

- The private sector has become dominant in the economy: it employs about 70 per cent of the labor force and manufactures around 70 per cent of the total production.
- The right to land ownership is being restored. As much as 90 per cent of the property of agricultural enterprises was already privatized in 1992. In a year or two, all land, with the exception of that essential for social needs, will become private.

- Circumstances massively forced people to test their powers in organizing their own businesses. Therefore, nearly all possible layers of private initiative were stirred.

Despite that, society has criticized privatization. Most reprimands are based on the fact that some people took over large state-owned entities for a trifling sum of money, whereas others were left with worthless things. (Another reason is that privatization was allegedly responsible for the economic recession). Certainly, privatization, especially like the one in Lithuania, does not improve the management of companies of its own accord. Many privatized companies were managed improperly and declined in a few months. Some new owners did not even think of running businesses for their proper purposes, hoping to earn from their resale to foreigners (the latter's participation in privatization was restricted). When that failed, more resourceful individuals got money from banks by mortgaging assets, which later turned out to be worthless because they went out of operation.

It was acknowledged that the market and economic integration process would inevitably create some dislocation of industry and employment and a need for restructuring. As Leat (2000) mentions, the Commission and most member states have viewed the social dimension as an important vehicle to secure the support of the European labor movement for the single market project and to enhance the 'social acceptability' of the consequent economic restructuring…the human face of the EC.

Social inequality on the international level can certainly be understood as one type of social differentiation and as one dimension of social stratification (Mower 1986). There are two ways of conceptualizing social inequality:

1) *"Classical"* view: The classical concept of social inequality, the unequal distribution of (paid) work and (unpaid) non-work is thus recognized as being of high theoretical significance. Even if one is not prepared to accept this conclusion completely, one will have to agree that "to be working" today is almost synonymous with being a dependent and salaried employee. During transitional period dependent employment has become a more important factor in the life of more people in post-socialist countries. German sociologist Reinhard Kreckel (1990), when he discussed Habermas' widely read paper "Science and Technology as Ideology", put forward the thesis that the

most highly deprived groups in society were not to be found any more among the wage earning population, which disposed of the "strike weapon" as a basis of counter-power. Therefore, the members of society most hardly hit by disfranchisement and pauperization were to be found in social groups not directly involved in the production process. They lacked conflict capacity "because the system does not live off their labor" (Habermas). According to Kreckel, supporters of the "classical" view conceptualize social inequality in advanced societies as vertical inequality; they analyze social inequality within the frame of solitary societies. The social relations of work production are considered as the basis of social inequality and concentrate to the occupational structure as the backbone of social inequality.

2) *"New"* Social Inequalities: Besides the above "new" inequalities, there are further important inequalities which hardly fit the vertical model: regional disparities, including the disparities between town and countryside, the discrimination of stigmatized (racial, religious, sexual, etc.) minorities and marginal groups, the peripheral situation of so-called "guest-workers", etc. Friedman Lawrence in his book "The Horizontal Society" (1999) emphasizes that in modern society (i.e. Western societies, societies in developed countries) identity (and authority) is much more horizontal. That is why today the starting point to analyze those societies is the shift from vertical to horizontal identity, from vertical to horizontal social structure. Of course, it is a *relative* shift and, maybe, not relevant yet for transitional societies.

Not surprisingly, interest in status can be traced to the earliest days of sociology. Weber ([1922] 1968) viewed status characteristics as connoting social worth and therefore as part of a society's stratification system, along with wealth and power. In the second half of the 20th century, theorists have analyzed status as an organizing principle of social systems.

3) The concept of *Social Exclusion* has become an established part of the official discourse of EU social policy. In Europe, social exclusion is a term now widely used by politicians and policy specialists, and is current in the media. One of the aims of the Council of Europe project on Human Dignity and Social Exclusion in 1994 (Corden and Duffy 1994) was to explore concepts and definitions of poverty, social exclusion, and social rights at a European level. Pov-

erty and deprivation are conceptualized in different ways, both within and between countries, and different measures and indicators are used for different purposes. Within the 41 member states of the Council of Europe, there are great differences in approach to the issue of social exclusion.

The Observatory on Social exclusion, supported by the EU, developed the following definition, which encompasses both a material and relational aspect: *The process by which individuals and groups become isolated from major societal mechanisms, which produce or distribute social resources…the condition of alienation from one or more of the main mechanisms: a) the labour market, b) the family and other informal networks (kin, friends, community), and c) the state* (Observatory on national Policies to Combat Social Exclusion, 1992). *The poor shall be taken to mean persons, families and groups of persons whose resources are so limited as to exclude them from the minimum acceptable way of life in the Member states in which they live* (Eurostat). *Inequality* on an international level can certainly be understood as one type of social differentiation and as one dimension of social stratification (Mower, 1986).

Another way of looking at the concept of social exclusion is to draw the line between those who fully exercise the right of being citizens of the given community, and those who, due to various reasons, do not. We all have equal rights to participate in the economy and benefit from it, to get a good education, to have a nice place to live in, to travel around and have everything that I would call a basic enjoyment of life. However, there are still plenty of those, whose every-day living is limited to the question of survival. There are masses of poor people. There are millions who simply cannot afford the education they would like to have. There are millions of homeless if we look at the definition of homelessness the way we looked at it at the lectures – not only roofless people, but also those whose living conditions are insecure and inappropriate. Not to mention the dilemma of legal exclusion of those who are denied access to full citizenship rights, or the dilemma of traveling across the borders of the nation-states. If we limit our consideration of traveling to the borders within the EU, even then the contrast between the different people is striking.

The Observatory on Social exclusion, supported by the EU, developed the following definition, which encompasses both a material and a relational aspect:

The process by which individuals and groups become isolated from major societal mechanisms, which produce or distribute social resources…the condition of alienation from one or more of the main mechanisms: a) the labor market, b) the family and other informal networks (kin, friends, community), and c) the state.

(Observatory on national Policies to Combat Social Exclusion, 1992)

The poor shall be taken to mean persons, families and groups of persons whose resources are so limited as to exclude them from the minimum acceptable way of life in the Member states in which they live (Eurostat).

The first use of the term exclusion in a book's title goes back to the 1970s, to Lenoir, in which he identified weakness and gaps in the coverage of social administration systems in France.

Social exclusion became more widely used in the context of an increase in employment (particularly long-term unemployment); as a descriptor of a variety of disadvantaged groups at risk of exclusion: long-term unemployed, single parents, elderly people, poor families, people with a physical or mental disability, less qualified people, nomads and gypsies.

Social Vulnerable Groups in the Welfare State. In this book one of the most important problems of state social policy – social vulnerable groups as the groups of involuntary alienation from social and economic assets - is being discussed. Various forms of "classical" and "new" social inequality are dealing in the context of social policy. The post-socialist welfare state in Lithuania, with weak union density and liberal economic policies, with preferences to market economy, promotes only minimum social insurance and social assistance to the people. The individual tends to be a key on which both market behavior and welfare depend to a great extent.

The process of social exclusion and, consequently, the structure of society have been fundamentally affected by the following groups of factors, including legal-political, socio-economic, cultural and psychological. The concepts of social vulnerably groups in the context of social stratification are discussed in the work as well. The article analyses the way the state challenges social exclusion.

4) Various attempts to emphasize and describe *Social Vulnerable* groups in transforming society are made. Every state transformation

foresees changes in the stratification systems, in human behavior, views, and values of social members. Through intensive privatization and property restitution processes, new social groups emerged, among them landlords and entrepreneurs, which have accelerated the process of social and wealth polarization in a society. While private ownership gives people a certain status and economic security, public opinion is divided on the subject. The on-going process of social polarization is closely linked to changes in the national concept of social justice and social security legislation, which was renewed and then adapted to present conditions.

Speaking of theoretical discourse, many scholars concluded that the concept of exclusion could be characterized either in terms of poverty, which is considered the essence of social exclusion as such, or in terms of vulnerability. The idea of vulnerability seems to be more appropriate in the 'exclusion' discourse because it is rather deep. It somehow unites all the disadvantageous groups of the society I mentioned above. It is broader in a way, because by following the simple linguistic logic, "a poor" would mean someone who lacks material goods only. However, it is not exactly the case for elder people, those who are professionally less qualified, or people with medical or mental disabilities, as well as those who do not belong to any particular territory as the gypsies. In other words, the term "vulnerability" helps to open the broader space for the discourse about isolated groups or individuals of society. This seems to me as a first step towards tackling the problem of inequality and social exclusion. Any discourse builds particular constraints to the perception of the issue and limits the vision of the problem to the words we use for its description. This, in turn, blocks the way for the different comprehension of the reality we live in.

There are various aspects and criteria to emphasize and describe vulnerable groups (e.g., in the context of wealth and income distribution, employment and education, asocial and high-risk families, mortality and morbidity, etc.). Two dimensions of vulnerable groups are usually discussed: social and psychological (alcoholism, criminality increase, homeless children, dynamic of suicides, the content of "stress factors" for concrete groups, e.g., policemen, epidemiological status concerning for example TBC, number of psychiatric patients, etc.). There are regions in Lithuania with a fairly high concentration of socially marginalized inhabitants.

The slogan that individuals must take more responsibility for their wellbeing was common at the beginning of transformation from socialist to market economy. Welfare programs do not exist in a vacuum. Their shape is determined by the complex interplay of factors such as budgetary pressures, the structure of political institutions, and the strength and priorities of interest groups. "Traditionally" the authors mention the following as the social vulnerable groups:

- Marginal position on the labor market;
- Unable to acquire work after finishing school;
- Long-term sickness;
- Insecure and temporary jobs.

Undoubtedly, many businesses will not be able to meet the new challenges, and joining the EU may accelerate the process of elimination of ineffective producers. Pointing out the potential winners and losers in the primary period of membership is only possible in a very broad manner. Regardless of progress in introducing market mechanisms, the exact protection structure of the economy of the Baltic States is quite unknown. Research either does not show its size in specific sectors, or gives incomplete data, which is due to the political sensitivity of this matter and the difficulty in obtaining accurate data. Polish professor Janusz Swierkocki (1999) formulated several criteria of the vulnerable sectors of economy as follows:

1. Areas previously heavily sheltered from foreign competition (such as farming – animal production, food industry, etc.).
2. Areas with a small amount of foreign investors (farming, real-estate and firm services, electricity, gas, and water supply, etc.).
3. State owned enterprises (versus private) (alcohol industry, sugar).
4. Areas with the lowest wage.

What must to be done with vulnerable sectors? Some authors answer that they must to be closed down. The question is how. This is the question about social vulnerable groups in our societies: "Transitional" patterns and their underlying reasons.

If *Social stratification* means the existence of inequality among persons as regards to generally desired goods (Kazimierz Slomczynski), a major problem in every classification scheme is whether there are boundaries, and if so, where they are. The question is how to classify

people in a way that corresponds to real social groups in society.

Among the factors affecting how major social actors behave and relate to one another, and especially how they share power, different authors mention:

- Dominant schemes (Mikk Titma, Nancy Tuma);
- The actual division of labor (Raimo Blom);
- Variation in the allocation of social rewards;
- Identification of strata in societies.

Harri Melin discussed and showed empirically on survey material gathered by the project *Social change in the Baltic and Nordic countries* that different typologies produce different outcomes (Melin 1995). According to one of the operationalizations of Wright's typology, there are such classes in the Baltics (table 2): petty bourgeoisie (under 10 hired employees, control over investments and physical capital and worker's labor power), managers, middle management, supervisors, and working class. Most of the petty bourgeoisie in Lithuania are farmers.

Table 2. **Classes in the Baltic Countries**

(in per cent)

	Estonia	Latvia	Liethuania
Petty bourgeoisie	6	8	9
Managers	11	14	11
Middle management	12	14	12
Supervisors	5	5	4
Working class	62	60	64
Total	100	100	100
N	724	791	944

Source: Material for Baltic Models of Transformation. National Reports. Blom, Melin, Nikula (eds.), University of Tampere, Working Papers, B:36, 1996, p. 230.

Clearly, the economic structure in former socialist country stratified people heavily. The working class was said to be in power in state

socialism, according to the official doctrine (Kivinen 1995). According to this doctrine, no middle class existed in Soviet-like societies. The social position of the Soviet nomenclature could not be defined in terms of income, wealth, and prestige, which were not very distinctive. What was distinctive was their enormous power. Power was clearly the main stratifying dimension in totalitarian socialist societies, and power relations were crucial to the stratification structure (Mikk Titma, Nancy Tuma). Today there are various reasons to ask "Does the division between the working class and the other classes especially continue to be an *important* social boundary and *relevant* to many aspects of the lives of individuals?"

Raimo Blom in a highly general way describes the new middle class as the outcome of the differentiation of the wage earners' positions. The two basic processes of this differentiation are: (1) the formation of a privileged segment of wage earners whose position is near the bourgeoisie and (2) the proletarization of former "affluent" wage-earners (Blom et al 1992). An example of the first process is the formation of a so-called "service class". Service class consists mainly of top managers and highest officials of the state (bureaucrats). Jouko Nikula (1997) discusses how after the collapse of socialism the privileged position of the working class, at the social and symbolic level disappeared. In Chart 2, I present a more or less official "dominant scheme" that influences society's self-organization and the strata in which social groups are placed.

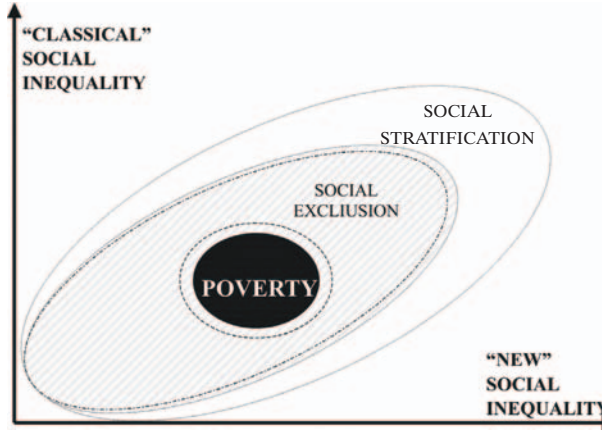

Chart 2. **Theoretical framework for the new investigations of social stratification**

The opening assumption of the present article is that classical theories of social inequality have lost a good deal of their explanatory power, as well as their political relevancy and plausibility in everyday discourse. I present one possible way to combine different aspects, concepts, (and different projects) in the context of developing social dimension (Chart 2) and stress the importance of keeping their interrelations in mind. This schema helps to understand that:

1. The degree of social exclusion in every concrete state or society can never "overlap" its social stratification's dimensions. Otherwise, it means total destruction of that society or social revolutions, etc.
2. It is not possible to eliminate social exclusion entirely. This is a natural process (to some degree it expresses, for example, "natural unemployment" rate, etc.).
3. The poverty of the society expresses the greatest extent of social exclusion.
4. The main sphere of the state as the regulatory system is towards the extent of social exclusion in the society.

MASS ATTITUDES TOWARD INTEGRATION

While the degree of European supranational governance has clearly grown over the past forty years, it is unclear whether this process of integration has fulfilled its fundamental goal: a transformation in public attitudes (Gabel 2001). M.Gabel in his excellent book "Interests and Integration"(2001) deals with the questions "Have the economic benefits of integration promoted public support for European integration? Have citizens developed a supranational identity?" Answers to these questions are important to understand the process of institutional and policy integration in Europe. Mass attitudes toward integration are both a measure and a determinant of the process of European integration.

CITIZEN POLITICS ARE FUNDAMENTAL TO THE PROCESS OF EUROPEAN INTEGRATION:

Public opinion has a direct influence on integration through *referenda and national representative channels.*

In the near future *mass attitudes* are likely to shape the party system of the European Parliament and, as a result, the policy-making process.

Public allegiances toward integration represent a fundamental indicator of legitimacy for the European Union and of European integration itself.

The extent of public allegiances and the social division of attitudes toward integration are important determinants of the EU's institutional stability and the viability of institutional reforms (Gabel, 2001).

He strongly argued that the success of the proposed reforms of the European Union might depend crucially on how citizens define their interests regarding EU politics.

In sum, citizen politics are fundamental to the process of European integration. First, public opinion has a direct influence on integration through referenda and national representative channels. Second, in the near future mass attitudes are likely to shape the party system of the European Parliament and, as a result, the policy-making process. Third, public allegiances toward integration represent a fundamental indicator of legitimacy for the European Union and of European integration itself. Finally, the extent of public allegiances and the social division of attitudes toward integration are important determinants of the EU's institutional stability and the viability of institutional reforms.

Miguel developed and tested the general theoretical claim that citizens of the member states vary in their support for European integration due to differences in the welfare they derive from the economic and political consequences of integration – particularly international market liberalization. He assumed that citizens base their utilitarian evaluations on the welfare that they personally derive from European integration.

M. Gabel (2001) identified occupation-based differences in citizen's utilitarian evaluations of integration:

- Support for integration varies among citizens depending on the degree to which their economic well - being depends on wages relative to returns on capital. This marks a division in citizen's support for integration along class lines, with wage-dependent citizens being less supportive of integration than citizens dependent on returns from capital (bourgeoisie) offering the greatest support.

Only a year ago in his annual report the President of Lithuania

mentioned the group of people living on returns from capital in the Republic. Nobody knows how large the group is, nor has there been any investigation about their interests. Our Public opinion research centers find many difficulties to describe data according to the social groups.

- Skilled workers are on average more supportive of integration than unskilled workers are. However, the size of this difference varies systematically with income.

The main group, which was "under restructuring" during transitional period in our societies might be skilled workers in the industry. The tendencies of incomes of transitional population are not favorable for the strong interest formation as well.

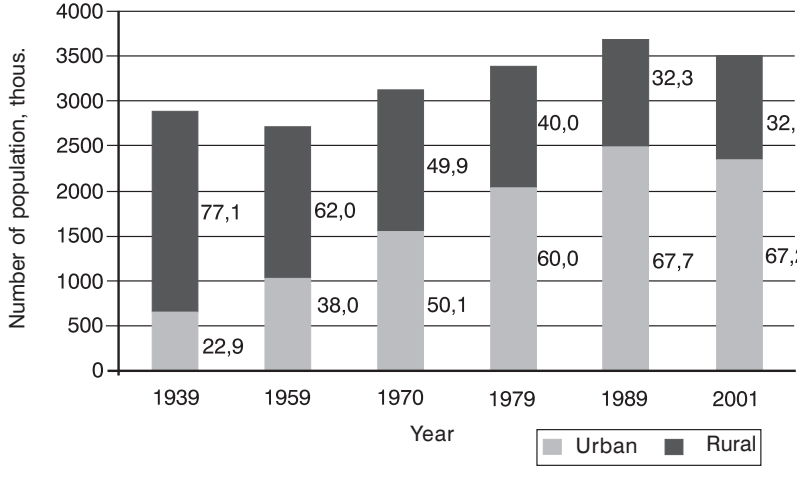
- The second occupational difference was based on financial compensation from the EU. Farmers are the primary recipients of EU spending and they generally express greater support for integration than non-farmers do.

Lithuanian farmers are the most active social group, which express (in a rather radical manner, by strikes, demonstrations, etc.) their doubts and troubles in the context of integration.

Chart 3. **Changes in urban and rural population in Lithuania**

(in per cent)

(Source: http://www.std.lt/Census/)

The specific weight of urban population equaled that of the rural one in Lithuania in 1970, whereas from 1992 urban population started to grow. Compared to data of the 1989 population census, the number of urban population decreased by 142,000 whereas the rural population fell by 42,000. This was caused by changes in directions of migration flows; emigrations to foreign countries or flows back to villages altered it. Finally, specific weight between urban and rural areas stayed the same. Various talks about the decrease of numbers in rural population during the process of European integration are too sensitive in the country's historical context.

Data of the Public opinion research center "Vilmorus" regarding the referendum on Lithuania's accession to the European Union and evaluation of positive-negative consequences to Lithuania and its citizens after the accession (Charts 4-6), express the main doubts about consequences to the agriculture. Only one per cent of the respondents expresses the opinion that the situation in agriculture will improve, and more than three per cent are afraid of the increase of unemployment.

Chart 4. **If there were a referendum on Lithuania's accession to the European Union – how would You vote: "for" or "against"?**

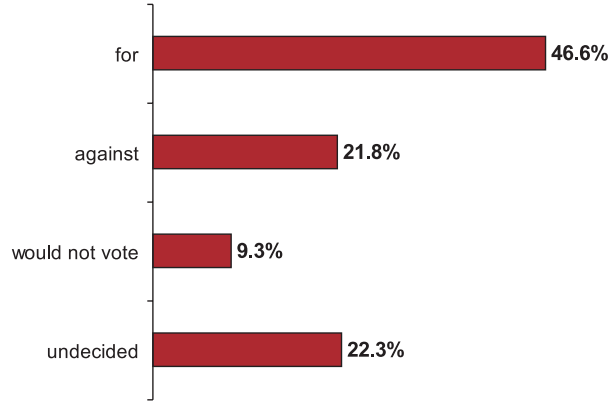

Chart 5. **What consequences would Lithuania and its citizens face after the accession? (open-ended question, three answers possible)**

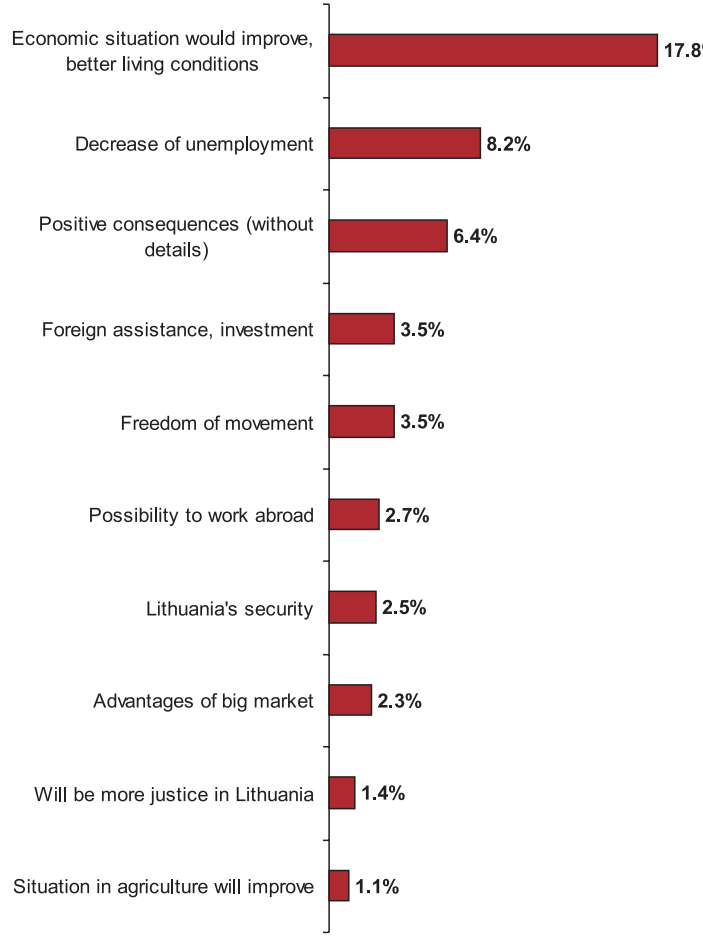
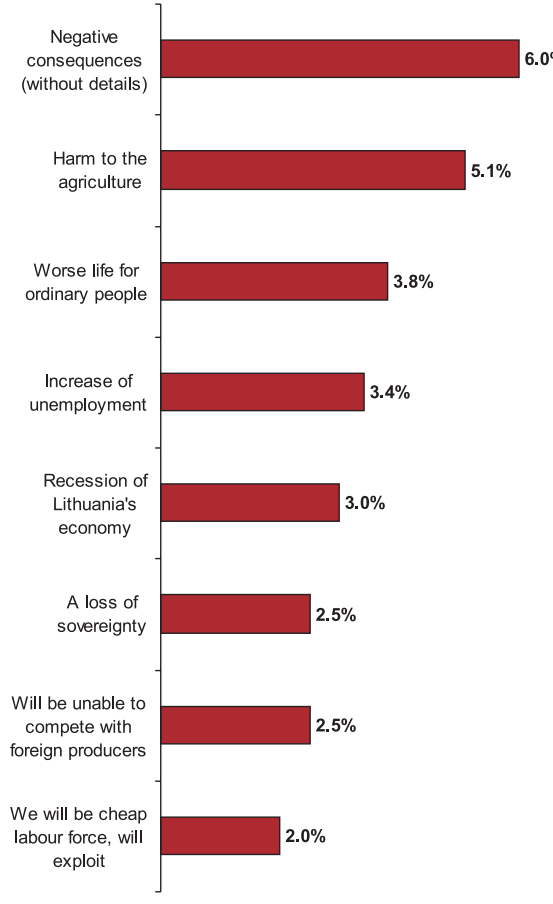

Chart 6. **What consequences would Lithuania and its citizens face after the accession?**
(open-ended question, three answers possible)
Negative consequences

CONCLUSION

In this book focus on some single components of social stratification in the process of its formation during the transitional period and under new trends of European integration is expressed. The modern social changes are characterized by a tendency toward increased social inequality and polarization; namely, the simultaneous growth at the top and the bottom of the social scale.

In this book I have attempted to outline a perspective on stratification that departs from the notion of different resources. The purpose has been to create an approach that is sensitive to the complexities and the dynamics inherent in those resources. Furthermore, I have discussed the importance of contextuality, which will allow for comparisons and generalizations despite those complexities.

In the concrete examples, I have argued that it is necessary to take a firmer and more determined approach to various social projects at the EU level to the structuration of social space. The question about the "social protectors" for different states and various social groups during European integration is on the top. All those questions deal with the context of the new citizenship patterns. The three Marshallian routes to effective citizenship no longer provide a firm socio-economic framework within which social rights can be enjoyed. The expectations, which some authors have put into the new concept of the role of Union citizenship in EU law and policy in the past, have not yet been put into effect.

Literatūra

1. Andorka R., Headey B., Krause P. Economic and Political Imperatives in System Transformation: Hungary and East Germany 1990–1994 // Review of Sociology: Hungarian Sociological Association, Budapest, 1995.
2. Andriukaitis V. P. Konvento dėl Europos ateities reikšmė / Lietuvių tauta ir pasaulis: Lietuva ir Europos Sąjunga: kas mes Europai ir kas mums Europa. IV tomas. – Kaunas: Gabija, 2002.
3. Barrington L. W. Understanding Citizenship Policy in the Baltic States / / From Migrants to Citizens: Membership in a Changing world. Ed. by T. A. Aleinikoff, D. Klusmeyer. – Washington D. C., 2000.
4. Baubock R. Social and Cultural Integration in Civil society // The Demands of citizenship. Ed. by Catriona McKinnon, Iain Hampsher-Monk. – London-New York: Continuum, 2000.
5. Baudrillard J. *The Consumer Society:* myths and structures. – SAGE, 1998.
6. Bertaux D., Thompson P. *Pathways to Social Class. A Qualitative Approach to Social Mobility.* – Oxford university press, 1996.
7. Besivienijanti Europa: Vertybinis aspektas. Sud. S. Juknevičius. – Vilnius, 2003.
8. Blom R., Kivinen M., Melin H., Rantalaiho L. *The Scope Logic Approach to Class Analysis.* Aldershot & Brookfield USA & Hong Kong & Singapure &Sydney, 1992
9. Blom R., Melin H., Nikula J. Material for Baltic Models of Transformation, National Reports, Working paper B:36, University of Tampere, 1996
10. Brubaker R. Pilietybė ir tautiškumas Prancūzijoje ir Vokietijoje. Vilnius: Pradai, 1998.
11. Borchardt K.-D. Bendrijos teisės abėcėlė. – Vilnius, 2001.
12. Castells M. The Information Age: Economy, Society, Culture. End of Millenium. – Oxford, 2000.
13. Cairns W. Europos Sąjungos teisės įvadas. – Vilnius, 1999.
14. Citizenship of the Union, 1995 // European Parliament, Directorate-General for Research. Working Paper, Legal Affairs Series, W-5.
15. Changes of Identity in Modern Lithuania, 1996 / Ed. by M. Taljunaite. – Vilnius: LFSI. (Social Studies; 2).

16. Corden A., Duffy K. Human dignity and social exclusion // *Developments in European Social Policy.* Convergence and diversity. Ed. by Rob Sykes and Pete Alcock. – The Policy press, 1998.
17. Crompton R. Class and Stratification, An Introduction to Current Debates. – Cambrige: Polity Press, 1993.
18. Dahrendorfas R. Modernus socialinis konfliktas. Vilnius, 1996.
19. Darendorf R. The changing quality of citizenship // *The Condition of Citizenship.* Ed. by Bart van Steenberge. – London: SAGE Publications, 1994.
20. Degutis A. Individualizmas ir visuomeninė tvarka. – Vilnius: Eugrimas, 1998.
21. Delanty G. Beyond the state? Citizenship and European social integration // The Politics of Social policy in Europe. Ed. by Maurice Mullard and Simon Lee. – Great Britain, 1997.
22. Delanty G. Europos išradimas: idėja, tapatumas, realybė. – Vilnius: Lietuvos rašytojų s-gos leidykla, 2002.
23. Dinan W. Ever Closer Union: an Introduction to European Integration, 1999.
24. Dobravolskas A. Laisvo darbo jėgos judėjimo padariniai // Integracijos žinios. 2001. Nr. 5 (25).
25. Eriksen E., Weigard J. The End of Citizenship? New Roles Challenging the Political Order // The Demands of citizenship. Ed. by Catriona McKinnon, Iain Hampsher-Monk. – London–New York: Continuum, 2000.
26. ES: Institucinė sąranga ir politikos aktualijos. – Vilnius: Eugrimas, 2000.
27. Europa ir mes (kolektyvinė monografija). Ats. red. A. Matulionis. – Vilnius: Gervelė, 2001.
28. European Citizenship: An Institutional Challenge. Eed. by Massimo La Torre. European Forum. – The Hague-London-Boston: Kluwer Law International, 1998. Vol. 30.
29. Europos integracija. 1998 – Европейская интеграция, Большая Гуманистическая Европа и культура / Под ред. проф. Л. И. Глухарева. Москва.
30. Europos keliu. Lietuvos socialinis ir kultūrinis savitumas integruojantis į Europos Sąjungą. Ats. red. E. Krukauskienė. – Vilnius, 2000.
31. ES: Institucinė sąranga ir politikos aktualijos. – Vilnius: Eugrimas, 2000.
32. Europos Sąjunga: enciklopedinis žinynas. Sud. G. Vitkus. – Vilnius: Eugrimas, 2002.
33. Gabel M. J. Interests and Integration. Market Liberalization, Public Opinion, and European Union. – The University of Michigan Press, 2001.

34. Georg S. Politics and policy in the European Community. – Oxford: Clarendon Press, 1989.
35. Goodwin L. Do the Poor Want to Work? A Social-Psychological Study of Work Orientations. – Washington: The Brookings Institution, 1972.
36. Integracijos žinios. 1999. Nr. 4.
37. Ivison D. Modus Vivendi *Citizenship* // The Demands of citizenship. Ed. by Catriona McKinnon, Iain Hampsher-Monk. – London–New York: Continuum, 2000.
38. Joppke Chr. Challehge to the Nation-State: Immigration in Western Europe and the United states. – Oxford: Oxford University Press, 1998.
39. Joppke Chr. Immigration and the Nation-State: The United States, Germany, and Great Britain. – Oxford: Oxford University Press, 1999.
40. Juknevičius S. Skirtingumo dimensijos: Lietuvos gyventojų vertybės europiniame kontekste. – Vilnius, 2002.
41. Junge Kerstin. Differentiated Integration //European Union Politics. Ed. by Michelle Cini. – Oxford University Press, 2003.
42. Junevičius A. Europos Sąjunga (skyrius: Bendrijos socialinė politika), Kaunas: Technologija, 1999.
43. Jurgelaitienė G., Starkus S. Nelegalios migracijos ir nelegalaus mobilumo prevencija Europoje. – Vilnius: LTU, 2000.
44. Falkner G. The EU's social dimension //European Union Politics. Ed. by Michelle Cini. – Oxford University Press, 2003.
45. Feldblum M. Managing Membership: New Trends in Citizenship and Nationality Policy // From Migrants to Citizens: Membership in a Changing world. Ed. by T. A. Aleinikoff, D. Klusmeyer. – Washington, D. C., 2000.
46. Ferrari V. Citizenship: Problems, Concepts and Policies // European Citizenship: An Institutional Challenge, ed. By Massimo La Torre. – Kluwer Law International (Series: European Forum. Vol. 3). 1998
47. Fitzpatrick S. Homelessness in the European Unijon // *European Integration and Housing Policy.* – London and New York: Routledge, 1998.
48. Fossum J. E. Constitution-making in the EU // Democracy in the EU. Integration through Delibiration. Ed. Eriksen E. O., Fossum J. e. – London, 2000.
49. Friedman L. M. The Horizontal Society. – Yale univesrsity Press, 1999.
50. Habermas J. Science and Technology as Ideology // Sociology of Science. B. Barnes (ed.). – Harmondsworth; Penguin, 1972.
51. Handbook of Citizenship Studies/ Ed. Engin F. Isin and Bryan S. Turner, London: SAGE, 2002.
52. Hantrais L. Social Policy in the European Union. – Macmillan Press, 2000.

53. Honderich Ted. Violence for Equality: Inquires in Political Philosophy, London, N. Y.: Routledge, 1989.
54. Kairelis R. Labor Market Trends and issues in Lithuania // Labor, Employment, and Social Policies in the EU Enlargement Process: Changing Perspectives and Policy Options. Ed. by Bernard Funck, Lodovico Pizzati. – The World Bank. – Washington, D. C.
55. Каргалова М. В. От социальной идеи к социальной интеграции. – Москва, 1999.
56. Kasatkina N. Etniniai procesai šiuolaikinėje visuomenėje. Mokomoji knyga. – Kaunas: VDU, 1999.
57. Kolosi T. Beliefs about Inequality in Cross-National Perspective // Beyond the Great Transformation. Eds. A. Toth, L. Gabor. Research Review. Project No. 1. – Budapest, 1991/2.
58. Koslowsky R. EU citizenship: implications for identity and legitimacy / / Legitimacy and the European Union. The Contested Polity. Ed. Smith P. M. – London, 1999.
59. Kreckel R. "New" Social Inequalities and the Renewal of the Theory of Social Inequalities // Organization Theory and Class Analysis: new approaches and new issues. Ed by Stewart R. Clegg. Berlin; New York: Walter de Gruyter, 1990.
60. Lehoczky Cs. K. Social citizenship rights in Central and Eastern Europe // Manifesto Social Europe, ed. By Ulrich Mückenberger. European Trade Union Institute, 2001.
61. Lietuvos integracija į Europos Sąjungą: pasiekimai ir problemos. Ats. red. Algirdas Gricius. – Vilnius: Eugrimas, 2000.
62. Lietuvos gyventojai: 1990–2000. Ats. red. V. Stanūnienė. – Vilnius: LFSI, 2002.
63. Maniokas K. Europeizacijos sąvoka ir jos vieta Europos integracijos teorijose // Politologija. 2002.
64. Maniokas K. Europos Sąjungos plėtra ir europeizacija: Vidurio ir Rytų Europos valstybių įsijungimas į Europos Sąjungą / Klaudijus Maniokas; Vilniaus universitetas. – Vilnius: Eugrimas, 2003.
65. Martin A. *The Global Age. State and Society Beyond Modernity.* Cambridge: Polity, 1997.
66. Mažylis L. Referendumas šalyse kandidatėse: patirtis ir pamokos // Politikos Metmenys II. – Vilnius: Demokratinės politikos institutas, 2003.
67. McAllister R. Nuo Europos Bendrijos iki Europos Sąjungos: istorinė ir politinė apžvalga. – Vilnius, 2000.
68. Medaiskis T. Eurointegracijos reikalavimai socialinei sferai ir kai kurios jų pasekmės // Lietuvos integracija į Europos Sąjungą: pasiekimai ir

problemos. Ats. red. Algirdas Gricius. – Vilnius: Eugrimas, 2000.
69. Meehan E. Citizenship and the European Union. ZEI, Discussion Paper, 2000, C63.
70. Mitchell M., Russell D. Immigration, citizenship and social exclusion in the new Europe // *Developments in European Social Policy. Convergence and diversity.* Ed. by Rob Sykes and Pete Alcock. The Policy press, 1998.
71. Mobility of Scientists in Lithuania: Internal and External Brain Drain. Ed. by V. Stankūnitnė. – Vilnius, 1996.
72. Monnet J. A Ferment of Change // *Journal of common Market Studies,* 1962–3. Vol. 1.
73. Morzol I., Ogorek M. Shadow Justice // The Unplanned Society: Poland During and After Communism. Ed. by Wedel Janine R. – N. Y: Columbia univesrsity Press, 1992.
74. Mullard M. Discourses on citizenship: the challenge to citizenship in the 1990s // *The Politics of Social policy in Europe.* Ed. by Maurice Mullard and Simon Lee. – Great Britain, 1997.
75. Mullard M. Discourses on citizenship: the challenge to contemporary citizenship //Citizenship and Welfare State reform in Europe. Ed. by Jet Bussemaker. – London, N. Y.: Routledge, 1999.
76. New Baltic Barometer IV (2000) A Survey Study // Rose R. Studies in Public Policy. – Scotland, Glasgow: University of Strathclyde. No. 338.
77. New Risk Frontiers: Annual meeting of the Society for Risk Analysis – Europe, Stockholm: The Center for Risk Research at Stockholm School of Economics, 1997.
78. O'Connor J. From Welfare State to Gendering Welfare State Regimes / / Current Sociology, No. 2. 1996. Vol. 44.
79. O'Leary S. The Social Dimension of Community Citizenship // A citizens' Europe // Search of a New Order. Ed. by Allan Rosas and Esko Antola, SAGE. 1995.
80. O'Leary S. The Options of the reform of EU citizenship // Citizenship and Nationality Status in the New Europe. Ed. by O'Leary S., Tiilikainen T. – London, 1998.
81. O'Neill M. The Politics of European Integration. A Reader. – London and New York: Routledge, 1996.
82. Paluckienė J. Socialiai kritinės grupės kuriant gerovės valstybę // Socialinis struktūrinimasis ir jo pažinimas. Ats. red. M. Taljūnaitė. – Vilnius, 1999.
83. Parsons W. Viešoji politika: politikos analizės teorijos ir praktikos įvadas. – Vilnius: Eugrimas, 2001.
84. Pavilionis Ž. Europos integracija ir civilizacijų susidūrimas // Politologija, 1999. Nr. 1(13).

85. Philippe van Parijs. Must Europe be Belgian? On Democratic Citizenship in Multilingual polities // The Demands of citizenship. Ed. by Catriona McKinnon, Iain Hampsher-Monk. – London–New York: Continuum, 2000.
86. Popovski V. National Minorities and Citizenship Rights in Lithuania. 1988–1993. – PALGRAVE, 2000.
87. Pranešimas apie žmogaus socialinę raidą Lietuvoje. – Vilnius: Jungtinių Tautų vystymo programa (nuo 1997 metų…).
88. Reich N. Union citizenship – yesterday, today and tomorrow! // Riga Graduate School of Law Working Papers, 2001. Nr. 3.
89. Roche M. Social Citizenship: Grounds of Social Change // Handbook of Citizenship Studies. Ed. Engin F. Isin and Bryan S. Turner. – London: SAGE, 2002.
90. Rosamond Ben. Theories of European Integration. – Palgrave, 2000.
91. Rose R. New Baltic Barometer IV: A survey Study, University of Strathclyde, (Studies in Public Policy, No. 338), 2000.
92. Rumford Chr. The European Union: A Political Sociology. – Blackwell Publishing, 2002.
93. Schoukens P., Carmichael L. Social Exclusion in Europe: Testing the Limits of European Integration //Social Exclusion and European Policy. Ed. by David G. Mayes, Jos Berghman, Robert Salais, UK, 2001.
94. Shore Cr. Building Europe:The Cultural Politics of European Integration. – London, N. Y., 2000.
95. Sinkevičius V. Teisiniai Lietuvos Respublikos pilietybės pagrindai // Politologija, 2000/4 (20).
96. Sinkevičius V. Lietuvos Respublikos pilietybė 1918–2001 metais. – Vilnius: VĮ. „Teisinės informacijos centras“, 2002.
97. Sinkevičius V. Dvigubos pilietybės teisinis reguliavimas // Kostitucingumas ir pilietinė visuomenė. – Vilnius, 2003.
98. Smelser N. L. Sociology, UNESCO, 1994.
99. Smith A. D. Nacionalizmas XX amžiuje. – Vilnius: Pradai, 1994.
100. Socialinis struktūrinimasis ir jo pažinimas [monografija] / Sudarytoja ir ats. red. M. Taljūnaitė. – Vilnius: Friskas, 1999.
101. Soysal Y. Limits of Citizenship: Migrants and Postnational Membership in Europe. – Chicago: University of Chicago Press, 1994.
102. Soysal Y. Changing Citizenship in Europe: Remarks on Postnational Membership and the National State // Citizenship, Nationality, and Migration in Europe. Eds. David Cesarani and mary Fulbrook. – London, N. Y.: Routledge, 1996.

103. Soysal Y. Changing Citizenship in Europe: Remarks on Postnational Membership and the National State // Rethinking European Welfare……., 1996.
104. Statistical Yearbook of Lithuania, 1998; 2000. Lithuanian Department of Statistics.
105. Statkus N. Ar galima etniškumo ir nacionalizmo teorijų sintezė/ Sociologija. Mintis ir veiksmas. – Klaipėda: KU, 1998 (2).
106. Stenberg S.-A. Unemployment and Economic Hardship // Swedish Institute for Social Research, Working paper, 1997/4.
107. Suessmuth Rita. Immigration Aspects of European Enlargement //Labor, Employment, and Social Policies in the EU Enlargement Process: Changing Perspectives and Policy Options. Ed. by Bernard Funck, Lodovico Pizzati. – The World Bank, Washington, D. C.
108. Sutyrin S. An External Factor of Transitional Process in Russia: in Search of Balanced Approach // Paper presented in "Transformation and Integration in the Baltic Sea Area and the Barents Area", 25–29 November, 1999, Rovaniemi, Finland.
109. Swierkocki J. Can the Polish conomy Cope with the Competitive Pressure of the Single European Market? // Paper presented in "Transformation and Integration in the Baltic Sea Area and the Barents Area", 25–29 November, 1999, Rovaniemi, Finland.
110. Šaulauskas M. Socialinė atskirtis ir pilietinė visuomenė // Socialiniai pokyčiai: Lietuva, 1990–1998. – Vilnius, 2000.
111. Šiuolaikinė valstybė. Sud. Matakas J. – Kaunas, 1999.
112. Taljūnaitė M. Social Stratification under European Integration in the Baltic States // Baltic States: Looking at Small Societies on Europe's Margin. Ed. by Chr. Girdano, A. Žvinlienė, D. Henseler. Studia Etnhnographica Friburgensia, 2003. Vol. 28. University Press Fribourg Switzerland.
113. Taljūnaitė M. Pilietybė ir jos apraiškos socialinėje struktūroje // Europos Sąjunga –2004: iššūkiai, procesai ir Europos studijos (Tarptautinės mokslinės konferencijos pranešimų medžiaga). – Kaunas: Technologija, 2003, 2 knyga.
114. Taljūnaitė M. Socialinės atskirties grupės kuriant gerovės valstybę // Teisinės valstybės link. Jurisprudencija: mokslo darbai, 2000. Nr. 15(7).
115. Tarptautinės sutartys ir dokumentai pilietinės visuomenės klausimais: dokumentų rinkinys parengtas pagal Tempus Phare projektą „Valstybės pareigūnų rengimas teisinės sistemos reformai Lietuvoje". – Vilnius: LTU, 2000.
116. Tatham A. Europos Sąjungos teisė. – Vilnius: Eugrimas, 1999.
117. The Condition of Citizenship /ed. by Bart van Steenberge. – London, SAGE. Publications, 1994.

118. The Implementation of Human Rights in a Global World: Recreating a cross-cultural and interdisciplinary approach // Ed. Maria Luisa Bartolomei and Hakan Hyden. – Lund Studies in Sociology of Law, 1999. No. 9.
119. The Natural Rate of Unemployment: reflections on 25 years of the hypothesis. Ed. by Rod Cross. – Cambridge university Press, 1995.
120. The Social situation in the European Union, 2000; 2001 / European Commision. Directorate – General for Employment and Social Affairs. EUROSTAT. – Luxemburg.
121. Temkin L. Justice and Equality: Some Questions about Scope // The Just Society. Eds. Ellen Frankel paul, Freed D. Miller, Jr., and Jeffrey Paul. – Cambridge university Press, 1995.
122. Tilkidjiev N. Risky Ambiquites in the Analysis of East-European Social Stratification // Paper presented at the ISA RC meeting, May 1997, Tel Aviv.
123. Titma M., Tuma N. B. "Stratification Research in a Changing World", Eastern European Societies on the Threshold of Change, ed. by Jacek Szmatka, Zdislaw Mach, Janusz Mucha. – The Edwin Mellen Press.
124. Tobin J. The Natural Rate as New Classical Macroeconomics // The Natural Rate of Unemployment: reflections on 25 years of the hypothesis, Ed. by Rod Cross. – Cambridge University Press, 1995.
125. Turner B. S. The erosion of citizenship, in: The British Journal of Sociology. 2001. No. 2. Vol. 52.
126. Usher J. A. Bendrieji Europos Bendrijos teisės principai. – Naujoji Rosma, 2001.
127. Vilpišauskas R. Politikos įgyvendinimas Lietuvoje ir Europos Sąjungos įtaka / Ramūnas Vilpišauskas, Vitalis Nakrošis; Vilniaus universitetas. Tarptautinių santykių ir poltikos mokslų institutas. – Vilnius: Eugrimas, 2003.
128. Weber M. Economy and Society: An outline of interpretive sociology. – New York, Bedminster Press, 1968.
129. Webster M., Jr., Hysom S. J. "Creating Status Characteristics", American Sociological Review. 1998. Vol. 63.
130. Weiler J. H. H. he Constitution of Europe: „Do the new clothes have an emperor?" and other essays on European Integration. – Cambridge University Press, 1999.
131. Wiener A. Assessing the constructive potential of Union citizenship – A Socio-historical perspective // http://eiop. or. at/eiop/texte [2001 m. birželis].
132. Wiener A. Citizenship //European Union Politics. Ed. by Michelle Cini. – Oxford University Press, 2003.

133. Woodiwiss A. Economic Citizenship: Variations and the Threat of Globalisation // Handbook of Citizenship Studies. Ed. Engin F. Isin and Bryan S. Turner. – London: SAGE, 2002.
134. Žmogaus teisių pažeidimai – Lietuvos rykštė // Lietuvos rytas, 2002 m. balandžio 6 d., Nr. 78.

Prof. dr. Taljūnaitė, Meilutė

Ta58 **Pilietybė ir socialinė Europos integracija.** Monografija. – Vilnius: Mykolo Romerio universiteto Leidybos centras, 2005 – 220 p., 16 pav., 6 lentelės, 2 schemos.

ISBN 9955-19-004-3

Šioje monografijoje nagrinėjamos naujosios pilietybės koncepcijos, kurių atsiradimą nulėmė ES integracijos procesai. Pilietybės kitimą labiausiai stengiamasi sieti su socialinės stratifikacijos pokyčiais šiuolaikinėje Europoje.

Knyga skirta studijuojantiems ES integracijos procesus.

UDK 342.7(4)

Meilutė Taljūnaitė

PILIETYBĖ IR SOCIALINĖ EUROPOS INTEGRACIJA

Monografija

Redagavo *Jurgita Marija Bagdonavičienė*
Viršelio dailininkė *Stanislava Narkevičiūtė*
Maketavo *Aušrinė Ilekytė*

SL 585. 2005 04 01. 11,13 leidyb. apsk. l.
Tiražas 300 egz. Užsakymas
Išleido Mykolo Romerio universiteto Leidybos centras,
Ateities g. 20, LT-08303 Vilnius
El. paštas leidyba@mruni.lt
Puslapis internete www.mruni.lt
Spausdino UAB „Baltijos kopija“, Kareivių g. 13b, Vilnius
Puslapis internete www.kopija.lt
Elektroninis paštas info@kopija.lt